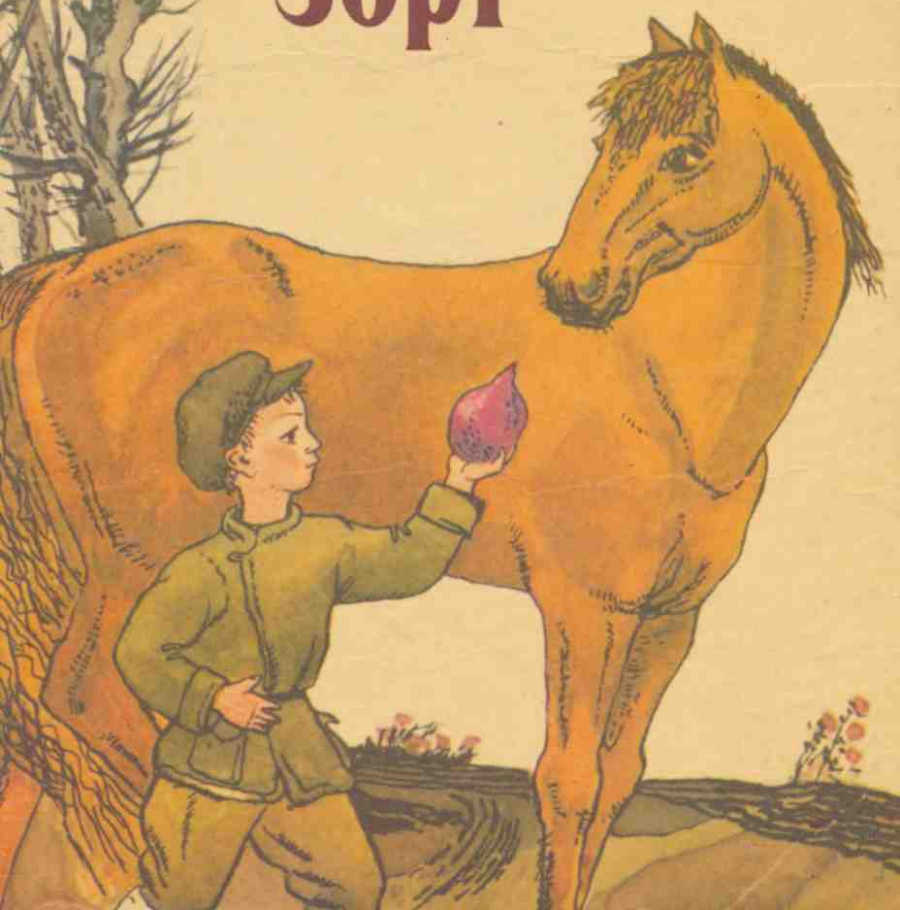
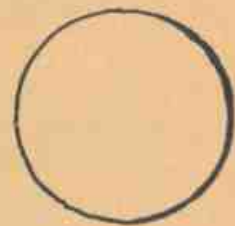

Микола Вінграновський

Кінь на вечірній зорі

Микола Вінграновський

Кінь на вечірній зорі

Повісті

Для середнього та старшого
шкільного віку

Художник

Володимир Качальський

КИЇВ
«ВЕСЕЛКА»
1987

Произведения украинского советского писателя отличаются своеобразным восприятием мира, глубокой символикой, точностью художественных деталей, юмором, необыкновенным единением человека и природы.

В книгу вошли повести «Первинка» и «Серомалец», отмеченные Государственной премией УССР имени Т. Г. Шевченко, другие произведения, а также новая повесть «Кінь на вечірній зарі».

Рецензент

Андрій М'ястківський

В $\frac{4803010200-184}{\text{М206(04)-87}}$ КУ—М 9—103—1987

© Видавництво «Веселка», 1987,
повість «Кінь на вечірній зарі», художнє оформлення

Первінка

Миколка добігав до райцентру. Околичні вулиці степового райцентру були без хат і дерев — купи цегли, та глини, та уламків.

Миколка біг далі.

На перехресті двох таких мертвих вулиць він зупинився: в який бік тепер?

Почулася тупотнява, і знизу від ріки висунула голову сіра колона полонених німців.

Вели колону наші хлопці, майже хлопчики, з червоними зірками на сірих шапках, у куфайках, підперезаних брезентовими поясами.

Німецькі руки тягнулися від утоми аж до землі, а замість облич були самі лише очі — від страху.

Але Миколку цікавили не німці. Його цікавили наші. Сухим, нервовим поглядом він придивлявся до кожного бійця в сірій шапці під червоною зіркою, сподіваючись зустріти кого треба.

Миколка забіг колоні у хвіст, обігнув її і знову побіг під гору, але бажаного обличчя не було.

Колона завершила з райцентру в степ, звідки прибіг Миколка, а сам він тим часом, зітерши шапкою піт, побіг на хатки і землянки.

Біля однієї з таких хаток-ліплянок Миколка зупинився. Двоє дітей сиділо під стіною: дівчинка теребила в решеті кукурудзу, а хлопчик, більшенький, дер ту кукурудзу на дертці.

— Здрастуйте! — сказав Миколка.

Діти полохливо підняли на Миколку очі, помовчали, а

потім дівчинка підхопила решето і щезла в ліплянці. Її братик — млинар, крекчучи, поніс за нею і дертку.

На порозі з'явилася жінка. Руки її по лікті були в глині.

— Тьотю, а де тут у вас базар?

— Хто?

— Базар!

— Я тобі дам базар! Ану, марш звідси! Тільки й дивляться, аби щось украсти! Ото на базар і йдіть, там вас таких тільки й ждуть.

Миколка кинувся тікати.

Перебіг одну вулицю, другу, лапнув себе за груди і став. Став — ні живий, ні мертвий. Оглянувся туди-сюди: голо і порожньо навкруги, лише німецький танк обгорілий.

Миколка вискочив на гусеницю, потім на башту, заглянув у відкритий люк і поліз у танк.

Тут він сів і почав діставати з пазухи пачки перев'язаних грошей. Порахувавши пачку до пачки, — татова зарплата з фронту, — Миколка весело зітхнув: двісті тисяч, як є, — заховав гроші і вигулькнув із танка.

Вулицею проїжджав віз, запряжений парою ще добрих коней. На возі, накритому брезентом, сиділи в брезентових плащах двоє дядьків.

Миколка пропустив дядьків, щоб проїхали далі, потім зіскочив із танка і назирці потьопав за ними.

Іхали-бігли недовго: почувся людський гамір, і перед Миколкою відкрився базар.

Миколка обвів його очима і сказав:

— Ого, який великий! — доторкнувся до пазухи з грішми і так полетів униз, на базар, що шапка з голови мало не впала.

А на самому базарі так Миколка вже надивився. Білі свинки морські на руках у безногого дядька біленькими писочками витягують записочки із кошика: даси дядькові двадцять рублів, і за ці гроші біла свинка висмикне записочку, а в ній написано, що тобі має бути. Розгортаєш і читаєш: «Вас очікує казньонний дом. Але все закінчиться благополучно». Що за «казньонний дом», Миколка не знає, але добре, що «благополучно».

«Тепер поворожу на корову», — думав Миколка і дав дядькові ще двадцять.

Миколку обступають закутані хустинами по самі очі тітки і разом з ним уголос, по складах читають: «Нет в жізні счастья».

— Нема, значить, тобі щастя, синочку, та й де воно візьметься при лихій годині,— каже якась тітка над вухом, а сама вже шелестить рублями до безногого дядька.

— Ну, раз нема, то нема,— каже Миколка і йде до перукарні, туди, де милять милом, точать бритви об паски і щетини під бритвами аж цвірінчать, так щетинам голитись не хочеться. І пахне духами, так пахне духами, що і не вилазив би із цієї теплої перукарні, а навіть жив би у ній і з ранку до вечора нюхав би цей золотий запах духів, якби не корова.

— А тобі чого, малий?

— Дядьку, капніть мені духами за шию, а я вам цілу десятку дам.

— Е, ні, десяткою тут не обійдешся.

— Ну, годі за двадцятку!

— Спершу покажи, бо таких шелихвостів, як ти, вештається тут до чорта.

Миколка відвертається до стіни, дістає з пазухи червону тридцятку і каже:

— Гляньте, що не брешу.

— Тоді йди сюди, я тобі надушу на всі тридцять.

От тут-то вже Миколка і злякався: викинув гроші на свинки, викине на духи, а корова?

— Ні, на двадцятку — і край, а десятку давайте здачі.

— Ти дивися який! Скільки ж це тобі?

— На цю осінь до школи...

— Тоді нагинай голову, і буде тобі на двадцятку.

Перукар бере зеленого флакона і під регіт дядьків, що під стінами стоять в орденах та медалях, капає холодними духами Миколці на шию.

— Може, ще й під носом?

— Але за двадцятку,— швидко відказує Миколка і вже чує під носом райський запах. Він тягне його у себе, так що пахне аж у горлі і в серці пахне!

Тепер мерщій купувати корову та бігом додому, щоб мати понюхала, а з нею братик і сестричка, щоб знали і вони, які-то духи бувають на світі у перукарні на базарі.

Миколка прожогом вискакує з перукарні і стає: базар великий, людей багато, і де тих корів продають — невідомо. А тут ще духи розпахтілися, і вітер повіяв — пропали духи!

Миколка витягає з кишені вузлика, розв'язує, крайчик хліба і цибулину кладе до кишені назад, а хустинкою міцно перев'язує шию.

Тепер уже, нарешті! Можна було б і запитати, де продають корів, але як ти його будеш питати, коли ти малий і коли в тебе за пазухою двісті тисяч грошей,— ще довідаються та заберуть!

Старців — на кожному кроці: і сліпих, і так покалічених, усяких ворожбитів і циган, а таких, що нічого не продають і не купують,— роями ходять по базарі, все може бути!

Миколка вщулює голову в плечі і, як горобець, впурхує поміж куфайок і шинелей, бушлатів, курток, зелених і рудих френчів, піджаків і, вдихаючи з-під носа майже уже невловимі пахощі духів, сопе в базарній хвилі в сподіванні, що винесе вона його туди, куди йому треба. Його жовті чуні і мамина куфайка обляпались грязюкою по самі вуха.

Нарешті натовпи порідшав, і запах духів почав змішуватись із запахом прілої соломи. Миколка побачив корів.

Їх було небагато. Вони стояли в дальньому куті базару, де починались будівлі, і жували своє останнє, винесене на базар сіно.

— Та ось де вони! — прошепотів Миколка і зупинився — бодай винюхати останні рештки духів, аби не пропали. Хустинку ж на шиї він затягнув ще тугіше і вже хотів було йти до корів, як раптом остовців: біля крайньої корови, що стояла прив'язана до воза, двоє дядьків їли ковбасу.

Спочатку Миколка не повірив, але коли побачив, як один із них, той, що був у брезентовому плащі, запихає свого червоного носа у торбину і витягає з торбини ще одне кільце ковбаси,— у Миколки потекла під щоками слина, хоч він ніколи ковбаси і не їв, він тільки чув ковбасячий запах, коли їхнім селом проходили німці, чи італійці, чи хто там проходив іще: хіба їх усіх перелічиш?

Не стало ні духів, ні корів, ні базару від запаху того кілечка!

Боком-боком Миколка почав обходити дядьків, щоб вийти їм у спину, і стати проти вітру, і так дивитися.

Дядьки ж тим часом не поспішали. Не чути було, про що вони говорили, але говорили вони довго, і той ковбасячий дядько у брезентовому плащі висмикував із-за халяви батога, цьвохкав ним у повітрі перед носом корови і знову їв ковбасу.

«От як виросту,— думав собі Миколка,— буду їсти ковбасу день і ніч, доки не наїмся і аж доки ці чуні не зношу, а як і зношу, то все одно, мабуть, не наїмся... Але нічого,

нічого, не сьогодні-завтра прийде мій батько з війни, то все ще може бути, може, він прийде не з торбиною, а з повним мішком ковбаси, і медалей у нього буде на грудях дзеленчати більше, ніж у вас двох, узятих разом із вашою ковбасою!»

І Миколка вихопив із кишені окрайчик хліба з цибулиною і, не зводячи засльозених очей з дядьків, з'їв харч як на вогні.

В цю мить увесь базар підняв голови в небо.

Навіть дядьки перестали жувати і позадирали в небо напхнуті ковбасою роти: низько над базаром шугонула трійка яструбків. А за нею ще одна, потім — ще! Вони летіли дуже швидко: видно, когось мали виручати, бо фронт був десь недалеко, за Синюхою.

Миколка навіть помітив у кабіні льотчика — хлопця у шоломі. Миколці начебто здалося, що льотчик махнув йому крилом: мовляв, кому воювати, а кому... а кому корову купувати!

Миколка похолов: ось уже скільки часу він заглядає цим брезентовим дядькам у їхні ковбасячі роти, будь вони неладні, а корова?! А ще дванадцять кілометрів вести її степом додому. А мати ж хвора, не може злізти із печі і думає, де ж це він там на базарі і як.

Тим часом йшлося на післяобіддя, базар ззелюднів, і корів лишилося іще менше, ніж було.

Миколка полічив — чотири корови.

Він підійшов поближче до однієї з них і, начебто нічого й нема, почав наслухати — скільки за неї правлять і скільки дають...

Трохи перегодя до корови підійшли якийсь чоловік із жінкою. Чоловік одразу почав обмацувати та м'яти коров'яче вим'я, боки, шию.

— І скільки ж дає ваша біленька? — запитав чоловік власника корови.

— Так як на добру пашу, то до двох відер.

— А скільки ж ви за неї? — поспитала жінка.

— Та так, за чотириста — то можна було б і віддати...

Чотириста тисяч! Миколка відчув, як його двісті тисяч за пазухою почали холодно ворухнитись, як живі...

Лишилося три корови, і Миколка почалавав своїми жовтими чунями до них.

Але дві корови були продані, а третя стояла за возами така, що до неї ніхто і не підходив. Те, що вона була вся геть-чисто чорненька, — півбіді. Миколці навіть сподоба-

лося, що вона вся чорненька і ріжки віночком. Але вона хиталася од вітру і світила ребрами, і вим'я під нею було, як маленьке яблучко,— ну просто тобі і не корова, і не коза! Продавала корову така сама й тіточка: на ній не було навіть куфайки, а лише сірий піджачок з рукавами по лікті, та на ногах — одна чуня, а друга калоша, прив'язана до ноги кабелем. Ніс її посинів від березневого вітру, латана-перелатана хустина стовбурчилась на голові, як шпаківня. Під пахвою тіточка тримала віхоть торішньої трави, налігач і хворостину.

Так вони і трусилися удвох з корівкою на спорожнілому базарі, на сірій землі під сірим небом.

Миколка обійшов корівку раз і вдруге і, оглянувшись, чи нема поблизу людей, швидко прошепотів:

— Тьотю, а скільки ви за неї просите, і так, щоб оддати?

У тіточки текли з очей сльози, чи то від вітру, чи хто-зна від чого.

Не дивлячись на Миколку, дерким від застуди голосом вона проговорила:

— Віддаю за сто п'ятдесят...

— А вона хоч доїться?

— Доїться, три стакани дає на день, але при добрій паші...— Аж тепер тіточка повернула голову в Миколчин бік — хто ж це її все-таки питає?

Миколка стояв від тіточки по той бік корівки, так що вона Миколки не помітила і здивовано оглянулася навколо.

— Тьотю,— Миколка виступив із-за корівки,— мені ще далеко йти, то чи беріть свої гроші, бо не рано ж...

І не встигла тіточка надивуватись, як Миколка присів і до коліна червоними тридцятками відлічив усі сто п'ятдесят тисяч — кожні п'ятдесят тисяч мати перев'язала йому мотузочком, так що три рази по п'ятдесят — і корова твоя! Ще й п'ятдесят у запасі!

— Натє!

— А звідки ж ти будеш, що тебе самого оце послали?

— Та я тут недалеко, із Кумарів, може чули, дванадцять кілометрів, а мати хвора на печі, та двоє малих, а батька чекаємо з дня на день із війни. Беріть! Беріть і перелічіть самі!

Доки тіточка скопюрбленими пальцями і сухими губами перелічувала гроші, Миколка ще раз оглянув корівку.

Тепер вона була його, їхня, домашня, і в цієї хвилини корівка сподобалася йому на все життя: вона йому сподо-

балася так, що навіть, де не візьмись, духи — і ті знов запахли під носом!

Миколка глянув у темно-голубі корівчині очі і спитав: — А як тебе звати?

Корівка кліпнула, і в її очах на мить промайнуло щось таке, як ото, бувало, у матері над батьковим листом, що він живий і здоровий.

— Ну, сивочку, бери її та веди, та гляди ж її там удома, бо вона була у мене смирененька, не билась, не перебирала. — І тіточка віддала Миколці налигача, хворостину та віхоть сірої торішньої трави.

— Буду йти, бо мені з нею і смеркне... — І, як тільки Миколка взяв налигача, корівка слухняно потьопала за ним по сірій базарній землі у Миколчине село, додому.

Вони відійшли далеченько й вже здалеченька оглянулись: тіточка стояла на тому самому місці і посивілою рукою витирала на очах сльози.

— Тьотю! — гукнув Миколка. — А як же звати її?

— Первінкою звати її, сивочку! Первінкою...

Містечком пройшли спокійно. Даремно Миколка понабрав повні кишені каміння від собак. Майже всіх собак у містечку перестріляли німці, інші десь порозбігалися з переляку по лісосмугах та яругах, і, коли вийшли з Первінкою за містечко на шлях, Миколка повикидав каміння у болото, щоб легше було йти.

Зо два кілометри від містечка дорога була вимощена, і йти було ще так-сяк. Але, як тільки бруківка закінчилась, почалося непроходиме царство болота. Тікаючи, німецькі танки і машини так погризли, погорбили, пом'яли, подушили землю, що йти було неможливо.

Миколка ступав крок, чуня лишалася у болоті, і, доки він висмикував цю, засмоктувало другу чуню — хоч стань та й плач.

А тут звечоріло просто на очах, і почало ввижатися, наче у покинутих німцями танках і машинах хтось є.

Первінка тулилась до Миколки і дрібно тремтіла, коли вони поминали постріляних корів, чи коней, чи навіть верблюдів. Німці тікали на чому могли, і, коли коні чи корови не в силі були під ними йти і падали у багнюку, тоді німці їх убивали...

Пахло чимось неприємно-солодким. Миколці хотілось затулити носа — руки не вільні: однією рукою він вів Первінку, а другою раз по раз витягав чуни з болота.

Так вони і посувалися вдвох під жерлами танків та гармат, поміж перекинутими машинами, погорілими гарбами і возами.

І тихо та порожньо на шляху і в степу, хоч вий.

Біля машин валялися потрошені мідні скрині з усіляким добром, з полотном, з квітчастими рушниками, з хромовими чобітьми, але Миколка знав, що нічого цього чіпати не можна, бо воно заміноване.

Пахло якимись ліками та горілою шерстю.

Смеркало. Смеркало й смеркло.

Первінка ледь тягла ноги, а Миколка ніс уже чуні в руці і йшов у валянках по болоті. Попереду замаєчив горб з кам'яним давнім хрестом. Цей горб з кам'яним хрестом мав означати Миколці половину дороги.

На небо вийшли зорі, під ногами трохи підмерзло.

Вийшов червоний місяць, і танки відразу ж стали більшими, ось-ось неначе загуркочуть і застріляють.

Миколка уже б і побіг додому, якби не пудові ноги набрякли,— мати ж удома не спить і думає: де ж це він?

Але ось і половина дороги.

Навіть при місяці видно у кам'яному хресті дірки від куль, але що це? Під хрестом біля згорілої машини стоїть ліжка! Темне широке ліжка з золотими бильцями стоїть під хрестом при дорозі!

По Миколчиній спині сипнуло морозом: ішов уранці на базар — ліжка не було. Хто ж це його поставив за день?

Миколка пильно почав придивлятися до машин, до «тигра», що чорнів за хрестом у кюветі, і до самого ліжка — ніде нікого.

Червоно світить місяць над горбом, і тиша така тиха, аж холодна.

Навшпиньках Миколка підійшов до ліжка — ліжка порожнє, ні подушки на ньому, ні ковдри, самі лише дошки, де-не-де посічені кулями та осколками, та золоті бильця блищать при місяці, як чортові очі.

«Дай,— подумав Миколка,— сяду та відпочину, бо не маю вже сил отак теліпатися, та й Первінці щось треба дати».

Миколка похукав у руки, прив'язав Первінку до ліжка і пішов до «тигра», бо якраз саме там росли найвищі будяки: треба ж було цьому «тигрові» увігнатися в такі добрячі будяки!

Миколка нагнувся і зашарудів між лапатами будяками:

під будяками щось росло. Пирій чи ковила — проти місяця не видно. Хоча вони і торішні, але рвати їх важко, сильно вони у землі сидять. Від «тигра» котами чомусь смердить, — от була б та цибулина, що її на базарі з'їв, як би вона зараз пригодилась!..

Миколка виніс із будяків оберемок пирію, кинув його перед Первінкою на ліжко.

— Оце з'їси, Первінко, та й підемо далі, а я біля тебе посиджу, — сказав Миколка і сів на ліжко.

Первінка зашелестіла пирієм, а Миколці тим часом хтось почав мастити очі медом. Голова його хилилася на ліжко, згодом він підігнув під себе ноги і заснув.

Ніч стояла біла під місяцем, як молоко у дійниці, і тихо жувала Первінка під хрестом, оточена «тиграми» та «пан-терами».

Доївши пізню свою вечерю, Первінка й собі вляглася біля ліжка та й заплющила очі...

Скільки Миколка спав — певідомо, але проснувся він від того, що його хтось гоїдає з боку на бік.

Спросоння Миколка вискочив на ліжко в ногами і побачив, як Первінка рветься від ліжка туди й сюди, аж валигач тріщить, а здоровенний чорний собацюра, врівень з Первінкою, плигає між «тигром» і дорогою і намагається вхопити Первінку за ногу. Вона відхвицькується від нього, як може, очі повні страху — боже ж ти мій!

Миколка схопив відколений снарядом шматок хреста і з усієї сили попудив собацюру по лапах. Але той тільки підскочив і сів на дорозі, весело і задоволено дивлячись на Миколку.

Тоді Миколка відважив підмерзлу грудку, другу, але собацюра то пригинався, то пересідав з місця на місце і знову весело махав хвостом та задоволено повискував.

А навкруги білий-білісінький день, та й сонце у небі уже височенько, морозець, у Миколки зуб на зуб не потрапляє. Додому, Первінко, мерщій додому, бо що ж там мати?

Миколка натягнув на замерзлі валянки чуні, відв'язав Первінку, ще раз пошпурив у собаку рудим осколком від снаряда і по примерзалих грудках побіг до села.

Пробігли вибалок, Первінка задихалась, задихався і Миколка — хай йому грець!

Станемо та відпочинемо.

Раптом у небі, де не візьмись, з'явилися наші і німець-

кі літаки. Одні з заходу, другі зі сходу. І тих, і тих було так багато, що їхнім крилам не вистачало неба.

Вдарилися вони над Миколчиною головою в одну мить, і годі вже було про що й думати.

Німецькі бомбардувальники змушені були скинути бомби в порожній степ і тікати.

Степ, де щойно пройшли Миколка з Первінкою, закипів від бомб, як смола в казані.

Бомби падали одна на одну, бо їм не вистачало місця.

Де і як сховався Миколка з Первінкою, видно не було, видні були вогонь і дим, та чути надірваний голос повітря.

Все скінчилося раптово, як і почалося: шезли літаки, і лише вирви в землі здивовано-тихо задивились у небо.

Миколка з Первінкою вилізли з воронки.

Коли глянь — собацюра теж сідає збоку від них, як нічого й не було. Сидить, грає хвостом у реп'яхах і дивиться. Дивиться, собача душа, відгодований на зайцях та на куріпках.

А бодай ти здох!

Миколка пошукав очима камінця якого чи грудки, але пагорб сірів далеко і чисто, ледь викльовувалась молода трава.

Миколка нагнувся, ущипнув маленький блідо-зелений листочок, спробував на зуб — кислий! Щавель! Він!

Миколка наскуб листочків, за щоками терпко взялося кислим — невже так рано щавель? Треба запам'ятати місце і сьогодні ж прийти з корзиною — сіль, слава богу, удома є, вода у криниці є, щавлю принесу — от тобі і їжа. Перша весняна їжа! Миколка понапихав щавлю у кишені, за пазуху, де тепло лежали п'ятдесят невитрачених тисяч, і сказав Первінці:

— Тепер ми з тобою, Первінко, на ногах. Вода у криниці є, сіль є, і щавель маємо! — І Миколка підніс Первінці жменю щавлю, жменю з'їв сам. — Ходім!

Собацюра, що влігся неподалечку від них і жовтими вологими очима радісно блищав на Миколку, коли той говорив з Первінкою, встав і собі.

— Ти що, прибуду, — гукнув до собаки Миколка, — ув'язався за нами? Нема тобі що робити? Вигналося здоровило таке, одним своїм видом кого хоч злякаєш.

Собака зрозумів, що Миколка звертається до нього, і раптом перекрутився на одному місці, присів, підскочив і догнав щодуху навколо Миколки з Первінкою, — кола-

ми-колами, трьох зайців вигнав, але не побіг за ними, встигне іншим разом!

Собака вискочив на пагорб і зупинився. Якусь мить він мовчки так і стояв, вдивляючись у дорогу до села. Щось він там побачив на дорозі, бо розтулив свою пащеку і загавкав. Голос у нього був, як у танка.

Первінка з несподіванки аж присіла. А собака гримкотів своїм голосовим страхіттям, і кожен гавкіт його вири- вався із горла, як снаряд. Таким голосом можна було загавкати і до неба!

Собака гавкав і оглядався на Миколку.

Дорогою від села йшов якийсь чоловік. Він був ще далеко, але по тому, як він ішов, припадаючи на ліву ногу, Миколка впізнав його: це був їхній сусід дід Рятушняк.

— Перестань гавкати,— сказав Миколка собаці.— Це дід Рятушняк. Як будеш на нього гавкати, то він тобі ще й лупки дасть. Він тобі не я. Ану, перестань!

Собака ображено пришкулився на Миколку, але гавкати перестав, відбіг далі вбік і приліг за перекотиполем.

— Діду! — крикнув Миколка.— Це я! Це ми з Первінкою додому йдемо!

— Де ж це ти був цілий божий день і ніч?

— Та ви ж бачите — дорога яка? А тут ще Первінка йти не може. Гляньте, яка тепер буде Первінка у нас!

Дід Рятушняк почухав Первінці за вухом, присів, подивився на вим'я, нічого Миколці не сказав, а тільки спитав:

— І скільки ж ти за неї дав?

— Сто п'ятдесят тисяч...— А були й по чотириста!

— Ну, то чого ж,— сказав дід.— Тоді вона, може, цих грошей і стобіть... Ходім додому, там мати місця собі не знайде.

— Батька часом нема?

— Батька нема, але Петро Радзівський учора на станції був, то каже, що вже ідуть ешелони і все з такими, яких повідпускали додому,— сказав дід.

— Діду, а може, батько додому і не прийде?

— Як-то не прийде?

— Ну, вб'ють його німці, та й усе.

— Не вб'ють... О, а звідки ж оцей козарлюга? — дід побачив собаку.

— Та причепився по дорозі вночі. Первінку хотів було

з'їсти, так я його каменем... Гляньте, діду, якого я щавлю парвав!

Дід узяв листочок, пожував і спитав:

— Де?

— А ось у ярку.

— У якому? У цьому ярку?

— Тільки отам оно під тим боком.

— Заведемо корову та прийдемо. Щось рано щавель пішов, але може, воно й на краще...

— Діду, а понюхайте у мене за шиєю! — Миколка хутко розв'язав на шиї хустинку.

— Що ж там у тебе має пахнути?

— А ви понюхайте!

Дід нагнувся, встромив свої руді вуса в Миколчину шию, довго внюхувався, а потім сказав:

— Чимось пахне, але чорт його знає чим.

— Ні, ви, діду, внюхайтесь добре!

Дід знову нагнув жовту, як суха макова головка, свою голову, щось довго мимрив і закашлявся:

— Чимось пахне, чорт його знає чим, але чимось приємним.

— У перукарні на базарі за двадцятку!

— Може, й духи, але за двадцятку... Я б не дав.

Миколка обв'язав хустинкою шию:

— А я дав!..

Підходили до Миколчиної напівзгорілої хати. Хата стояла на рівному місці в обгорілому садку, з обгорілим сараєм. Лишилися подряпані котами білі вугли, та двох вікон лишилось із десяти. Хата була велика, бо татів ще дід, як мати казала, на Бузі козакував і, козакуючи, створив цю хату своїм дітям. А дітей у татового діда бігало, як пшона.

Посеред двору чорніла криниця з пригорілим журавлем, і дід Рятушняк сказав:

— Коли б доброго сухостою знайти та журавель замінити. Але де ти його в чорта знайдеш, коли самому нічим в хаті розпалити.

І дід, і всі люди вже потроху допалювали у печах стріхи зі своїх хат, а в кого хати були попалені німцями, так у тих в землянках зимувала зима.

Правда, хто був здоровіший та молодший, носив в'язками курай із степу.

А хто старіший та недужий?

Отак і дерли свої стріхи та в піч кидали, щоб хоча душу пагріти.

— Діду, ведіть Первінку у сарай, а я зараз! — прошепотів Миколка і навшпиньках відчинив двері сінешні, двері хатні, тихо підійшов до печі.

Вкрита батьковим давнім піджаком, мати лежала скраю печі і дивилася в стелю.

— Мамо! — крикнув Миколка.

Але йому лише здалося, що він крикнув. Він не крикнув, як того йому хотілося, а якось прошелестів сухим язиком, бо слова неначе піском пересипалися.

— Мамо, я купив корову! Дід Рятушняк у сарай повів! Первінкою звати.

Мати здригнулася і повільно повернула до Миколки своє хворе обличчя.

Від стіни випірнули голівки Миколчиних брата і сестрички і в один голос залепетали:

— Наш Миколка корову купив! Наш Миколка корову купив!

— Я її ще вчора купив, але ж ти знаєш, мамо, дорога яка, і чуні розклеїлися, а тут ще ніч...

— Так ти що — і почував у степу?

— Ночував. Трохи був змерз, але на ранок сонце зішло, і тут, бачу, дід Рятушняк іде. І ще, мамо, дивись, п'ятдесят тисяч зайвих лишилось, і дивись, якого я щавлю нарвав! У ярку, як до нас ото на половині дороги! Ми з дідом Рятушняком тепер будемо корзинами носити його!

— А ти ж хоч їв що-небудь?

— Їв. Щавель їв. І Первінка їла. Тепер ми будемо корзинами носити його. А як прийде батько, то й з батьком! З щавлем ми вже не пропадемо!

— А яка ж вона з себе? — тихо спитала в Миколки мати.

— Чорненька. На весь базар вона одна така тільки і була. І роги віночком. Три стакани на день дає. І не б'ється.

Миколка витрусив на лежанку щавель, виклав гроші, став на лежанку коліньми, розв'язав на шиї хустину і сказав:

— Мамо, а понюхайте у мене за шиєю — чим пахне?

Мати пригорнула Миколку ближче до себе.

Миколка відчув гарячий спечений подих маминих губ.

— Ну, мамо, кажіть! Кажіть! Чим пахне?

— Де ж це ти, синочку, такими гарними духами напахтівся?

— У перукарні на базарі за двадцятку!

— Миколко, дай і нам понюхати! — потягнули шиї через маму братик і сестричка і своїми холодними носиками винохували б Миколчине щастя і до вечора, якби в хату не зайшов дід Рятушняк.

— З молоком вас, Маріє, у вашій хаті!

— Так пішли здоїмо! — сплигнув Миколка з лежанки.

— Здоїмо-то здоїмо, а чим годувати будемо? Чим же, Маріє, ми годувати будемо?

— Так трава ж скоро буде, діду! — вигукнув Миколка.

— Доки до тієї трави — ще не один раз можна буде ноги витягнути, — сказав дід і знову звернувся до матері: — У мене, Маріє, є така думка: поки на моїй хаті лишилося ще трохи стріхи, то нехай вона цю стріху поки що їсть — ви колись віддасте.

— А чи ж буде вона тую стріху їсти? — запитала стиха мати.

— Буде їсти, ще й дякуватиме. Сокирою посічу, теплою водою скроплю — ще й дякуватиме, як на великдень.

Знадвору почувся гамір.

Миколка виглянув у вікно: у їхніх воротах стояло душ десятеро жінок з порожніми відрами, і деякі коромислами показували на Миколчину криницю.

Оскільки криниці по всьому кутку були замулені, нікому було їх чистити, то жінки ходили по воду у Миколчин двір, до Миколчиної криниці, яку вичистив ще при німцях дід Рятушняк.

Жінки приходили до криниці і по два, а то й по три рази на день, скільки кому треба, а зараз збилися у воротах і топчуться.

— Що там таке? — Дід Рятушняк підійшов до вікна і собі.

— Зараз узнаю, — Миколка вибіг на подвір'я.

Біля криниці лежав отой самий степовий собацюра і, ледве котра з жінок наближалась з відрами до криниці, шкірив зуби й гарчав.

У першу мить Миколка чомусь навіть зрадив, що побачив знову його вже біля своєї хати. Але від того, що собака самовільно призначив себе господарем їхнього подвір'я, влігся біля криниці, та ще й людей не пускав, Миколка пошукав очима грудки чи палиці.

— Ах ти ж, прибудо чортова, ану, геть від криниці, щоб і духу твого тут не було чути!

Як добрим ціпом, собака гешнув хвостом по землі, зне-

хочу встав і, так стоячи і нікуди не тікаючи, сумно дивився на Миколку.

Вони були майже одного зросту і так дивилися один одному в очі.

Раптом собака висолопив червоного як жар язика, і не встиг Миколка опам'ятатися, як він лизнув його в щоку.

Миколка розгубився. Він оглянувся на діда Рятушняка, на жінок — ти диви, він ще й лижеться! — швидко витер долонею собачий лизок і сказав:

— Так от що: якщо ти ще будеш мені й лизатися, то я тебе зовсім од хати відпроваджу. А поки що йди лягай біля сарая, стережи Первінку і дай людям набрати води. Зрозумів? А поскільки я не знаю, як тебе звати, а називати тебе вже пізно, бо ти вже здоровий, то я буду так тебе і називати — Собакою. От. Пішли.

Похиливши голову, Собака пішов за Миколкою до сарая, ліг біля дверей, а Миколка взяв драбину і поніс її з дідом Рятушняком дерти для Первінки останні клапті стріхи...

Минали дні, і Первінка з'їла всю вулицю за якийсь там тиждень, чесно віддаючи свої три стакани молока.

Хату діда Рятушняка Первінка з'їла за два дні. Бо тої хати не було що їсти — лише на причілку висіла жменя житньої соломи, і то такої старої, ще старшої за діда.

Її навіть не хотіли вже й миші.

Але дід акуратно ту солому посік, полив теплою водою і сказав Первінці:

— Дивись, ще й висівками трушу! — Дід висипав у тазик жменю висівок. — Іж на здоров'я. А пахне як, сам би їв!

Первінка з задоволенням схилилася над тазиком, а дід узяв білу німецьку алюмінієву літрову кружку і заходився доїти.

Миколка сів навпроти Первінки і слухав голос молока.

Таким щасливим Миколка ще не був ніколи — тонке джюркотіння молока сповняло його душу небесною мелодією.

З порога сарая Собака і той дивився на Миколку такими радісними очима, що не зміг втерпіти: встав і почав ганяти чогось по подвір'ю.

— Діду!

— Га?

— От і нема вже й вашої хати, і Кваснячиної нема. Доїдаємо хату Коцюбенків. А далі що?

— А Пухленкова?

— Нема. Згоріла. Згоріла і Садкова, і Чоботаря. Нема вже у нашому ряду жодної.

— Щось придумаємо! — сказав дід, встав, понюхав молоко, дав понюхати Миколці. — Піду сьогодні на той куток до брата, у нього не хата, а ціла скирта!

— Діду, буду я цієї ночі та почувати біля Первінки. Бо тої ночі весь час щось ходило та гупало коло сарая. Я вже наслухав-наслухав, а воно ходить та гупає, а воно ходить та гупає! А замок же у нас нікудишній!

— А Собака?

— А хто його знає, де він був. Десь, видно, ходив, по зайців, мабуть. Треба ж і йому чимось та харчуватися... Поштальйонша йде! — гостро скрикнув Миколка і вибіг до воріт.

Листоноша тітка Василина йшла через вигін до Миколчиної вулиці. Її помітили відразу ж усі хати і землянки.

Жінки і діти попрутулялись до шибок, не зводячи тривожних очей з тітки Василяни: у який двір найперше заверне вона?

Тітка Василяна завернула до Коцюбенків.

Довго вона щось не виходила звідти, від Коцюбенків, де п'ятеро дітей і тітка Коцюбенчиха...

Миколка злякано позирав на діда Рятушняка, і тихо було у всіх хатах та землянках.

І раптом — закричала тітка Коцюбенчиха...

Заплакали діти її, а вона чомусь вибігла на вулицю, на вигін, підняла руки туди, в сторону війни, і заголосила:

— Ой, діти, ви ж мої сироти, і де ж ти, господарю мій!

Тітка Василяна і ще хтось повели попідруки Коцюбенкову вдову до хати, але голос її ще плакав:

— І до кого ж тепер та ви, сироти, та мої ви дрібнесенькі, до кого ж тепер мені з вами прихилитися? А ти ж та говорив мені, а ти ж та і не думав сам десь погибати, дітей покидати та мене з ними, із дрібними на світі лишати...

— Нема Коцюбенка, — сказав дід Рятушник, — добрий чоловік був, а робив як, а співав... А тут ходиш по світі, і порохня вже з тебе сиплеться, і нікому ти вже не треба, а живеш — не кличе бог, от тобі і все...

— Діду, до нас іде, — прошепотів Миколка і злякано оглянувся на двері, на вікна, де лежала мати.

Тітка Василина йшла повільно, дивилася, як завжди, в землю, бо щодня змушена була приносити людям більше горя, ніж радості.

Миколка зіщулився, наче люто змерз, і вже не дивився на тітку, а дивився десь наче позад себе.

Миколка чекав, Миколка вже приготувався, що ось тітка Василина підійде, мовчки постоїть, вийме із сумки похоронку і тяжко скаже: «Нема вже в тебе, синочку, батька...»

— Нема вам, синочку, нічого на цей раз, — раптом каже тітка Василина і йде далі.

Миколка як був, так і сів на камінь. Посидів довгенько, доки розвиднілося в голові і доки не почулося згорі їхньої вулиці ще одне чиесь удовине голосіння.

— Діду, несіть Коцюбенкам молоко, а я пішов у степ. Пошукаю мишачі купки.

— Ти думаєш, миші тебе ждуть? Та поїли вони за зиму все, чим запаслись.

— Поїли? А може, й не поїли... Піду туди, за Розкопану Могилу, де торік просо було.

— Іди, тільки на міні не підірвись.

— Не підірвусь! — Миколка взяв мішечок і покликав Собаку.

Кому-кому, а Собаці тільки цього й треба було! Швиденько напився в калюжі води і рвонув! Він виривався наперед Миколки далеко аж за вигін, а потім летів до нього назад і якийсь час йшов спокійно поруч, аж доки на його ніс не падав дикий запах звіра чи птиці.

Тоді він на мить зупинявся і дуже серйозно, по-хазяйському поводив носом у тому напрямку, обережно зупиняв ніс, ще раз втягував у себе той запах і включав першу собачу швидкість — не йшов, а плив, стелився над землею, не оглядаючись нікуди, неначе від звіра і до його собачого носа була протягнута пряма-прямісінька струна, нікому не видима, а видима лише йому, і він ішов по ній, як і належить іти по струні.

В такі моменти Миколка зупинявся, аби не зашкодити чотириноговому мисливцеві своїм необережним кроком.

Собака ліг на землю... Не ліг, а опустився на неї, як пух, як павутинка, дарма що важив добрих два пуди...

Зараз буде стрибок...

Стрибок!!!

В самого Миколки всередині щось аж тьохнуло, так стрибнув Собака.

Щось фуркнуло з-під його носа, а Собака так і продовжував лежати на землі, наче він не міг з неї встати, наче увігнався він лапами в землю по самий живіт.

Собака якийсь час непорушно дивився вслід куріпці, аж доки не зникла вона в сірому просторі, а потім повільно і винувато повернув до Миколки свою голову з двома пір'їнами від куріпчиного хвоста в зубах.

— Ось тобі і маєш, — сказав йому Миколка, — а ще кажеш! Хто ж так плигає на куріпку? Що вона тобі — вовк? Краще шукай мишачі купи. Вони не бігають і не літають. Шукай. — І Миколка сам став обдивлятися навкруги.

Незабаром проминули Розкопану Могилу і вийшли на торішне просовище.

Біля Могили росла одненька груша-дичка, і Миколка помітив на ній з десяток торішніх покоцюрблених грушенят. Не гаючи часу, він поліз на дичку.

Груша була колюча, як мороз, і лізти на неї — не мед. Та й грушенята висіли на верхів'ї.

Собака стояв під грушею біля мішка і не зводив з Миколки здивованих очей.

Миколка позривав грушки в кишеню, одну з'їв сам, — була вона бляшана якась, але грушевий дух ще трохи жеврів у ній, — одну кинув Собаці.

Той негайно зловив її в повітрі, пожував-пожував та й виплюнув. Грушок, видно, Собака не любив.

Порожнє запущене поле сумно лежало без нічого, — ні соняшник, ні колосок не хвилювали його в усі роки війни. Посіяв тут, правда, хтось трохи проса за Могилою, і те миші з'їли.

Миколка розгорнув мишачу купу, другу. Купи були порожні, за зиму миші перетрубили всі свої запаси і зараз живились, як могли, коріннями, листочками торішньої трави, стеблами.

В одній купі Миколка знайшов трохи магару: миші не віддавали його, кусали Миколку за пальці, а Собака ловив і душив мишей...

Додому прийшли надвечір. На подвір'ї, біля криниці було тихо. Миколка зайшов у сіни, поставив мішечка з магаром і зайшов до хати.

— Мамо, це я. Я магару з поля приніс! Завтра промию його водою, підсушу, потовчу в ступі — ось нам і каша!

— Добре, — тихо проказала мати. — Там лід Рятушняк картоплі приніс. То ти звари.

— Зварю, мамо. А ночувати я сьогодні буду біля Первінки.

Миколка вийшов у двір і сказав Собаці:

— Ти ж мені гляди — цієї ночі нікуди не ходи, щоб не вкрали Первінку. Чув? Гляди ж. А я буду в сараї.

Миколка взяв габлі, постелив куфайку біля Первінки, поклав габлі поруч, поставив на ніч кружку води, зачинив на замок зсередини двері і ліг.

Глибоко і тепло дихала Первінка, від її тіла пахло літом, нагрітим літнім вечірнім камінням.

Тільки-но Миколка заплющив очі, як щось за стіною гупнуло.

Миколка сів. Став наслухати.

Тихо-тихо, а потім гупнуло знову.

Миколка взяв габлі, підійшов до стіни і притулив вухо. Тихо. Так він постояв-постояв і знову ліг.

Тільки-но ліг, як відразу щось ударилось об стіну, аж увесь сарай затрусився, і Первінка з переляку звелась на ноги.

Миколка з габлями підбіг до дверей. ліг на землю і завирнув у щілину під дверима — хто там? Нікого. І Собаки не чути. Де Собака? Може, його хто придушив тихо або вбив, що Собака не встиг і гавкнути?

Щось заскімлило і загуло.

Ні, це безрезневий вітер скімлить у тонкім верховітті і гуде у грубіших гілках.

А що це шумить? Дужче і дужче! Зі стелі сарая западали краплі. Дощ? Дощ.

Миколка підставив під краплі язика, покуштував: так і є — дощ.

Западали краплі і на Первінку.

Миколка відв'язав її, перевів у сухіший куток сарая і сказав:

— Стій тихо-тихенько, наче нас тут і нема.

Не встиг Миколка проговорити ці слова, як ударило щось об стіну раз і вдруге, щось захарчало, заляскало, залопотіло, і гавкнув, як танк, Собака. Гавкнув, аж залився. Потім радісно завищав і задряпав лапами у двері, викликаючи надвір Миколку.

Миколка кинувся до замка, довго не потрапляв ключем. Нарешті відімкнув і вискочив.

Мокрий Собака лежав біля Миколчиних ніг і гатив хвостом по калюжі...

Гатив хвостом по калюжі, а сам дивився на дерево.

Миколка підвів голову і собі: на голім березневім дереві сиділо троє темних чи то птець, чи то звірів.

Собака сперся на стовбур передніми лапами і переможно гавкнув. Птиці чи звірі, побачивши Миколку, занявкали вгори котячими голосами...

Щоранку Миколка вибігав у садок подивитись, як там росте трава.

Трава рости не поспішала, бо один день попускало на тепло, а другого дня мороз хапав зубами калюжі і землю і так тримав їх, доки міг...

Город копати було ще рано, але Миколка наточив рашпілем лопату, набив на граблі нового держака з акації та й пішов згрібати під яблунями торішнє листя. Під листям біленькими губками дихала трава і врізнобіч розбігалися мишачі окопчики.

В сіро-блакитних тілах яблунь вже говорила весна, не голосно, але говорила. Яблуні наче прислухалися до самих себе, і особливо оця біля хати, волова мордочка, що доспіває тоді, коли косять жито.

Гілку її розчухнула гармата, і Миколка намісив глини, замастив яблуні рану, стулив гілку докупи, обв'язав старим мішком і пішов подивитися, як там груші.

Біля груш було чомусь холодніше. Біля них якось завжди не так, як біля інших дерев. Яблуні — ті спокійні, розважливі, посидючі. Вони нікуди не поспішають. Ростуть собі, цвітуть, плодять, гупають ночами яблуками під собою і так і сидять на них, як квочки на яйцях. У груш обличчя тверді, і цвітуть вони біло і твердо — зацвіли, уродили, опали, і досить.

Миколка зупинився біля старої, сивої груші. Вона так і звалася — Сива. Її посадив ще татів дід — козак, і росла вона дуже давно, і родила уже через рік, а то й через два — коли схоче.

Сива груша височіла так високо, що й літаки обминали її, щоб не зачепитися та не впасти. На ній була тьма-тьмуца гнізд, часом більше гнізд, ніж самих груш, і коли влітку з тих гнізд птиці подавали свій голос, то до неї хоч не підходить. Здавалося, Сива груша співає сама, аж страшно!

Миколка підійшов до груші-ладанки. Груші-ладанки пахнуть трохи медом, і хвостики у них довгі і прями.

А це ось — глива. Її груші трохи глевкі, а хвостики в них короткі і закарлючені.

А це — дуля. У неї найбільші і найсмачніші груші. З'їси одну таку грушу — і вже наївся на цілий день, і води не хочеш до самого вечора.

За грушею-дулею — маленька груша-картоплянка. Вона ще спить і проснеться не скоро, бо вона дозріває пізно, перед снігом, коли вже ніяких груш нема, а вона є.

А ці дві груші — груші-сагачки. Їх, як і персика, посадив батько. Сагачки пристигають тоді, коли бджоли вже понаїдалися цвіту і троянди опали, отоді саме вони й пристигають.

Миколка поїдгрібав під сагачками листи і надколупнув нігтем гілочку — сік!... Груші-сагачки терпляче стримували себе, щоб не зацвісти, бо хоч горобці й порозпускали хвости та крила, але не треба поспішати з цвітінням. Бо зацвітеш, а тут мороз! Отоді й спробуй зацвісти вдруге...

А персик стоїть худий і нещасний, як обідране голодне циганча: з нього не вийшли ще зашпори, і він у саду малий і скоцюрблений.

Ще восени Миколка обіклав персика околотом, аби він зимою не замерз, але хтось той околот розтягнув, — чи німці, чи угорці покидали його під колеса своїм машинам у болоті, і персик цю зиму зимував на голе тіло.

«Якщо корінь не вмер, — подумав Миколка, — то доведеться його підрізати під самий корінь: може, з кореня ще яке персиченя та виросте...»

А над садом у синьому небі цвіли білі молоді хмари.

Миколка зіперся на граблі і пішов очима до них, до їхніх білих і чистих облич... Он мати стоїть з братом і сестричкою на руках. А це ось він, сам Миколка, веде Первінку степом з базару в село додому. Ось дід Рятушняк шкандибає...

Миколка стояв і дивився, як пропливають мати і він з Первінкою та дідом у синьому небі в краї далекі... В голові запаморочилося, і хмари почорніли: Миколка мало не впав — сильно закортіло їсти, ну хоча б ще шавлику з'їсти... Як на зло, запахло проти вітру базарною ковбасою, ващеміла слина під щоками, і Миколці так захотілося їсти, як ще ніколи не хотілось...

Глянь — Собацюра йде від степу садом додому. Але йде

головою не вперед, а назад, задом іде і щось тягне зубами, тягне, аж стогне.

— Ти що? Де це ти був? Що це ти цупиш?

Собака відразу ж покинув свій тягар, бахнув об землю хвостом і сів перед Миколкою, як святий.

Миколка підійшов ближче і побачив грубезний сувій чорного сукна. Сукно начіпляло на себе реп'яхів та болота і видавалося якимсь могутнім звіром без голови.

— Де ти його взяв? Отам у яру із машини подупив? Так там же ж міни, собача твоя душа! А якби підірвався? Ох, дам же я тобі лупки цими граблями, щоб знав!

Собака похилив голову і, втомлено хекаючи, тільки те й робив, що мовчав...

Миколка помітив — останнім часом Собака почав зникати. Почав десь зникати від хати і любив щось приносити. Де він ходив, Миколка не знав. Ночами він десь блукав, приходив уранці сумний, з жовтими очима, і пахло від нього лисицями, німцями і ще чимось, як ото, буває, пахне милом.

Собака важко лягав під сараєм і спав, липаючи вуха, щоб не спали. Весь час йому снівся, очевидно, Миколка. Бо так: літаки у небі — спить. Танки по дорозі — спить. Відро ляпає у криницю — спить.

Виходить на поріг Миколка — відразу ж Собаку наче хтось підкидає — встає, дивиться: що робити? Миколка снівся йому завжди, бо він, де б це не було, як тільки забачить Миколку, то мало не плаче. Але ввечері знову зникав на цілу ніч, щоб вранці пахнути лисицями, тінями і ще чимось, як ото, буває, пахне батьком, коли він на війні і коли його довго нема, так нема, що аж сумно.

Миколчин Собака любив приносити.

Ні, не те, щоб тягнути до хати що попало. Він знав ціну речам і приносив з німих полів те, що треба.

Настінний годинник якимось приніс із білими стрілками і гирею. Приніс він і френч зелений німецький з гудзиками, орденом і голкою з ниткою в кишені. Битий валянок учора приніс на праву ногу Миколці. На ліву, наче знав, у Миколки був такий валянок — узув! А сьогодні, на тобі, — сувій чорного сукна прихекав із поля, і сам у реп'яхах та болоті, як чорт.

Раптом Собака підняв голову, потягнув повітря, тихо заскімлив, завищав і з усіх своїх чотирьох ніг кинувся садом до хати, від хати через подвір'я на вигін.

Вигоном, ще далеко від хати, йшов якийсь чоловік... То йшов Миколчин тато... І хоча Собака ніколи й не бачив Миколчиного тата, але раптом він оголосив і мамі, і Миколці, і всім у селі, що йде господар з війни, та ще й білого коника веде за собою, щоб орать! Собака вискочив назустріч Миколчиному татові, Миколка за Собакою, коник злякався, а Собака був уже на татових медалях і голосно плакав татові в поранене обличчя.

Вибігла мати, городом кульгав дід Рятушняк, здаля щось кричав і собі плакав, плакали й бігли жінки, до яких ще не прийшли чоловіки, а Собака вже повз на животі попереду тата до мами і молотив хвостом по землі, як ціпом.

І коли тато взяв на руки Миколчиного братика і сестричку, пригорнув до себе Миколку, і коли мати притулилась до татової спини, Собака ліг і почав розглядати свої зальпані, в реп'яхах лапи...

А крізь відчинені двері сарая дивилась Первінка. По її чорненькому обличчю з темно-голубого, як слива, ока теж котилась темно-голуба, як слива, сльоза...

— Синочку, прив'яжи коня... Ну, то що там, дядьку? — якось дуже тихо спитав Миколчин тато діда Рятушняка. Спитав так, неначе для нього не було ні війни, ні обгорілого снігу, ні напівзруйнованої хати.

Але дід Рятушняк плакав і через свій отой дитячий, лагідний плач щось мимрив собі під носом і тільки те й робив, що цілував Миколчиного тата то в руку, то в плече.

— То що там, діду? — спитав і собі Миколка.

— Лопата де? — крикнув засльозений дід і побіг до Первінки в сарай по лопату.

Тато — за ним. Миколка — за татом.

— Прийшов наш хазяїн дорогий, Маріє! — тулилися гуртом жінки до Миколчиної мами.— Живісінький! А все ж могло бути, не дай господи, та не дай нікому!..

Розгаслим вигоном до Миколчиного двору, знизу, від Кодими, згори, від глинища, сірими зграями потяглися в дітьми жінки, за ними клигали, зимово кашляючи, діди, і сам вигін став широкий, аж не видно. Миколчин тато з лопатою і дід Рятушняк з киркою вийшли із сарая, і садом, стурбовані чимось вкрай, не кажучи нікому ні слова, швидко пішли повз кладовище в степ.

Миколка якусь мить розгублено подивився на маму, на

тіток, а потім спочатку поволеньки, далі хутчіше потьшав за батьком та дідом Рятушняком. Собака — за Миколкою.

Батько та дід ішли просто на Розкопану Могилу. Йшли вони, не розмовляючи між собою, батько якось аж потемнів з лиця, а дід Рятушняк ще важче став припадати на ногу.

Біля Могили дід зупинився, вітер шапкою лоба і закашлявся. Батько теж пристояв, роздивляючись на підніжжя Могили.

— Наче не було нікого, дядьку?

— Ручаюсь, що не було. Я, Максиме Миколайовичу, всі ці роки не зводив із неї ока, як ви й веліли. Один раз, правда, тієї зими ночував біля неї під грушкою танками німець, але на верх не вилазив — було холодно, сніг, вітер.

— А що, як воно задихнулось? — знову тихо, як і на подвір'ї, спитав Миколчин тато.

Хто «задихнулось», хто «воно» — кортіло Миколці узнати і, може, чимось допомогти батькові.

— Тату, я тут був.

— Де, синочку?

— Отут кругом. І на самій Могилі був, і на грушку вилазив оце недавно, як по мишачі купи приходив з Собакою.

— Ну, добре... Пішли, — сказав батько. — Дайте, дядьку, руку, бо слизько.

Дід Рятушняк подав руку, і Миколчин батько повів діда на Могилу за руку. Верх Могили був ввесь чисто розкопаний, знесений кимось давно, що на тому версі була аж наче яма у глибину Могили.

Росли там будяки і ще якісь бур'яни, вищі за Миколку. Батько зачав лопатою вирубувати під корінь будяки, а дід Рятушняк виривати лободу, блекоту та різний непотріб.

Миколка і собі ухопився за лободу біля діда.

— Діду, а ви не боїтесь?

— Кого?

— Копати Могилу? І що воно у ній? Золото?

— Золото. З хвостиком.

— З яким хвостиком?!

— Золотим.

— Не смійтеся, діду, бо я тепер скажу батькові, що ви з мене смієтесь!

Дід заходився киркою довбати землю на своєму місці.

Собака — так той уже щось їв під грушкою унизу.

І сонце вийшло з-за хмари і засвітило у всі свої очі.

— Дядьку! Ідіть сюди! — гукнув Миколчин батько. — Ідіть сюди, допоможіть!

Дід Рятушняк спустився в яму до батька, щось довго вони крєтали, аж поки на руках не підняли над собою плуга. Вони поклали його на зрубане будячиння, а через хвилину поруч з ним поклали ще одного.

Потім із ями разом із землею полетіла пріла солома. Батько перестав копати, став на коліна, і зачав розгрібати солону руками, занурюючи їх усе глибше і глибше, і раптом затих, ніби перестав дихати, ніби він там щось зловив під соломою дуже дороге і важливе.

У діда Рятушняка від хвилювання дрібно тремтіли вуса.

Батько випростався і підніс до очей пригорщу пшениці. Роздивився, понюхав, дав понюхати дідові, а дід ще й узяв зернину на зуба — і вони обнялися: Миколчин татко із дідом Рятушняком.

Дід зачав знову плакати і цілувати батька в плече і руку, шапка впала в нього із голови, і він зробився ще менший.

— Ідіть, дядьку, в село та кличте всіх, хай беруть, у кого що є: відра, мішки, все, що є! Пошліть кого-небудь до школи, щоб підмели класи. Будемо зсипати там.

— Біжу! — чомусь раптом дуже голосно, на весь степ крикнув дід Рятушняк і, як молодий, побіг до села.

— А ти, сину, повідтягуй будяки, тільки не поколись, на купу, та на тобі сірники та попали їх. А я буду копати!..

Скільки прожив Миколка на світі, але такого ще не бачив! Від села до Розкопаної Могили і від Розкопаної Могили до села засновигали люди. В мішках, в торбинах, на коромислах у відрах, в діжках на тачках люди носили і везли колгоспну пшеницю, яку батько закопав з дідом Рятушняком на початку війни таємно від усіх.

Носили до кінця дня і носили всю ніч. Білий місяць світив з усієї сили, і Миколка для себе помітив: іще до вчора усі тітки з їхнього кутка були мовчазні, печальні, згорблені. Але досить їм було почути, побачити і заносити пшеницю, як де взялися у них сили і ноги: забігали, заговорили, засміялись дівчатка, здавалося навіть, що їй горе повеселішало на обличчях удів.

Розвиднялося. Від Розкопаної Могили йшла валка жінок з останнім уже зерном, як від яру викотилась довжезна колона наших танків.

Гнівню та нетерпляче вони гуркотіли на захід, і сірі від болота «бобики» метушилися біля них, як сірі жуки.

Один з таких «бобиків» раптово розвернув і покотив до переляканих жінок з пшеницею на плечах.

З «бобика» виплигнув молодий лейтенант з цигаркою за вухом.

— Хто такі і чому ви тут?

Жінки втомлено зняли з плечей торби і мішки і мовчки передихували.

Лейтенант покопирсався в одному мішку, в другому, взяв жменю зерна і спаленів:

— Де взяли?

Жінки кліпали на лейтенанта ні в тих ні в сих.

Добре, що підійшов Миколчин тато з дідом Рятушняком. Скинувши на землю плуга, Миколчин тато підійшов до лейтенанта.

Лейтенант, забачивши множество орденів та медалей на батькових грудях, відразу ж присмирнів.

А тут під'їхав ще один «бобик», і з нього вийшов справжній генерал.

Миколка аж упрів від здивування, бо ніколи ще не бачив живих генералів.

Генерал сказав:

— Доброго здоров'я, люди добрі!

— Здрастуйте, — сказали жінки, а лейтенант узяв під козирок. Батько не взяв, бо був без шапки, і струнко чомусь не став, а підійшов до генерала якось по-домашньому, не по-воєнному:

— Пшеницю несемо, он із тієї Могили. Я — голова колгоспу.

— Дуже приємно. Тимошенко, — м'яко сказав генерал і подав татові руку.

— В сорок першому закопав, коли відступали, думав, пропаде, — не пропало!

— Не задихнулось?

— Уявіть собі — ні! Так що будемо сіять, товаришу Тимошенко.

Генерал набрав пригорщу пшениці, довго на неї дивився, глянув на батька, на жінок, оглянувся на танки, на небо з літаками, обережно висипав зерно чомусь собі у кишеню і помітив Миколку:

— А ти, сивочку, чий?

— Я — татів! — сказав Миколка і заховався за батька.

— Бондаренко! — гукнув генерал капітана. — Лиши... Як вас величати? — звернувся він до батька.

— Максим Миколайович.

— ...Лиши в цьому селі пару бочок пального... Більшим, Максиме Миколайовичу, не зможу вам допомогти. Щастя вам!

— І вам щастя, — сказав Миколчин тато.

Генерал взяв — батькові, дідові, жінкам — під козирок, сів у машину і поїхав.

— Татку, — прошепотів Миколка, — навіщо генерал пшеницю висипав у кишеню?

— Та, мабуть, для щастя, — сказав тато.

Не встигли дерев'яними лопатами перегорнути пшеницю у школі, як на вигоні сів літак з червоною зіркою на боці.

— Ой, — ойкнув дід Рятушняк і вибіг зі школи.

Дід наче знав. А знав — бо з літака злавив його син Петро.

Петро кинувся бігти до хати, але дід загукав до нього від школи, з дерев'яною лопатою в руці:

— Петре, я осьдечки, тут, у школі, зерно перегортаю! — і вдарив себе руками об поли, та так і став, і сам не зміг вже бігти до Петра.

— Тату! — крикнув Петро до свого татка — діда Рятушняка, — і в хромових чоботах повз Миколку й жінок пропотів до свого батька та обійняв його.

— Здрастуйте, тату! Я — на два дні! Відпустку дали!

— Здрастуйте! — сказав Петро людям і перестав сміятися та радіти. — Здрастуйте...

Миколка аж присів: на грудях у Петра блищала Золота Зірка Героя, хоча погонів на плечах у нього й не було!

Дід Рятушняк, забачивши цю Зірку, якимось зніяковів, оглянувся на людей, а потім тихо сам прихилився до неї головою і — знову заплакав.

«От мені оцеї дід! — подумав Миколка. — Тільки й робить, що плаче, коли треба не плакати».

— Максиме Миколайовичу, — засвітився Петро до Миколчиного тата, — давно?

— Учора. Здрастуй.

— А я лечу та думаю...

— Надовго?

— На два дні.. Тату, не плачте...

— А оце в тебе що? — пальцем доторкнувся дід Рятушняк до Петрової Золотої медалі,

— Як — що? Дивіться, тату.

— Бачу... А он Миколка Первінку купив на базарі... Три стакани на день дає,— похвалився Миколкою дід Рятушняк.— А я вже думав, де там ти є і що...

— Воюємо, тату! Не журіться!

Миколка сидів на порозі сарая і слухав пісень з хати діда Рятушняка. Над ним тепло дихала Первінка, біля нього лежав Собака, і «Цвіте терен» розливався над вигоном і літаком на ньому, над садом і над криницею.

— А чому мій татко — Максим Миколайович? — запитував себе Миколка.— І дід так на нього каже, і генерал, і Петро. А Петро ж не набагато молодший за татка?.. І Герой Радянського Союзу... Льотчик... На самолоті прилетів у хромових чоботах... Максим Миколайович... Гей, ти, — сказав Миколка Собаці,— здрастуй! Собако Собацюренько, і ви, Первінко Миколаївно, добрий день! На цю осінь до школи — добрий день! А там, дивись, як татко з мамою і хату вкриють,— добрий день! А у криниці завжди темно — добрий вечір!

— Синочку, а з ким це ти говориш? — тато і Петро стояли над Миколкою, на небі на білих хмарах.

— Тату, а Первінка буде рости?

— А як ти хочеш?

— Хай не росте. І Собака хай не росте. Хай вони будуть такі, як є.

— То вже будуть! — засміявся Миколчин тато, Максим Миколайович, засміявся Петро.

— Петре, треба було б подивитися, що по селах робиться. Це ж мені пішки виходить — далеченько... А так би подивитися, що у людей є. Бо у нас ні трактора, ні коней, а весна на носі... Як ти?

— А райцентр?

— Ще нічого не знаю. Збираюся. Але справа не в цьому...

— То що, Максиме Миколайовичу, заводити? — легко, празниково спитав Петро.

— До вечора вернемось...

— Татку, ви куди? На самолоті?

— Та полетимо, синочку. Таткові треба подивитися, що по селах робиться. Якщо хочеш...

— Хочу! — вилетіло з Миколки, як з птаха.

Дядько Петро завів літак, і він полетів.

Миколка сидів у тата на колінах поруч з дядьком Петром, і земля не чорна, не сіра, а золота мерехтіла під літаком, і над ним, і збоку. Все було в золоті, і тато, і Петро.

— Це що?

— Забари. Лети, Петре, на Кам'яний Міст. Отам і сядемо. А з Кам'яного Мосту — па Криве Озеро. Подивимось, що там. З Кривого на Грушку і — додому.

Сіли в Кам'яному Мості, сіли в Кривому, в Грушці, ще десь сіли. Миколка не виходив з літака: батько з Петром ходили по сільрадах, гомоїли з головами колгоспів, видно, торгувалися, «били по руках», і з кожною посадкою прибували нові пасажиря: в Кам'яному Мості — ягня і пара голубів, в Кривому — козеня і теличка, в Грушці — борона, двоє гусей. Теличку, козеня і ягня тато з Петром прив'язали у літаку, а голуби і гуси мостилися біля Миколки. Так і летіли. Між білими хмарами над золотою землею.

Вийшли орати, сіяти і боронити.

Перед цим батько сказав Петрові:

— Петре, ні трактора, ні коней. Лопатою степу не накопаш. Маємо сім плугів.

— Запряжем?

— А ти як думаєш?

— Думаю, що запряжем.

Семеро плугів, запряжених в дядьків Петрів літак, стояли на безрезовому, давно не ораному полі. Далі стояли жінки, і руки їхні були в торбинах, у зерні.

Дядько Петро завів літак. Літак завівся. Похитнувся трохи мотором, але завівся на очах Миколчиного тата і всіх людей.

Його колеса відразу ж намацали землю і пішли по ній, а за ними пішли й плуги.

За плугами йшли старі чоловіки, їхні руки на чепігах були тверді, мов каміння.

Літак орав землю плугами, а за ними на свіжу ріллю накиннулися жінки, щоб засівати.

Вони сіяли з рук легко і радісно, навіть удови.

Миколчин тато йшов за плугом, і чорна земля чорною хвилею хлюпала йому на чобіт.

Петро, весь час оглядаючись на плуги та на сівачів, вів літак, як ні в жодній битві, ні в жодному бою: він аж спит-

нів і не бачив би цього поту, якби не западав цей його піт на Золоту Зірку Героя малими краплинами.

А позад усіх — за літаком, плугами, сівачами — брів Миколка з Первінкою.

Запряжена в борону, вона йшла поруч з ним на налігачі і не хотіла рости, і ріжки в неї були віночком.

1971

Сіроманець

Вночі прийшла осінь, і вовк хмукнув на сизий листок ожини, хмукнув і сказав: «Ого-го!» Тоді він підняв лапу і лапою вмився. Промпв очі, позтрушував з себе листя, послухав свист синиці і знову ліг.

— Далеко! — сказав він собі. — А навіщо?

Потім вовк заспівав. Він співав тихим старим голосом, і така дорога лежала за ним, що аж за Одесою і за Єгиптом виднілася кожна бадиллина. Вовк лежав між грибами, очима у поле, і над ним по листочку опадав ліс.

Звали його Сіроманцем, і він був найстарішим вовком у світі. Все своє сіроманче життя він водив зграю. Молоді вовки з лісів і яруг мріяли пройти у нього бойову вовчу стратегію і тактику. Він снівся молодим вовчицям.

Не один кінь передсмертним кривавим хрипом падав на траву чи на сніг од зубів Сіроманця.

Його проклинали конюхи і пастухи.

Коли ж нічого було їсти і вовк пересиджував день або й три на болоті чи в чагарях, то й зграя сиділа позаду нього, кусаючи себе за хвост.

— Не здохнете! — казав їй вовк. — Вам аби їсти! Лягайте та спіть. У мене самого живіт — аж можна почухати його крізь спину!

І зграя мовчечки лягала.

Отоді вовк ставав на великий піст. В таку пору він любив, як цвітуть будяки. Їхні малинові голови під ластівками навпроти хмар нагадували вовкові рясну велику кров, і він, засинаючи, медово позіхав.

Тепер, на старість, вовк осліп. Бурхлива темнота зацарювала в його очах. Один лише нюх виводив його по світу.

І кашляти вже почав. І снівся щонаочі йому єдиний сон: срібні очі постріляних вовченят, постріляні вовчиці з білими зубами у землю, і снівся він собі сам, втікаючи лісом по білій воді.

Свистіла уві сні синиця, хропли миші у норах, і здалеку запахло кіньми. Сіроманець здув прилиплий до носа листок, встав і пішов на кінський той запах.

За лісом при горі-долині миготіло село. Від села охляп на коні їхав Василь Чепіжний. Кінь крутився під ним, харапудився, але Василь бив його прикладом рушниці по заду, і кінь віз його далі.

Сіроманець похлепав з калюжі води, лугом відбіг від лісу і від дороги, заліг за копицею сіна. Нанюхав у сніні кількаторо мишей, підснідав ними і знову виструнчив носа у спину Василя Чепіжного та його коня.

Чепіжний в'їхав конем у мокрий ліс. Сіроманець поволеньки на старих своїх лапах рушив за ними.

Чепіжний наставив вуха на лісову невідомість, сплигнув з коня, перекинув рушницю з руки в руку, повів коня стежкою, вивів його на галявину, прив'язав до сосни, а сам відійшов і заліг у ямі.

Сіроманець заліг і собі позаду Василя Чепіжного і його коня. Вітер дув Сіроманцеві в ніс. Вітер гостро пахнув конем, але між конем і Сіроманцем лежав Чепіжний та його рушниця.

Щось хряснуло в соснах! Василь зняв картуза і задихав у нього. Кінь затрусився, застриг вухами і ліг на землю.

— Не лягай! Не лягай на землю! — зашепотів коневі Василь Чепіжний.— Встань! Встань і пахни!

Знову щось мокро хряснуло в лісі. Рушниця в руках Василя Чепіжного сіпнулася на той хряскіт, око завмерло на мущці.

Кінь не вставав, дрібно тремтів, падали краплі на нього, і від кожної краплини він здригався, як від пострілу.

«Старе і хворе! — подумав про свого коня Чепіжний.— Чом він тебе раніше не з'їв, коли ти ще було молоде!.. То вже лежи, а прийде — на цей раз я його неодмінно укохаю!»

Свиснула синиця. Її порожній осінній свист не сподобався Чепіжному. Посіявся дощ. Чепіжний одягнув картуза і ліг щочою на курки. Так вони і лежали: кінь, Чепіжний, а поза ними вовк.

Вовк звівся на лапи.

Не встиг Чепіжний ойкнути, як вибита з його рук рушниця полетіла в куці і Сіроманець задихав йому в покращлеу дощем горляпку.

Скочив на ноги кінь, хилитнув сосною, заіржав, відірвався, повалив один куц, другий — Сіроманець побіг було за ним, проскочив галявину, але повернувся до Чепіжного. Чепіжний світив сірник по сірникові, задкував лісом від Сіроманця, відмахувався патронташем, ускочив в болото, у воду, в мочарі — Сіроманець спокійно ішов за ним.

— На-на, все, що хочеш — на! — викидав під ноги Сіроманцеві Чепіжний із торбини і хліб, і бризнау, і патрони викидав.

Сіроманець загнав Чепіжного по шию в озеро і сам сів на березі.

Перед оком Чепіжного на воді тихенько кипів осінній дощ, за осокою сірів Сіроманець.

— Замерзаю! — кричав Чепіжний крізь дощ над водою. — Пропаду! Пропадаю! Гав! Гав! Гав! — загавкав Чепіжний до Сіроманця і люто рушив з води на нього. — Нч мене — їж! Жери мене! Зжери мене, як ти з'їв мою козу восьмого березня! Я перебив твою зграю і вовчат перебив, я!

Чепіжний вигрібся на берег, плюнув у руки і кинувся на вовка.

Сіроманець збив його своїми старими грудьми назад, у воду...

Мрячився дощ, при горі-долині миготіло село, гуркотів у небі високий літак.

Прилетів вертоліт. Порозганяв на вигоні курей і сів перед вікнами села — Сашко побіг і собі подивитися. З вертольота вилізло шестеро дядків з рушницями та патронташами, до них від контори почвалав з обмотаною шиєю Василь Чепіжний.

— А ви думали — що?! — бухикав щасливий Чепіжний. — Він причаївся тут, у нашому лісі, до ранку держав мене по шию в воді, мало я дуба не врізав! А тут ще зуб розболівся... Коли б не зуб, то я сам би перегриз йому горло! Я вже йому й коня прив'язав до сосни, коли ж чую: на рушницю мою тільки хтось плиг із куців, мах — і рушниця летить, наче її й не було у моїх одих-о руках. Дивлюсь, а він вже стоїть переді мною, як грім. Зуби не зуби, а метрові кілки затесані, язичище горить, як черінь, і пахне від нього кров'ю. Тоді він лапою обмацав мої кишені, зняв з одієї ось шиї торбу з хлібом і каже, прямо-таки — так і

каже: руки вгору! Що робити? Піднімаю. Стою. Злякався. Він облизався і гарчить далі: «Кажі спасибі, що я сьогодні не голодний. Але затям: доїм усіх ваших коней, візьмуся тоді за вас і за ваших дітей, а тебе, Чепіжний, першого з'їм! Марш з мого лісу!» Я задки-задки, руки болять, дощ у рукави наливається, отак і відступаю, а він іде, хліб мій жує, пожує і виплює — не голодний! Дивлюсь: позаду мене вода, озеро. Хотів я озеро було обійти, дорогою задкувати, так він до мене тільки — плиг! та лапою по морді мене тільки — лясь! «Лізь,— каже,— у воду, Чепіжний, бо з'їм, хоча я сьогодні і не голодний». Що робити? Лізу. Стою по шию. Руки над головою, рукава повні дощу, ллється, одним словом, вода згори і зсередини, кругом вода. А він сідає на березі, обмотується хвостом і починає, ви вірите, співати «Закувала та сива зозуля...».

— Може б, вам, Василю Дмитровичу, лягти, ну, не в лікарню, а так десь удома, та відпочити? Півночі простояти по шию у воді, так і до гарячки недовго...— сказав хтось із мисливців.

— А що, я щось не те сказав? — визвірився Чепіжний. Потім пожував шпурка від вуха шапки,— сьогодні він був у шапці,— грохи заспокоївся.— Правда, я зранку наче випив, та як і не вип'єш після такого потопу?

Сашко бачив, як біжать від своїх хат Шевчук з Побігайлом, вимахують рушницями і так руками, підбігають до гурту, і вся ця рушничча армія заходить в контору. Сашко і собі хотів було зайти, але сторожиха баба Маня не пустила:

— Іди-но ти краще уроки вчи, а то скажу батькові!

Сашко обійшов вертоліт. Вертоліт нагадував Сашкові великого пуголівка.

На подвір'ї стояв «газик»: батько приїхав на обід. Мати з рушником через плече зливала батькові на руки.

— Тату, прилетіли!

— Хто, синочку?

— Аж із області. Може б, ти зараз сходиш до них та що сказав? По Сіроманця прилетіли! А ще ж то не чесно — він один, а їх онде скільки! Тату, вони з дядьком Чепіжним у конторі, сходи!

— А що ж їм тато може сказати? — мати подала батькові рушник.

— Як-то що? — здивувався Сашко.— Тато — голова колгоспу?

— А Сіроманець-то вовк!

— Вовк, мамо, вовк!

— Він не колгоспівський, і тато за нього не відповідає.

— Тату, так? — Сашко мало не кричав. — Раз він не колгоспівський, то чий же він і що, його треба, виходить, вбивати?

— Та не знайдуть вони Сіроманця, синочку. Сіроманець найхитріший вовк у світі, — сказав тато.

— А зграю його ж перебили і вовченят? Сам дядько Василь премії за вовків получив стільки, що аж чорного мотоцикла купив.

— А ти, Сашко, забув, — обізвалась від столу мати, — скільки Сіроманець коней та овець переїв?

— Скільки? От скажи, тату, скільки?

— У нашому колгоспі — нічого. Правда, козу дядька Чепіжного...

— Так, — паленів Сашко, — козу з'їв. Бо дядька Чепіжного Сіроманець не любить. Дядько Чепіжний на нього ями копає по лісосмугах. А коли пропала вівця, то всі звернули на Сіроманця. А Сіроманець її в очі не бачив.

— Побігайло відшкодував: сплатив штраф, — сказав батько.

— Тоді хто з них вовк — Сіроманець чи дядько Побігайло, що на своїх іменинах ту вівцю з'їв?

— Дався тобі цей вовк, — сказала мати, — що ти з нього робиш святого?

— Та він живий, мамо, і йому треба жити. А потім, на те він і вовк: не буде він їсти манну кашу! І ніхто не пече йому і не варить.

— Це у твого вовка голова не варить: загнав дядька Чепіжного в холодну воду по шию. Тепер хай тікає, куди очі бачать!

— Та не впораються вони з Сіроманцем, — знову сказав батько. — Доки вони там гомонять в конторі, Сіроманця — не то вертольотом, ракетою не доженеш. Іди, сину, до школи, бо спізнишся.

До школи Сашко ходив далеченько. До школи була і дорога, нею ходили всі, хто хотів, а Сашко ходив стежкою, лісом. Лісом, потім трохи полем, за полем починався райцентр, а в ньому скраєчку стояла триповерхова біла школа.

Сашко пройшов ліс, вийшов у поле, як почув скрекотівня вертольота: півколом низесенько над лісом він летів на Сашка. Сашко чи злякався, чи що, але сів на землю і прикрився портфелем: над Сашком пролетіло однооке обличчя

Чепіжного, воно швидко летіло туди, у степи, у яри, за Буг, до лиманів, Сіроманцеві на погибель.

Того дня до школи Сашко не пішов. Він повернувся до лісу, пригарбав листям портфель, щоб не поситися, подивився на срібне павутиння на сучках, на павучків, заліз рукою у пизецьке порожнє чиєсь гніздечко, поширудів у гніздечку опалим листям і — куди б це його піти? — подався до яру.

У яру нічого не росло — боялося весняних вод: з полів саме цим яром летіла весняна вода і могла забрати не те що деревину або кущ, а навіть і п'ятеро вертольотів, коли б вони їй стали на дорозі. Тому яр порожнів і влітку, і восени. Дриботіли по ньому вівці та кози, скубли під молочаєм присохлу траву та боялися Сіроманця.

У яру пахло овечим та козячим духом, хоч їх самих давно вже перегнали в інші, ситіші місця. Нагрітий за літо яр дихав Сашкові в обличчя перецвілими будяками. Тихо пливло павутиння, і тоненька хмарина лежала над яром, наче капустяний листок. Сашко приліг на молочай і заплющив очі: «Де він є, отой Сіроманець,— думав собі Сашко.— Взяв би та й утік десь в інші краї чи гори, де вовків люблять. Аби я був вовком, я б тоді все розказав Сіроманцю і про Василя Чепіжного, як він ночами краде у полі солому на мотоциклі: під'їде до скирти, нав'яже на дрів в'язанку соломи, прив'яже до мотоцикла ззаду і тягне. І ніхто не ганяється за Чепіжним на вертольоті! Ніхто! Ні за ним і ні за такими, як Побігайло!»

Вечоріло. Сіре повітря між вечором і нічтю текло собі яром до лісу, і в тому повітрі над Сашком летіла чи то сорока, чи інший хтось. Сашко поплентався до лісу по портфель. Поминув сосняк, пішов дубиною; в дубині вечеряли дятли, наїдаючись, видно, на зиму. Ще по дорозі провів рукою по ліщині, намацав горішок, кинув на зуби: горішок сухо стрельнув під зубами; гоїднувся листок на березі, наче подумав: падати йому сьогодні чи почекати краще до завтра.

Раптом Сашко відчув — хтось дивиться йому в спину: за дубом хтось стояв! «Піти глянути чи не йти? А може, воно звір який, та ще вкусить? — завагався Сашко. Але вирішив: — Чого це я та стану його боятися? Піду, гляну».

За дубом стояло теля. Відбилосся, мабуть, заблудило, не знає куди іти.

— Що, дурнесеньке, страшно? І їсти хочеш? Ото не треба блудити,— Сашко підійшов до теляти, хотів було поче-

сати йому за вухом, але рука завмерла: перед Сашком стояв вовк. Сіроманець. Сашко задерев'янів. Сіроманець тим часом обнюхав його з ніг до голови, лизнув на куртці гудзика і ліг на листя. Сашко потроху відторопів, прийшов до тями і сам сів навпочіпки біля Сіроманця. Вовк потягнувся до нього мордою і ще раз лизнув Сашкове коліно.

— Так от ти який лизунчик, а ще Сіроманець, — сказав Сашко і погладив Сіроманцеві шию, почухав під горлом. Сіроманцеві це, видно дуже сподобалось, ніхто його так приємно не лоскотав, і він по-вовчому сказав Сашкові:

— Ще!

— А за тобою ж погналися по степах на вертольоті — даром бензин палять! — засміявся Сашко. — А ти ось тут біля мене! Ти і не подумав тікати, бо ти у мене розумний, вовчечку. Пиріжка з печінкою хочеш?

Ліс поночів на очах, і де того портфеля шукати, коли темно? Сашко повзав від дуба до дуба, перегрібав листя — нема. Вовк і собі зачав нюхати під дубами, попірхав в листі неподалеку від Сашка і тихо вискнув — портфель!

Пиріжки з печінкою вовк, видно, любив з дитинства, бо ковтнув пиріжки, навіть не пожувавши.

— Я тобі завтра ще принесу, — сказав йому Сашко, — завтра у мене неділя, увесь день — наш! Але ж ти мені дивись: з лісу не виглядай. Чепіжний думає, що ти втік з нашого лісу, і вірно: нехай так думає...

Сіроманець провів Сашка до узлісся, потерся мордою об Сашкове плече і так стояв, аж доки запах його нового товариша не ослаб в глибині листопадового вітру.

— ...Хіба у нашому селі собаки? З ними не те що на Сіроманця, а й так по вулиці стидно ходити! Котів бояться! Ширпотреб! Ганьба на весь світ! — жалівся Чепіжний своїй жінці. — Ну, ти тільки глянь на нашого цього вилупка: криве, ледаче, гуси його скубуть! О, бач, о, всі брови повискували! Геракл!

— Що ти до нього причепився? Таке вже воно й буде.

— Це через тебе він не росте!

— Через мене? Здрастуйте!

— Бо ти з ним носишся, дихаєш на нього, щоб і порошина не впала. Молоко грієш? От він і не росте, бо хитрий, думає, виросту — райське життя скінчиться!

Розвінчаний господарем Геракл ображено, але достойно покривував з подвір'я світ за очі на город.

— Все! Іду! — сказав Чепіжний, одягнув нового картуза, завів мотоцикла і вискочив на дорогу.

Розвидпілося Чепіжному в Києві. Попитав щось в одного міліціонера, в другого, і покотив униз, до Дніпра, на базар.

На базарі припнув на замок мотоцикла до стовпа, а сам заспішив до собак.

Папуг, свігурів, черепах, причандалля рибальське, начиння мисливське Чепіжний промив, навіть не пристоявши. Біля собак він перевів подих, і розчарування потрясло йому душу: де не глянь — продавались самі геракли... Кривенькі, маленькі, нерозумненькі, богобоязливі.

— І де їх таких тільки клепають? — Підняв одного за вухо, подивився, чи чорно в роті.

— Скільки йому? Почому? — і кинув на рядно. — У мене таке вже є.

— А ви обережніше, товаришу, не можете? Коли б вас так підняти за вухо та кинути? — обізвався власник собачки, маленький чоловічок, як і його товар.

— На вухо, підніми! — зареготав Чепіжний.

— Патракал!

— Хто? — не зрозумів Чепіжний.

— Пантагруель! — добив Чепіжного чоловічок.

Але Чепіжний вже не чув, що він Пантагруель, він поніс свою обурену душу собачим рядом далі: дрібне та мале, даром не треба!

— Так, — сказав Чепіжний. — Гулятиме Сіроманець до власного скону при такому собачому калібрі.

— А ви, товаришу, може, собачку хотіли?

— Де?

— Та є тут у мене одна знайома із Сєвера, із тих широт, — плюшевий капелюшок на бабці, зморщені чобітки, зуб золотий у роті...

— Така, як оці?

— А вам яку треба?

— На вовка!

— Саме те, що вам треба.

Бабця повела Чепіжного вуличками, де пахло капустою і ваксою для черевків, привела його на другий поверх, трьома ключами відімкнула двері. Чепіжний мало не задихнувся: котячий дух був настільки міцний, що Чепіжний завагався іти далі.

— Прошу, прошу, — співала бабця. Чепіжному відкрилася чудесна котяча панорама: коти сиділи, спали, гралися

на підвіконні, на столі, на шафі, навіть один примостився на люстрі.

Зачувши хазяйку, котяче царство позривалося зі своїх місць і зустріло її таким дружним котячим гімном, що Чепіжний затулив вуха.

— Куди ви мене привели? Я ж вам сказав — мені потрібен собака на вовка! З котями я ще такого не чув, щоб на вовків ходили!

— Прошу в сусідню кімнату, — заспокоїла бабця Чепіжного.

В сусідній кімнаті біля каміна на кожушині лежала жовто-сіра мрія Василя Чепіжного! Від могутніх лап, могутніх грудей до могутньої морди на Василя дивилося те, на чому він, не думаючи, і зробив свій вибір.

Віз її, — а це була вона, — Чепіжний в колясці, як принцесу. Кілька разів на автобусних зупинках, де було побільше народу, гальмував, довго пив у буфеті воду, неквапно повертався до мотоцикла, проштовхувався крізь захопленний, здивований натовп і віз своє щастя далі.

— Дивись! — сказав він жінці. — Вовкодавиха. І скоро пуденят приведе! За півроку виростуть, оточу я з ними Сіроманця, а потім і продам на тому ж базарі в Києві — в руках одірвуть! Налий їй молока.

Сашко задихався і заморився — більше години вони бігли з Сіроманцем лісом до глиниць. Ті глинища були покинуті у яру давно. Ніхто не навідувався до них вже роками. Ще після війни люди возили звідти глину на хати: світло-жовту, червону, брали білу на малаї. Але то було давно. Тепер глинища позаростали шишшиною, глодом, всім колючим, що тільки росло на світі. Туди і привів Сашко Сіроманця.

— Будеш отут жити. Тут тебе ніякий Чепіжний не знайде.

З глиняних глибоких вір дихало вогкістю і запустінням. Сашко вибрав підходящу для Сіроманця нору, розчистив її трохи лопатою, нарвав пирію, настелив, ліг сам.

— Тепло і тихо, і на голову не буде крапати.

Сіроманець валіз і собі, обнюхав стіни, сів поруч з Сашком.

— Поки поживеш тут. А далі будемо думати. Треба, щоб минув якийсь час. Потроху-потроху я підготую батька, щоб ти перейшов жити до нас додому. Чого ти сам будеш

тинятися? Зграю твою перебили, лишився ти сам, дійсно, як вовк, — будеш жити у нас. На харчі я тобі зароблю, сяду на все літо на трактор — от тобі і харчі, ще й лишиться! Не треба, Сіроманцю, лише падати духом. А житимеш у нас — Чепіжний тебе пальцем не торкне.

Вовк слухав, поклав морду на лапи, заплющив очі, задрімав.

— Олександр Степановичу, — молив Чепіжний Сашкового тата, — благаю вас: одну тільки ямку! Там такі чагарі, що не те що худоба — танк не пролізе. А Сіроманець, я певен, буде рятуватися в тих чагарях, іншого виходу в нього нема: а тут йому і ямочка, тільки — шух! І Сіроманець у нас в кишені.

— Ви б, Василю Дмитровичу, краще подумали, що нам робити з дикими кабанамі? Розплодилось їх, як не знати чого, картоплю в полях риють, а що з кукурудзою всни роблять? А досі сосняки нівечать! А вашому товариству очі муляє Сіроманець!

— Ваша правда, Олександр Степановичу, настав час добиратися і до лосів, і до кабанів. То не було жодного у наших краях, а тепер розвели на свою голову. Доберемось! Сіроманець, ох, якби ви знали, як він сидить мені в печінках, спати не можу, жити не можу, як подумаю, що він ще ходить по світі, щоб ти був удавився тією моєю козою! Одну лише яму, Олександр Степановичу, земля ж замерзає, сніг на носі!

З киркою і лопатами злізли з мотоцикла і підійшли до тернових чагарів.

— Як ти його в чорта пролізеш крізь них? — засмучено сказав Побігайло.

— Да-а... — похитав головою Чепіжний. — Але спробуємо!

— Я не полізу, — сказав Шевчук, — що я, дурний, лізти в оце тернове пекло? Лізь ти першим і вилізь назад, а я тоді побачу твою одежу і пику!

— Лізь, лізь! За мною!

— Що я тобі, гадюка чи вуж? — впирався Шевчук. — Який же тобі розумник сказав, що саме в ці куці заїде Сіроманець, щоб спеціально упасти в нашу яму?

— А-а! Багато розумієш! — Чепіжний пішов на приступ. Нагнув голову, укrywся полою плаща і повільно посунув вперед.

Нарешті чагарі було взято, і всі троє заходилися довбати вовчу яму. Видно, ця робота була аспидною.

— А будь ти неладна, — кричав Побігайло, — який мене чорт затагнув сюди? Гвалт — око виколоти!

— Вуха проштрикнув! — ревів, плачучи, Шевчук. — Інвалідами вийдемо звідси, якщо іще вийдемо!

— Копай! Копай, — скреготав зубами Чепіжний, — он сніг у повітрі літає.

До вечора яма була викопана. Чепіжний прикрив її тоненьким пруттям, зверху притрусив сухою травою.

— Все. Будемо сподіватися, що труди наші не даремні.

— Щоб ти, Василю, та був сказився з цією ямою. Як мене жінка такого тільки в хату впустить: подертий, живого місця нема на мені, Сіроманець я бідний та нещасний! — бідкався Шевчук.

Для Сашка настали дні щастя і тривоги. Сіроманець проводжав його лісом до школи, зустрічав його на узліссі. Одного дня Сашко відкрив, що Сіроманець сліпий: він показав вовкові кольорові малюнки різних звірів в журналі «Натураліст»: Сіроманець дивився кудись в просторінь, в одну точку.

Сашко заводив журналом перед його очима: ніякої уваги. Сашко підняв над головою яблуко:

— Ну, подивись, що це у мене в руці, подивись!

Вовк ліг на землю і тихо заскімлив.

— Ти що, вовчику, не бачиш, ти сліпий?

Сашко провів рукою по очах Сіроманця — той не змигнув. Лизнув лиш Сашкові руку.

— А як сніг упаде, стане видно твої сліди, що тоді? Живи в глинищі і нікуди не виходь. Сьогодні я поговорю з батьком.

— Мамо, тато де?

— Поїхав.

— Куди?

— В район на конференцію.

— На скільки?

— На два дні. А що?

Сашко не відповів, пішов у свою кімнатку робити уроки.

Шерхла вода у відрі на криниці, на груші трусився листок. Пішов сніг.

На другий день Сіроманець Сашка не зустрів. Даремно Сашко і гукав його, і шукав слідів на снігу. Сашко побіг до глинищ.

В глинищах і біля вовчої пори сніг лежав чисто. Сашко заліз в пору — цієї ночі Сіроманець тут не почував.

«Злякався снігу і втік, де сніг ще не впав і де його мало знають,— подумав Сашко.— Га, мабуть, і добре зробив, та й харчуватися ж треба... А тут ще батька нема, як на зло...»

Гірко і тоскно стало Сашкові.

Вночі йому снилися айсберги: вони пропливали в синьому океані біля Сашкової хати повз голу грушу, і Сашко сумно дивився на них із вікна.

Проснувся Сашко від собачого лементу.

— Мамо, що там таке?

— Сіроманця спіймав дядько Василь. Впав, бідненький, таки у яму...

— Як?!

Біля контори на возі лежав зв'язаний Сіроманець. Шевчук і Побігайло зосереджено курили, кидаючи на Сіроманця значущі погляди.

З контори долітав голос Чепіжного:

— Алло! Алло! Так, у яму. Коли? Сьогодні вночі. Я як знав. Дай, думаю, вранці запряжу та поїду подивлюся. Приїжджаю — є! Ну, ми його з Шевчуком і з Побігайлом того... Де? А ось на возі лежить перед конторою... Так коли вас чекати? Ага. Слухаю. Бсть.

Сіроманця повезли до кузні. Дядько Василь відчинив двері і сказав:

— Отут перележить, коли не хотів у лісі.

Вони поклали Сіроманця на драбину і віднесли в кузню.

Падав тихий успокоєний сніг, на горбі темнів ліс. За хатою плакав Сашко.

Зімлілий вовк лежав у кузні на драбині біля горна. Зі стелі крізь старі інтернітові щілини на нього сівся іней. Вовк розкрив рота під іней, і йому стало легше дихати.

«Ну й ну,— сказав собі вовк.— Дожився».

Він поворухнувся замотузованими лапами, понюхав молоток біля кувалди та й наче заснув.

Тієї ночі собаки подуріли: навіть Геракл завивав так, що йому темніло в очах. Деякі, боячись завивати в самотині, зібралися в гуртки і хором у п'ять-шість голосів дали такий концерт під вікном хати Чепіжного, що він вискочив на сніг у кімнатних кашцях на босу ногу, схопив весло

і кинувся розганяти співаків. Тікаючи, хор з переляку узяв на октаву вище — у Чепіжного залящало в вухах.

— Сіроманця зачули, герої? Чи, може, безталання своє, аби ви мені виздыхали усі підряд!

— У-у-у! — з усієї сили з сльозами на очах зотяг від сарая Геракл.

— Соліст-одиночка, і ти ще мені? — замахнувся веслом Чепіжний. — Погибелі на вас немає!

Геракл, рятуючись, заліз у водопровідну трубу, Чепіжний затарабанив по трубі веслом.

Сашко все те бачив і чув: він сидів на підвіконні у темній своїй кімнатці.

Чепіжний присів біля клітки Вовкодавихи. Блимнули з п'єтми її вогкі очі, очі її дітей на свіжій соломі. Чепіжний довго дивився на них, підняв ногу, зняв капця, витрусив сніг і сказав:

— Чули, якої тепер співає Сіроманець? Доспівався. Десятому закаже!.. Ви ж мені дивіться — ростить, бо все може бути, ще оно і кабани, і лосі...

Чепіжний встромив у засніжений човен весло, рипнув дверима, ліг. З подушки йому у голову вила вся собачня села.

Сашко вийшов у коридор, намацав татові валянки, вліз у них, наче провалився у воді, накинув кожущок, тихо прочинив і зачинив за собою двері, пішов подвір'ям до груші: на груші, на сучку, висів садовий ніж — тато забув його, коли восени підрізав пагілля, — почепив і забув. Сашко зняв ножа, пригнувся під вікнами, щоб тато з мамою не помітили, і вибіг на вулицю.

Повалило снігом, потонули у ньому хати і дерева, невидима собачня потягнула свої зморені голоси по своїх домівках.

Сашко прямував до кузні. Кілька разів падав, провалювався по груди, у валянки набилось снігу.

Біля кузні оглянувся на білий глухий світ, прислухався, засунув шапку в кишеню, — щоб не злетіла з голови та щоб зайвий раз по неї не нагинатися, — і підійшов до дверей. На дверях висів не замок, а замчище — так постарався Чепіжний.

Вовк розплющив очі і заводив носом.

— Сіроманцю, це я, Сашко! — почувлося вовкові з того боку дверей. — Замок, горе моє! Попались...

Сашко обійшов кузню — ні вікна, ні віконця. На причілку кузні берест — обліплений снігом, берест злився з усім білим навколишшям, що Сашко відразу його не помітив. Берест ще дуже давно поклав на плоский інтернітовий дах кузні своє гілля, і так вони разом з кузнею доживали віку.

Сашко скинув на сніг кожушину, хукнув у долоні, ще раз оглянувся увсебіч, поліз на берест. Лізти не давали татові валянки, чіплялись за гілки, не згинались в колінах. Тоді Сашко махнув однією ногою, другою, валянки попадали біля кожушка в сніг, поліз босий. Лізти було не високо, і нараз він опустився на засніжений дах кузні. Руками, ногами розгорнув сніг, колушнув ножем інтернітину.

На вовка зі стелі посипало снігом, вовк завовтузився, зітхнув і затих.

Сашко працював, і вже за кілька хвилин на нього з середини кузні глянула темінь.

— Готово! — прошепотів він униз, у темінь, — плигаю.

Сашко бурхнувся біля голови Сіроманця:

— Де ти тут? Нічого не бачу, хоч око виколи!

— Хох! — сказав вовк.

Сашко став на коліна, почав обмацувати темінь, наткнувся добряче лобом на ковадло, і вже Сіроманець щемно задихав Сашкові в обличчя. Сашко обійняв обома руками вовка за шию.

— А ти думав як? Ти думав, що тобі кінець, Сіроманчику, ну скажи, думав? Не кінець, давай сюди лапи!

Захрумкотіло під ножем мерзле мотузяття, тріснув під ножем брезентовий пояс, яким Сіроманець був прив'язаний за горло до драбини, і вовк звівся на замлілі лапи.

— Ти, головне, не бійся, не бійся. Як тільки завтра відчинять двері — кидайся прожогом, напролом. Бо витягти тебе через діру в стелі я не можу... Найголовніше — кидайся і лети скільки сили щодуху до лісу... Прощай, вовчику, я пішов, бо Чепіжний, він такий, може сюди прийти і серед ночі, подивитися, як тут, що... Як будеш живий, не забувай мене, я тебе ніколи не забуду... прощай... — Сашко ще раз обійняв Сіроманця, той лизнув Сашкові руки, щоку...

Сашко підняв драбину, приставив її до стіни і поліз у діру. Виліз на дах, обережно відштовхнув драбину назад у кузню, заклав дірку інтернітом, все, як і було, спустився берестом на землю. Швидко витрусив з валянок сніг,

взувся, накинув кожушину і побіг, як міг, крізь білу снігову глибіню додому.

На подвір'ї Сашко пригнувся під вікнами знову, прокрався до груші, почепив на сучок ножа, тихо обмів віником валянки, зайшов у коридор, зачепився валянком навпотемки за порожнє відро. Відро гарикнуло на увесь дім, наче воно було не відро, а цистерна. Сашко закусив пальця.

— Хто там?

— Це я, тату, відро зачепив ненароком...

— Сніг іде?

— Валом валить.

— Ну, добре. Спи.

Сашко навшпиньках зайшов у свою кімнатку, хутко ліг, заплющив очі: в синьому океані біля Сашкової хати повз голу грушу пропливали білі айсберги. На одному під пролітаючими птицями сидів вовк і махав на прощання Сашкові лапою.

...Вранці перед конторою сів вертоліт. Сашкові він дав себе зняти в повітрі, і Сашко був на ногах. З вертольота вийшло двоє чоловіків у білих халатах, з носилками.

— Зловився! — дихав морозом Чепіжний. — Стільки років пильнував я його, посивів і серце зірвав на ньому!

Чепіжний був урочистий, і його буряковий кулак грізно здіймався над фланелевими снігами.

Прихурчав мотоцикл. З мотоцикла в білих шоломах збігло двоє хлопців, і передній став обкладувати Чепіжного фотоапаратом:

— Станьте сюди, Василю Дмитровичу, на фон вертольота.

— Що я вам, космонавт? — сміявся Чепіжний. Але стати — став.

— Вибачте, Василю Дмитровичу, і не звертайте уваги на цей мікрофон, але декілька слів для нашого районного радіо та для газети.

Чепіжний взяв мікрофон, подивився на нього, як на недоспілий баклажан, і сказав:

— Зловлений в тернових чагарях за Івановим Яром останній у нашому районі, а незабаром і в світі, вовк Сіроманець. — Чепіжний набрав повітря. — Це не казка і не легенда. Сіроманця спіймано. Ми можемо лише пожалкувати, що його спіймано так пізно. Тепер ми і наші кози з кіньми можуть бути спокійними. Вовк Сіроманець ще під час свого дитинства був лютим звіром; він водив тьму-

тьмушу зграй, переїв сотні тисяч нашого поголів'я, а в останні часи почав підкрадатися до наших посівів, толочив, припустімо, ячмені і пшеницю...

— Василю, і тобі не встидно отаке городити, — жалісливо подивилася на Чепіжного сторожика баба Маня.

— Так це я для них, — швидко пошепки проговорив Чепіжний. — Ідїть та краще підметїть в конторї... Звиняйте, так-от: гадаю, що Сїроманець віднині і навїки житиме в обласному звіринці, тобто в зоопарку. Я особисто зобов'язуюсь, якщо треба, двічі на рік — на 8 Березня і на сьогодні, в ніч його злову, — яке там у нас сьогодні число? — неважно, завозити Сїроманцеві на мотоциклі в область у зоопарк стїльки м'яса, скїльки він з'їсть за добу... Я знову жалкую про пригнїчений теперїшний вовчий стан, але що поробиш? Всїх його сїроманчих, ще не вловлених товаришів чекає нерадїсне майбутнє як на наших земних материках, так і на інших планетах!.. Все, виключайте. Тепер — до кузнї!

До кузнї вийшло старе і мале. Чорніли у снїгу шапки малечі, сумно перемовлялися тїтки у плюшевих напівпальтах; собачня зайняла позиції поближче до своїх хат, наче щось відчувала, моторошно оглядаючись навкруги.

— Біжїть, хлопці, та розженїть цю капелу, — звернувся Чепіжний до малечі, показуючи ключем на собак. — Жити всю ніч не давали!

Чомусь ніхто не побїг, навпаки, всї підсунулись ближче до кузнї.

Бїлі дядї з вертольота поклали носилки на снїг, а самї приклались вухами до стїни — слухати вовка.

— Ти ба, що зима наробила: вічка в замку не видно, — витурхнув Чепіжний ключа у замок. Довго копирсався у нїм і так і сяк. — Не відкрию. Треба збивати ломом.

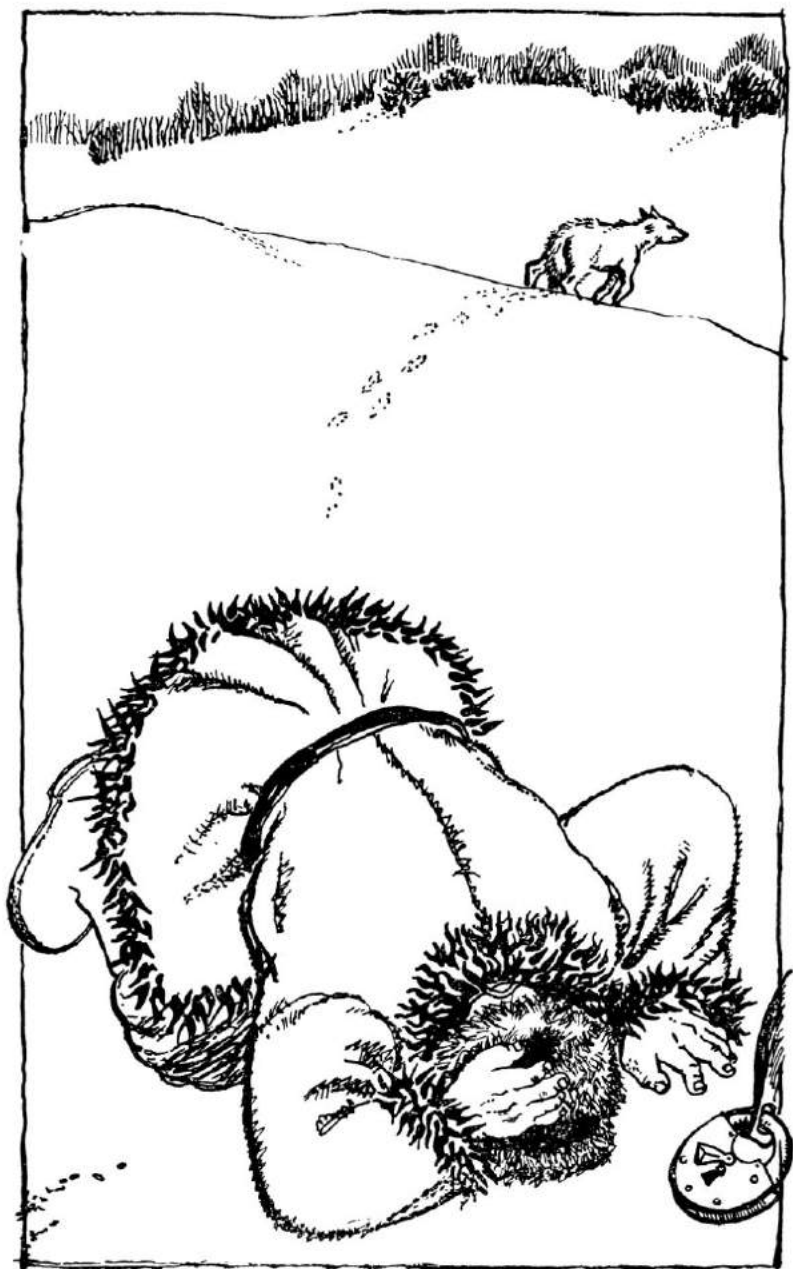
Сашко, зиркаючи на кузню, ходив на подвір'ї, наче чогось шукав, заглянув у криницю, потрусив заснїжену грушу, знайшов у кишені морквину, став її гризти.

Чепіжний розмахнувся ломом, і замок відвалився йому під чоботи.

Чепіжний відкинув лома, викашлявся і — відчинив двері.

«Що таке? Де вовк? Чому він не вибїгає?» — Сашка кинула в жар.

Тї, двоє в бїлих халатах, взяли носилки й слїдом за Чепіжним зайшли в кузню.

«Що таке? Що таке? Може, він здох чи злякався? — горіло в Сашковій голові. — А може, уночі він стіну прогріз у кузні чи підкопавсь під фундамент та втік?»

Раптом в кузні вискочили ті двоє в білих халатах, без носилок, вискочили і кинулись тікати:

— Тікайте! Вовк!!!

Тітки, малеча, дядьки не встигли до ладу нічого зрозуміти, як, рачкуючи, з кузні виповз сам Чепіжний. За ним поволеньки ішов вовк. Чепіжний зрачкував вліво, потім управо, вовк дихав йому на шапку. Чепіжний загарбався головою у сніг і вкляк.

Всі тікали: мале плакало, старе кричало, підхоплювало малечу на руки, бігло, губило в снігу шапки і рукавиці...

Вовк знехотя перескочив через Чепіжного і невеликими стрибками завернув поза кузню до тихого лісу.

Кореспондент проклацав фотоапаратом всю цю історію від початку і до кінця і, коли вовк загубився в снігах, з переляку розреготався...

— Що там таке, синочку?

— Тату, Сіроманець втік! Дядько Чепіжний плаче — не плаче, а реве!

— Заводьте вертольот! — кричав Чепіжний, випльовуючи сніг. — Ігор! Іван! По рушниці! Далеко не зайде — сніги! Заводьте вертольот!

Чепіжний влетів у своє подвір'я, підгилив спантеличеного Геракла, вбів у хату, схопив рушницю.

Скрекотів вертолїт; важко, з підсапом, бігли до нього Шевчук з Побігайлом.

— Доженуть вони його, тату, чи ні? А вовк у сніг заритися може, заки вони пролетять, і пролежати в снігу до темпоти?

— Ти говориш, синочку, наче ти з Сіроманцем на одній парті сидиш, — сказав тато.

— Сидіти-то я не спджу, а Надія Петрівна каже, що треба оберегати не тільки воду, повітря і ліс, але й звірів... А вовка я, може, люблю, тату! — Сашко став на лижі і пішов до школи. Над ним і над вовчим слідом від кузні поскреготів вертолїт.

Ліс тепло дрїмав у сніговій халабуді. Дрїбненькі хре-

стики від спиччих лапок, замерзла блідо-блакитна головка лісового дзвоника, мишачий слід під ліщинником, щиглики на кінському щавлі перезимували цю зиму.

Сашко проковзав галявиною повз дуби на біле поле, білим полем доходив до школи, як вилетів над лісом вертоліт, полетів на село, потім чомусь розвернувся і полетів своїм животом на Сашка. Вертоліт почав знижуватись. Сашко сів на сніг. Вертоліт здув із Сашка і шапку, і шарф, мало кожушину не зніс, обзавірюшив, піднявся і полетів.

— Син нашого голови! А я думав — вовк... — в Чепіжного сіпалося око.

Вчителька Надія Петрівна ввійшла в клас:

— Добрий день!

— Добрий день!

— Сідайте... Сашко, це правда, що з вашого села сьогодні втік із кузні Сіроманець?

— Втік, — відповів Сашко і сів.

— Ти сам бачив? — запитала Надія Петрівна.

— Бачив.

— Діти, де живуть вовки?

— У лісі, — хором відповів клас.

— У лісі. Вірно. А от ти, Сашко, ходиш лісом до школи. Невже тобі нема асфальтової дороги?

— Надіє Петрівно, — важко підвівся Сашко, — хай нею ходить хто хоче. А я люблю лісом.

— От скажи, Галю Грушецька, про що я розповідала на минулому уроці?

— Про Африку. Про тигрів-людодідів, — тонким, як ліщина, голосом відповіла над головою Сашка Галя Грушецька.

— А в нас тигрів-то немає! — скинувся Сашко. — І ще ви говорили, Надіє Петрівно, що звірів треба оберігати... А я вовків не боюсь, бо якраз на тій моїй стежці до школи — я нікого не боюсь.

— Чому? — спитала Надія Петрівна.

— А тому.

— Мусиш бути, Сашко, чемнішим.

— Вибачаюсь. Вибачте.

— Тепер відповідай точніше.

Сашко подивився на біле вікно, на біле небо, з якого наче й ніколи не гримів грім, і ластівки не літали по ньому, і запитав:

— А коли діти, приміром такі, як ми, лишилися після війни без батьків, то їх держава спасла?

— Так,— сказала Надія Петрівна.— Держава дала їм дитячі будинки, школи, харчі, одержу.

— А тепер, людям старим? — домагався Сашко.

— Наче ти не знаєш, Сашко! — скрушно відповіла Надія Петрівна.— Тобі не соромно?

— А якщо хто осліп?

— Чому ти про це запитуєш? — насторожено підійшла до Сашка вчителька.— Відповідаю: держава посилає таких людей, ну, наприклад, в Одесу, в знамениту на увесь світ лікарню імені Філатова... Але я не розумію, Сашко,— посміхнулась Надія Петрівна,— в чому ти потребуєш допомоги: в пенсії, чи, може, ти не бачиш?

Клас засміявся. Засміявся і Сашко:

— То ви ж самі кажете, Надіє Петрівно, що людей у нас оберігають.

— І воду, і землю, і звірів треба оберігати.

— І я про те ж.

— І що, оце після уроків ти сам будеш іти лісом? — запитала Надія Петрівна.

— Так я на лижах.

— На лижах. А ніч?

— А я нічого не боюся.

— А раптом вовк? — строго заштала Надія Петрівна.

— Не лякайте. А то я й справді злякаюсь,— сказав Сашко.— Ви краще, якщо хочете, спитайте мене про будь-яку столицю на світі і де вона є в якій країні?

— Спитаю.

— Я знаю усі столиці і цим не задаюсь. Навіть знаю Маркізькі острови, але вони, по-моєму, без столиці, бо вони ще і досі під Францією. А от у Західному Самоа, так там столицею — Апія. А ви, Надіє Петрівно, кажете — вночі по лісі... Де Апія, а де вовк Сіроманець...— Сашко сів.

— Що ти плетеш,— прошепотіла Сашкові Галя Грушецька.— Яблука хоч? І я з тобою піду лісом додому, добре?

— Твоє діло.

Сашко і Галя Грушецька йшли світлим лісом додому: на одній лижі човгав Сашко, на другій Галя.

Внизу маленькими чорними стовпчиками по асфальтовій дорозі плентався гурт школярів.

З лісу хотів було повітати місяць, але не встиг — пішов сніг на сніг. До лиж стало налипати, і Сашко сказав Галі Грушецькій:

— Знімай лижу, налипає, візьму на плече. Будемо брехкаться.

Пройшли-пройшли і стали.

— Яблука більше нема,— сказала Галя Грушецька.

— У ноги не змерзла?

— Наче — ні. Тепло.

— А в руки?

— І в руки.

— Чорти нас понесли по такому снігу.

— Давай пристоймо,— сказала Галя Грушецька.— Важкувато.

— Пристоймо. Чого ж,— Сашко скинув лижі з плеча,— у твого батька рушниця є?

— Нема,— гріла рукавичку Галя Грушецька.— А чий це слід? Часом не вовчий?

— Де? — Сашко всунув носа в заглибини на снігу.— Не розберу... Але — ні. Вовк іде нога в ногу, а це якісь розкаряки. Та й до того ж давні, бачиш, взялися корою... А Сіроманець дременув уранці.

— Ти дійсно його трохи бачив?

— Так вже ж що не спав...

Сонний ліс тихо спав у таких, як і сам, сонних снігах.

— Що то, глянь — хтось іде! — чужим, не своїм голосом сказала Галя Грушецька.

Від села полем до яру темніло шестеро душ людей, за спинами темніли якісь клумаки, в руках вгадувались рушниці.

— В засідку на Сіроманця. Дядько Чешіжний хоче, видно, добряче змерзнути... Так їх Сіроманець у лісі й жде: нате мене вже бийте, бо шкода мені ваших носів — можуть повідмерзати у лісі!..

Тим часом Сіроманець тікав. Пахли здалеку кошари і ферми, пахли села, але він ухилився від тієї знади і паюхував степ.

Кілька раз він зупинявся, піднімав голову в небо і слухав, чи не летить вертоліт.

Забіг до лиману. Лиман тієї зими не замерз. Вовк підійшов до води, лизнув її солонипи і зрозумів, куди йому

треба бігти — в солоні степи, в солончаки, де хоч і немає лісів, але й мисливці не мусять бути.

Раптом Сіроманець заліг: з горба вітер доніс йому запах дикого звіра. Саме дикого, бо за своє життя Сіроманець нанюхався усяких запахів, в тому числі і свійських, повільних та теплих, відгодованих запахів кіз та овечок... Він ще раз понюхав простір навколо себе — не пахне селом чи людипою, — і поповз на той горб, де стояла скирта соломи.

Від тієї скиртоньки-скирти Сіроманцеві забило подих дикими кабанами. Проти вітру він доповз до скирти на два-три стрибки, як раптом табун свиней почув хрюкіт свого головнокомандуючого і шмигонув за ним в степ. Останнім потелющився в снігу підсвинок, тягнув задню, видно, хвору ногу, заборсався, та було пізно — Сіроманець збив його на бік і вчепився зубами.

З кузні вийшов спантелчений Чепіжний: в руках у нього було вовкове мотузяччя і ремінь. Чепіжний здвигнув плечима, обійшов кузню, пильно подивився на берест, здвигнув плечима ще раз, зайшов у кузню знову. Оглянув стіни, подивився на стелю.

— Убийте мене — не доберу нічого! — сказав Чепіжний.

Чепіжний вийшов на поріг. Сашко проїздив трактором з причепом повз кузню: віз силос на ферму.

— Ти куди?

— Не бачите?

— На ферму?

— Ну.

— Ти не в школі? Що, сьогодні педіля?

— Ну.

— Де батько?

— А нащо він вам?

— Треба.

— Як не вдома, то в конторі, як не в конторі, то на фермах, як не там, то в полі. А що?

Чепіжний блиснув своїм огнедишним оком на вовкове мотузяччя, нічого не сказав, пішов у контору.

Сашко зло подивився вслід Чепіжному і включив «трею».

Сашків тато і агроном Павло Миронюк саме роздивлялися фотографію в свіжій районній газеті, де Чепіжний лежав на снігу, а через нього перескакував вовк.

— Кіно! — сміявся Сашків тато.— Гроза вовків сам під вовком. Та ще в такій спосіб?

Зайшов Чепіжний.

— Що там смішного?

— Гляньте, як хочете...

Чепіжний взяв газету. Обличчя його враз стало таким, наче всі сніги цієї зими впали не на землю, а йому на обличчя.

— Караспанденти! Барзоісци! Я їм покажу! Отак опозорить людину... Я, може, Берлін брав! Ні, цього я їм не прошу!.. Ви, Олександр Степановичу, як голова колгоспу і ви, Павло Івановичу, як секретар парторганізації і агроном... ну, як же це так? На що воно схоже?.. Так наш колгосп один з кращих на Україні... от і зараз я зустрів вашого хлопця на тракторі... хлопчик, якихось тринадцять років, а вже, можна сказати, спеціаліст... А воно приїхало на мотоциклі з газетки, клац-клац, і один із колгоспників опозорений!.. Я вас прошу обох, як член обласного Товариства мисливців, я вас прошу... так це ж тепер хоч із села тікай — засміють! Але найголовніше: вовк втік не сам!

— Як-то не сам? А з ким же? — запитав Сашків тато.

— Втік з чимось допомогою. Диверсія! Гляньте: оце мотузачтя, яким він був особисто зв'язаний мною, перегризеве чи перерізане?

Сашків тато і Миронюк пильно обдивились мотузки:

— Нема сумніву — перерізане...

— А ремінь? Гляньте, це той самий парусиновий ремінь від мого старого буплата, яким я прив'язав Сіроманця за шию до драбини — він перегризений чи перерізаний, я вас питаю?

— От тобі й на!.. А ви ж то кузню з вовком зачинили тоді на замок?

— Зачинив. Звечора вили собаки, вили всю ніч, вили і вранці, коли прилетіли оці... Замка я відімкнути не міг, відбив його ломом, — бог з ним, у мене ще замки є, — зайшов у кузню — вовк на ногах!

— Кіно, та й годі, — звернувся Сашків тато до Миронюка.

— І кіно, і позор — все вмісті!.. Іду в райцентр!

— Ми вам глибоко співчуваємо, Василю Дмитровичу, але сьогодні поїдете в поле. Возити соломку. А в райцентр я подзвоню, і, дійсно, треба щось в'яснити і про таємниче звільнення вовка.

— От коли б знаття — тієї ночі я сам би почував з вов-

ком у кузні... В обнімку, а почував би. Коли б знаття! — бідкався Чепіжний.

Сховався Сіроманець на полігоні. Далеко в піщаних неродючих степах він надивав на полігон і, наче знав, — відчував, що тут йому буде спокій.

Фанерні танки, старі віджилі машини стояли в цій мертвій зоні, ні деревини, ні куща, сніги та піски, та воронки від бомб.

Старші льотчики навчали молодих влучати в ціль з неба: над вовком розламувалося небо і літаки починали свої навчання.

За кілька днів Сіроманець вивчив їхній графік, достоту залазив в якусь воронку, коли літаки були ще далеко, і там спокійно перчікував смертоносний тайфун з вогню і сталі.

Потім приїздили льотчики, оглядали свою роботу; вовк одбігав від них подалі, не потрапляв на очі.

Зате по почаях було тихо. Така тиха благодать наступала, якої, мабуть, не знав жоден вовк у світі.

Ніякий Чепіжний не заходив сюди, не морочив голови гарячий гавкіт собак. Басували вітри по відкритій рівнині, гасали наввипередки, лопотіли білими сніговими полами, навивали малим молодим вітрам старі степові пісні.

З харчами, правда, було слабувато: миші-полівки, та й усе. Інколи якийсь заєць забігав уночі в це біле привілля, не розібравши, куди він забіг... Зайцями вовк не перебирав ніколи, а особливо в цю його полігонну зиму.

Одного разу, коли літаків прилетіло особливо багато і вовка разом з його воронкою підкинуло в небо, — він навіть подумав, що він вже не вовк, а птиця, — і опустило в чорно-біле місиво — Сіроманець оглух.

— Отакої, — сказав собі вовк.

З тієї миті прильоту літаків він не чув своїми запечатаними вухами. Не чув і вибухів бомб.

Згодом на полігоні настали, видно, канікули, літаки не з'являлися, і вовчі вуха наче відійшли. Він став навіть тихенько наспівувати собі під ніс і слухав хоч щось, принаймні свій голос.

Біда прийшла з неба. Повалили такі могутні сліпі сніги, що навіть і він, Сіроманець, злякався: він добре знав, чим ці сніги йому пахнуть. Вдень і вночі він рився в снігах, орав їх лапами і зубами, але небо наче прорвало, і жодної миші, як на гріх!

Сіроманець охляв. Він часто провалювався в сніг з головою, днями лежав, збираючись з останніми силами, щоб вивізти на поверхню і поповзом добиратись куди — невідомо.

Нарешті однієї ночі підморозило. Сіроманець зрадив, але на лапи зіпнутися не міг, безсилі лапи вже не носили його. Він ліг на спину і покотився з горба покотом.

В білому колесі землі і неба він викотився на дорогу, де слабо пахло конем і старою соломою.

Прилетіла ворона. Покружляла над вовком, сіла недалеко і сказала:

— Кар.

Вовк не поворухнувся. Прилетіло ще дві. Поговорили між собою, посідали носами проти вітру і наче поснули... Вовк розкрив пащу і — здох. Тоді злетіла одна ворона, друга, політали низько над вовком, подивились на вишкірені його зуби. Повсідалися ближче. Погойдали носами, хвостами, і тоді одна з них, найбільша, очевидно, ворон, пішла пішки до вовка. Він ішов важко, наче мав на ногах пудові чоботи. Він зупинився збоку від вовка і дзьобом завбільшки з великий часниковий зубок сказав вовкові:

— Кра!

Вовк лежав мертвий. Ворон подивився на сніги, на біле небо, підняв одне крило, друге і вискочив вовкові на спину: вовчий хвіст поріпив ворона одним махом... Вперше за багато днів вовк водночас поснідав, пообідав, повечеряв...

Сіроманець вже не котився — його котив вітер. Вночі подув такий степовий надлиманський вітер, що захилилися навіть скирти. Вовка закотило в лісосмугу, він обійняв лапами якусь деревину, навіть вчепився за неї зубами, але вітер відірвав його і від неї.

Його котило на вогні невеликого висілка, і він нічого не міг змінити — ставав на свої лапи, як вітер здував його з них, і те й робив, що своє...

Першим, хто помітив Сіроманця, був капітан Петро Лях. Льотчики саме поверталися з полігону додому у свій степовий виселок, де вони жили; вітер зі снігом сліпив висілкові вікна, але зіркий і допитливий капітан, сидячи поруч з водієм, помітив коло дороги на кущах щось і велике, і темне.

— Зупинись! — Петро Лях вискочив із «газона», підбіг у снігах до лісосмуги, до Сіроманця, посвітив ліхтарем:

Сіроманець лежав на задубілому прутті терену чи глоду, лежав, як залізна брила, лише з його пащі, помітив Петро Лях, звисала крижана невеличка бурулька...

— Сюди! — крикнув Петро своїм товаришам льотчикам, ті його не почули. Тоді він помахав їм рукою з ліхтарем, і льотчики вибігли з «газонів».

— Вовк! Подивіться!..

Андрійко Лях проснувся від голосів на подвір'ї, підбіг до темного вікна і побачив, як його тато з товаришами несуть за лапи якогось темного звіра. Мама, Андрійкова мама, бігла в снігу біля них і крізь вітер кричала:

— Підіймайте йому лапи! Несіть його вище!

Позаду, сніговою дорогою, сунулися два «газони», і з усіх своїх сил світили фарами.

Андрійко вискочив у сніг і став на порозі. Сніг заліплював Андрійкові окуляри.

— Розпалюй плитку в гаражі! — білим сніговим голосом говорила Андрійкова мама.

Андрійко протер окуляри кулаком.

Вночі Андрійко заплакав, і мати вбігла в Андрійкову кімнату:

— Ти чого?

— Вовка боюся...— млякав Андрійко.— Того, що тато привіз, темного і страшного...

— Бійся, але не плач,— засміялась над Андрійком мати.

— А може, він вкусить?

— Не вкусить! Він непритомний! І, видно, голодний, ти бачив, які ребра, тому й прийшов до нас при такому вітрі та при такій зимі!

— А що ми з ним будемо робити, якщо він оклигає? — знову заплакав Андрійко.— Мамо, скажи татові, хай цей вовк та живе у нас! Я ж то вовків знаю тільки по картинках, але ж це справжній і такий здоровенний!

Вовк підняв носа — пахло бензином і м'ясом. Нанюхав м'ясо, з'їв. Десь далеко на полігоні вибухнули бомби, вовк ледь-ледь їх почув із далеких степів. Потім він обнюхав клітку, куфайку, прислухався: за стіною хтось ходив.

Андрійко і висільчанські хлопчики попритуляли замерзлі помідорні вуха до гаража:

— Ходить...

— Не кричи...

— Ходить, кажу...

— Га?..

Андрійко приліг до дверей і запитав:

— Кажц, ти є?

— У-у-у... — сказав вовк.

Андрійко скочив на ноги:

— Ви чули — він говорить! Він впізнав мене по голосу!

— І що ти там крутишся біля того вовка? — сердилася Андрійкова мама, нагрібаючи на подвір'ї віником сніг на килим.

...Минули дні, і не раз можна було бачити Сіроманця в ярах за виселком: він сидів і терпляче чекав, поки Андрійко Лях покатається на лижах зі своїми однокласниками.

Хлопчаки гасали навколо Сіроманця, перекидалися, падали, сварилися, виходило, часом, не без бійки та сліз: тоді Сіроманець подавав голос, і вся ватага рушала за ним спігами у виселок додому.

Льотчики видовбали ломами у мералій землі Сіроманцеві погріб під лісосмугою, вкрили його соняшничинням, і він став там жити, аби не нюхати бензину в гаражі. Їсти йому було, та він тепер і сам добував дещо в полях, щоб не засиджуватись.

— Коли?! — кричав блідий Петро Лях до своєї дружини.

— Після обіду... взяв лижі і пішов...

— Сам чи з вовком?

— З вовком...

Петро Лях вискочив у темінь. Вітер і сніг збивали з ніг.

— А може, він до кого зайшов? — Петро Лях кинувся назустріч товаришам льотчикам.

— Оббігали всі будинки — нема!

— Давайте ракетниці! Швидко! — крикнув Петро Лях, а сам, як птах проти бурі, заточуючись і провалюючись в темно-білі снігові вирви, подався до лісосмуги, до вовчого пристановиська.

Вітер розніс соняшничиння, погріб завалений снігом, вовка не було.

— А-га-га-га! — у відчаї закричав Петро Лях у степ, але вітер задув його крик назад до рота.

Блідо-розмиті ракети повисли над висілком.

Кілька «газонів» рвонулися від висілка в сніговий здиблений океан, але й вони потонули у ньому, поглухли.

Вовк волочив Андрійка за комір. Вітер підганяв їх на снігових белебнях, але як тільки вони скочувались в яр і треба було підійматися вгору — отут Сіроманцеві дово-

дилось похекати та попріти. Тоді вовк закидав Андрійка собі на спину, розсував грудьми свіжий сніг, лапи ставали на твердіше, і з такою швидкістю вони посувалися до висілка.

Вовк жалібно вив. Покидав Андрійка, сам відбігав, вив на всі боки, прислухався, повертався до Андрійка знову, знову закидав його на спину і ніс далі. Андрійко обнімав вовка руками, щоб не зсуватися, щоб вовкові було легше.

Льотчики з ракетницями та ліхтарями вийшли за лісо-смугу: але що ти його побачиш чи почувеш в цьому шипінні, ревінні, стогнанні, летінні?

Вовк поклав Андрійка на сніг, і почав рити у снігу яму. Вириг яму, зсунув туди Андрійка і сам ліг біля нього. Сніг і вітер засипали їх швидко, охоче.

— У ямі тепло, — прошепотів вовкові Андрійко. — Аби нам до ранку не замерзнути, а там вже якось доберемося.

Раптом вовк насторожився: йому почулися постріли. В одну мить він вискочив з ями і завив. Так він ще не завивав ніколи. Все своє життя він завивав з голоду або з горя. Тепер в його завиванні була надія і радість.

— Вовк! — крикнув Петро Лях. — Я чую вовка!

Андрійків тато скинув кожуха, щоб легше було бігти, покидали з себе кожухи його товариші льотчики, і всі вони кинулися на вовчий голос. Раз по раз стріляючи з ракетниць, вони па мить зупинялися, щоб не збитися з вовчого завивання.

— Он він темніє! Он! — ледь перевів подих Андрійків тато.

Знесилений вовк ліг на сніг, лизнув того снігу з вітром.

Підбіг Андрійків тато, підбігли його товариші льотчики і побачили Сіроманця. На його спині лежав Андрійко.

Андрійкова мати плакала та розтирала снігом йому руки, щоки, вуха, ноги.

— Заїхали ми не так і далеко, — виправдовувався Андрійко. — А заметіль почалася, ну, в одну мить...

— А ти не бачив по небі, що заметіль починається? — Андрійковому татові потроху одлягло од серця.

— Щоб я та тепер куди пустила тебе одного!

— Мамо, не тріть так сильно, вуха болять! — просився Андрійко.

— Я тобі дам «вуха болять»! В тебе ще не те мало б боліти!

— А тут лижа зламалася... Тату, а де вовк? — раптом запитав Андрійко і встав.

— Спраді, де вовк? — перепитав Андрійків тато і вибіг в коридор. В коридорі вовка не було. Вибіг на вулицю — нема.

Андрійків тато схопив ліхтаря і, як був роздягнений, так і побіг до лісосмуги.

Вовк лежав у себе вдома. Розгріб спіг і влігся на ньому під вітром, що свистів над ним на всі свої пальці...

Андрійків тато важко зайшов у кімнату.

— Є,— сказав він.— У себе вдома. Приготуй, жінко, вечерю. Повесу йому щось повечеряти...

Дихнула весна з лиману. Теплий погляд весни зупинився найперше на снігах — і осіли сніги. Навпроти сонця удень засокотіли з-під них золоті струмки. Вологими ночами Сіроманець покрадьки зачав виходити в степ і там непорушно сидіти. Щось бептежило його вовчу душу, кликало її на ноги.

«А ти думав як, Сіроманчику, це вже нам з тобою кінець? Ну, скажи, думав?» — не покидав його голос Сашка.

Сашко стояв під грушею і слухав, як шуміла ярами весняна вода. На городі стояв опівнічний туман. Попискували сонні горобці під дахом. Пахло далеким вітром, якого учора звечора не було.

— Засумував наш Сашко,— тихо говорила в п'їтми мати.— І вчитися гірше почав, і все йому валиться з рук. Ти помітив?

— Може, переростас,— тихо відказав батько.— Та воно й весна... Може б, йому десь на літо путівку до моря...

— Я вже казала. «Не хочу, буду це літо на тракторі в полі...» Запав йому цей трактор...

Сашко зайшов у коридор.

— Це ти, сину?

— Тату, а у вовка вікно є?

— Вікно? Яке вікно?

— У лісі чи де він там живе... Бо йому ж то треба дивитися, щоб не вбили.

— Нема у нього вікна, синочку.

-- А вовк у лани змерзає?

Ще й як.

-- Тату, от коли я там був би вовком, я б так змерзав?

— Такий ти литрий,— сказала мати.

— От і не хитрий, мамо,— Сашко зайшов у свою кімнатку, ліг.

Його обійняв теплий сон: пливли білі айсберги в океані повз хату під голою грушею далеко. Вовка не було.

Чепіжний сидів навпочіпки перед кліткою Вовкодавихи і роздивлявся цуценят:

— Карлики! Пшопо! — кричав він жінці.— Іди-но сюди та тільки на них поглянь! Ось уже скоро півроку, а вони які були, такі і є! Криволапі, недолугі Геракли! Не вирости ні на грам!

— Тож, може, вони ще виростуть,— втішала Чепіжного жінка.— А як не виростуть, то нехай вже такі будуть, ти ж тільки людям про це не розкажуй...

— А я ж за неї стільки грошей віддав, на мотоциклі віз аж із Києва... Що це ти мені привела? На Сіроманця з ними? Та з ними хіба на курчат.

Вовкодавиха винувато дивилась на Чепіжного, а її піврічне криволапеньке потомство забилося в куток клітки і тремтіло хвостиками на знак протесту за такі припущення.

— Ну, куди я тепер з ними? Хто у мене їх візьме? В цирк? Там своїх таких хватає. Краще б уже коти, ті хоч мишей, бува, ловлять!

— Дядьку Василь! — гукнув Чепіжного від воріт Сашко.— А йдіть-но сюди, я вам щось покажу!

— Що там іще на мою голову? — Чепіжний поволі, насторожено підійшов до Сашка.

— Сьогоднішня наша районпа, це бачили? Натє, прочитайте ось.

— «Цієї зими,— почав читати Чепіжний,— в Н-ську льотну частину, що на Миколаївщині, прийшов пірат польових просторів — здоровенний вовк-сіроманець. Прийшов добровільно. Сам. Пригнав його голод. Крилаті сини неба його обігріли, нагодували, і тепер цей степовий розбійник мирно живе в частині, возить дітей на санках...» Оце так да... Але як же так,— розгубився Чепіжний,— щоб отак добровільно, сам? Сіроманець? Не може такого бути. Або це не Сіроманець. Сіроманець здохне, а не прийде... Може, це його брат? Треба буде поїхати та подивитися.

— Якщо вас пустять,— сказав Сашко.— Частина ж то військова.

— А вовк-то мій! — скипів Чепіжний,— Хто його перший вловив? Я? Я. І козу він із'їв чю? Мою!

— А навіщо він тепер вам? Хай собі у них живе.

— А збітки за козу? Я своє дарувати «за так» — не звик!

— Ви зловилп його,— гостро сказав Сашко.— Але ж Сіроманець втік!

— А хіба я винен, що його хтось відпустив,— обурився Чепіжний.— Може, ти?

— Я,— відповів Сашко.

— Ну да...— засміявся Чепіжний.— Сіроманець перекусив би тебе, як сірника! Отак: тільки хрусь! — Чепіжний навіть показав Сашкові, як би перекусив його Сіроманець.

Після обіду, коли добре випогодилось, Чепіжний поїхав до Сіроманця. Не забув прихопити з собою і ту фотографію, де його перескакує Сіроманець: Сіроманця там було видно «па всі сто».

— Поробиш ці дні і за мене,— сказав Чепіжний жінці,— я довго не буду. Туди і назад. Як спитає Олександр Степанович, де я, скажеш — поїхав у райцентр з зубами.

Сашко забіг за Галею Грушецькою додому, і дорога до школи в цей день сміялась на сонці досхочу. Весело і тепло було шпакам. Шпаки підвели в небо від щастя заплющені очі і співали так, аж ноги під ними тремтіли, і земля співала, як шпак. Над озером обнімались шиями коні. Блакитними квітами розцвіли більші і менші калюжі. Ліс, той наче поклав собі руку на серце і тихо благословляв журавлине крило над собою в осяянім небі, і мураху з підтягнутим за зиму животом, і свою лісову стежину, що просихала в Сашка на очах. Сашко став роззуватися.

— Ти що? — спитала Галя Грушецька.

— Погасаю босяка,— і Сашко, нагнувши шию, побіг наввипередки зі своєю тінню. Коли Сашкова тінь налітала на клапті снігу — вона голубіла, налітала на попелясте торішнє листя — темніла. Отак позмагавшись зі своєю темно-голубою тінню, Сашко підбіг до Галі Грушецької і захекано запитав її:

— А ти знаєш, ким я буду?

— Ким?

— А лісником.

Чепіжний повернувся додому на другий день. Заїхав мотоциклом на подвір'я і так і сидів на мотоциклі, не злавив. Побачивши господаря, Геракл відразу звалував від хати світ за очі — на город. Сидів Чепіжний довго, і гряд

зюка на плащі стала підсихати навпроти сонця, взялася синюватим туманом, наче Чепіжний горів.

— То що, дядьку? — спитав Сашко.— Здрастуйте.

— Іди-но сюди.

Сашко підійшов.

Чепіжний витяг з-за пазухи кольорове фото:

— Дивись. Віп?

На Сашка глянув Сіроманець. Біля нього стояв Андрійко Лях і льотчики.

— Віп, дядьку, він, Сіроманець. А поправився як! Ще більший став. Ну, то й що?

— Війпа триватиме,— похмуро проказав Чепіжний.

— Як триватиме? Не оддають?

— Втік і від них Сіроманець! На цьому тижні втік. Добре людьми сказано — скільки вовка не годуй... А годували ж його там як, а як дивились за ним! За малою дитиною так не дивляться — втік! Сказав: привет, свободная стіхія,— і втік.

— То що ж ви тепер думаете робити?

— Почнеться другий тайм. Боротьба триватиме. Хто кого?

— А якщо, дядьку, він вас?

— Тоді чорт зі мною. Тоді мені гріш ціна, як і опим моїм вилупкам! — Чепіжний підійшов до клітки.— Пламенний привіт від Сіроманця! Як нащот росту вгору? На місці? Молодці... Батько вдома? — спитав Чепіжний.

— Батько в полі. Буде він сьогодні вас лаяти.

— За віщо?

— А гній-то на поле ви розвезли?

— А жінка моя де? От біда! — Чепіжний закотив мотоцикла в сарай, замкнув і бігом побіг на ферму.

«Втік! Втік! Тепер він прийде до мене! Але ж тут Чепіжний зі своїм «другим таймом», будь він не ладен! — думав Сашко.— Треба порадитись з татом,— як тато скаже, так і буде».

Але Сіроманець не прийшов. І місяць, і другий. На вулики в садах облетів і попрлиппав вишневий цвіт, розцвіли на городах маки, і літо стало обома ногами на свій поріг.

Сашко здавав екзамени. Вставав раненько, йшов купатися, приходив, сідав за підручники, потім одягав нові штани, білу сорочку, галстук, ішов до школи, здавав екзамени, ішов зі школи, і от одного разу... Сашко не пові-

рив своїм очам: на стежці перед ним стояв Сіроманець! Високий, широкогрудий, з малими вушками на великій голові, з великим димчастими незрячими очима...

— Здрастуй! — самими губами сказав йому Сашко.

Сіроманець плакав. Великі срібні сльози котилися по його морді і падали на пісок під лапи.

Сашко обійняв його за шию, але в цю мить вовк відскочив від Сашка в ліщинник.

Сашко оглянувся: стежкою від школи бігла Галя Грушецька.

— П'ять! — гукала вона. — Все п'ять! А де ти дівся?

— Та я тут оце думаю, чи стою... чи що... — промимрив Сашко, — п'ять — то добре, у мене з цим ділом, правда, слабувато... Ти, Галю, йди додому, я ще повернуся до школи...

— Щось забув?

— Та забув... гачки під партою забув... слухай, у тебе батько лікар.

— Ветеринар, то й що?

— Я знаю, він по вівцях та по телятах... а по очах він уміє?

— По чиїх очах?

Сашко зважився:

— От коли б твоєму татові я привів сліпого вовка — він би його вилікував?

— Вовка?

— Так.

— Сліпого?

— Так.

— Із казки?

— Ні. З оцього нашого лісу. Сіроманця.

— Ти сказився, — прошепотіла Галя Грушецька.

— Сіроманцю, Сіроманцю, йди сюди, не бійся. Зі мною Галя Грушецька. Йди сюди, Сіроманчику...

Галя Грушецька як стояла, так і сіла: з ліщини вийшов Сіроманець.

— Галю, встань і не тремти! — наказав Сашко. — Це Сіроманець. Він мій друг. Він сліпий. Він давно вже осліп, ще до того, як ускочив до Чепіжного у яму. Сіроманця треба вилікувати, аби він прозрів. Тато твій зможе?

— Аби-то я знала... — швидко заговорила Галя Грушецька, — взимку приводили до батька сліпого бичка...

— І що?

— Так і відвели...

— Тоді діло пропаще,— сказав Сашко.— Ти розумієш, аби Сіроманець був зрячим, то він би пішов у краї, де вовків люблять. А слішим він не знає, куди іти, от він і вештається під рупницею Чепіжного і таких, як Чепіжний... Будемо щось думати.

Весь вечір у верболозі біля озера Сашко з білої алюмінієвої проволочки шлів Сіроманцеві намордник. Галя Г'рушецька циганською голкою з дратвою від нашійника з їхнього теляти пришивала Сашків пасок для повідка.

— Може, я там забарюся,— тихо казав Сашко,— ну, скільки я там можу пробути? Ну, від сили три дні, подивлюсь, як там що, мені аби його пристроїти, але, може, я там забарюся, то ти вже прийди до моїх батьків і розкажи, все чисто, як є.

— Не заблудишся?

— Дорогу я знаю. З батьком не раз бував.

— А харчі на дорогу?

— Добре, що ти нагадала.

— Я тобі приготую.

— І мені, і вовкові. Тільки не вари манної каші, ми з вовком її не любимо,— засміявся Сашко.— Прив'яжеш харчі ось до цієї гілки, щоб собаки вночі не з'їли.

Вдосвіта Сашко потихеньку вийшов з дому. На столі в його кімнатці біліла записка:

«Тату і мамо, мене не буде кілька днів. З шафи я взяв 50 карбованців.

Сашко».

Низький туман застелив город. З городу над картоплями стирчали самі лише мокрі макові голови.

На леваді стало холодніше, а туман вищим: якраз Сашкові по шию. Тепер над туманом мокрою маківкою пливла Сашкова голова.

Біля озера Сашко зупинився. Було тихо, тільки з очерету очеретянки співали, не як люди.

Головами вниз до води вони близенько від Сашка висіли на очеретинах, наче хто їх поприв'язував.

Сашко пригнувся, заліз під вербове віття, відв'язав вузла з харчами, тим часом верба його скупала росю.

«Нічого собі клумачок наклала,— подумав Сашко про Галю.— Наче на війну!»

З блекоти вигулькнув Сіроманець, вискnuв, підбіг до Сашка, поклав лапи йому на плечі.

— Доброго ранку,— сказав Сіроманцеві Сашко.— Що снилося? Нічого? Поснідаємо в дорозі, а тепер — бігом.

Вони бігли під жайворонками світанковим полем. Біла роса по колінах. Над білою гречкою гундосив безхатній, видно, джміль. Сонця на землі не було, але вгорі, у небі, жайворонки були вже золотими.

— Будемо бігти, доки не впадемо,— говорив Сашко Сіроманцеві.— А як упадемо, отоді вже будемо лежати. До Одеси лісу не буде. Яри та байраки. Мені одне: аби ти не забоявся трамваїв.

Бігли вони степовими дорогами, коли ж попереду чи позаду них з'являлась яка машина чи трактор — ховатися було де: соняшники, пшениці, лісосмуги. Як їхало щось далеченько, то не ховалися й зовсім: мало що, хлопчик біжить з собакою, що ж тут такого? Буває, собаки й самі бігають по полях. Є такі собаки. А який це розумний буде бігати зранку дорогами з вовком?

Потягнулись яри і ярки, вибалки, балки. Найкраще було б прямувати ними, вони тверді, трава невисока, каміння немає, але, скільки бачило око, ярами й балками вийшла пастися колгоспна худоба — рудою рікою вона повільно текла зеленими низами, а на випечених сонцем схилах ташувалися вівці. Ще й пастухи з гирлигами та собаками...

Сіроманець облизувався, його носа повертало на балки та на яри, на цей несподіваний квітник, та ще яких запахів!

— Завертаймо в лісосмугу. Подамося горою. Яри і вибалки для нас закриті. Це тобі не зима...

Ссла пішли під черепицею, стіни з білого і жовтого ракушняку, але обминати їх було легше, сіл у цих степах небагато. Зате сонця більше. Навіть Сашкова тінь ховалася під Сашка від такої жаріні. Сіроманець висолопив язика і поклав собі на плече.

Мріли степові кургани. Вони відривалися від землі і зеленими шапками повисали на срібній повітряній течії. А машини-поливальниці поливали пшениці. Червоними озерами цвіли в лісосмузі маки. Синіми озерами біля них — сокирки. Або молоточки. Або собачі мордочки. Так їх по-різному називають.

Сашко дістав з клунка пляшку води, напився сам, дав вовкові.

— Вперед, Сіроманчку! Поснідаємо увечері! Отут нам якраз половина дороги.

Польові стежки, цвіт гороху і гречки, літній вилинялий вицвіт неба, сірий цвіт каміння по кар'єрах, клунок на паляці на плечі, Одеси з морем не видно, сонце у хмарі сідає.

Раптом, де не візьмись, почало гриміти. Небо чисте, на заході якісь дві-три хмари, а гримить на грозу.

«Гірше,— подумав Сашко,— буде далі, доведеться почувати під дощем. Але де?»

Сонце сіло. Підсвітило хмари червоно-чорним, зверху засвітило зеленим — і дня не стало.

— Падаю з ніг,— сказав Сашко Сіроманцеві.— А тут ще гримить на нашу голову. Шукаймо якусь халабуду.

З-поза лісосмуги виїхала гарба з соломною чи сіном, Сашко і вовк лягли на землю.

— Бачиш, повна гарба. Виходить, десь недалеко скирта...

Вони пройшли за лісосмугу. Сашко не біг, йшов, ледь тягнув ноги, як назустріч затемніла скирта сіна.

— Спробуємо переночувати у ній. В разі що — буди мене. Ти чутніший. А ось і озерце біля неї. Треба буде скупатися. Не прийдемо ж в Одесу такими замурзаними.

Сашко вигарбав у скирті невелику печеру, подіставав з клунка вечерю, розіклав усе достоту: вовкові м'ясо, со-бір сир, цибулю, млинці.

— Побігли скупасмось, повечеряємо, бо завтра вранці у нас ще дорога.

Невелике степове озерце літерою «О». Низька осока на низьких берегах мало ховала його від чужого ока. На берегах було видно сліди і коней, і корів.

Сашко тихо зайшов у теплу воду. Вовк купатися не скотів, походив-походив по березі і сів. Зате Сашко накупався досхочу.

Погриміло, та й усе. Тільки полякало. На небі чиста зоряна ніч. Золотими мандаринами між зорями пропливали супутники. Пливе-пливе така мандаринка — і нема, вже на тому боці Землі...

Сашко заснув. Сіроманець всівся біля нього і мав роботу: з поля не вгавали перепілки, в скирті не спалося мишам, а в озері сплескувала риба. Перед досвітком вовк насторожився: здалеку почувся скрип коліс по нерівній дорозі і запахло кіньми, і те, й друге наближалося. І ось темна підвода, запряжена парою коней, випірнула з поля,

до скирти, правда, не доїхала, а повернула до озера. Троє чоловіків скинули з воза човна, спустили на воду, один відплив на середину води, а другий пішов берегом — затягли сітку. Третій стримував коней, вони шарпались з його рук, хропли, видно, зачули Сіроманця.

— Іван, та сходи принеси їм сіна,— почулося з човна,— не понаїдаються ніяк!

Іван прив'язав коней до сухого стовбура, вкопаного при березі, а сам пішов до скирти. Йшов він просто на Сашка і Сіроманця.

Сіроманець понюхав сонного Сашка, звівся на лапи, вийшов з-за скирти назустріч непроханому гостеві і сів. Іван подумав на Сіроманця, що то пеньок, і хотів було його обійти. Але Сіроманець пересів йому дорогу і сам собі сказав:

— Я — вовк.

— Вовк!!! — крикнув Іван і кинувся тікати до коней. Коні відірвалися, побігли.

Сіроманець неквапливими стрибками, аби налякати, оббігав озеро.

Той, що був на човні, перекинувся у воді, нічний товариш його з сіткою на березі покинув сітку і залопотів у поле.

Сашко прокинувся. Сіроманець вже дихав біля нього. Нічним полем від озера утікало трос.

— Тенер тікаймо й ми,— прошепотів Сашко.

Стрілка показувала: Одеса — 6 км.

Сонце стояло на п'ять пальців від горизонту. Шосе двигало від машин. Сашко зійшов у кювет, через лісосмугу зайшов у соняшники.

— Одеса,— сказав він Сіроманцеві.— Зараз ми тебе приберемо по-городському. А реп'яхів! А соломи! Ну, хто в такому костюмі тебе вчив приїжджати в Одесу.

Сашко пооббирав з Сіроманця реп'яхи, алюмінієвим гребінцем розчесав боки, ший, голову, одягнув намордник. Собі ж до коліна приклав галстук, розгладив, пов'язав.

— От ми з тобою й на людей стали схожі. Пішли. Тільки не біжи, не рвися, іди біля мене тихо і смирно...

«Щоб Сіроманець не вирвався та не втік... Тут під колесо недовго... Йди-йди, Сіроманчику, от молодець... Я з тобою, я тебе не покину і не віддам нікому...» — думав Сашко, а сам спідлоба позирав на машини.

В самій Одесі Сіроманець занервував: на вулицях трап-

лялись собаки і собачата, на таких, як і він, повідках, але, зачувши його, одні в паніці рвалися з рук господарів тікати, а другі опшкірювались на нього, бризкали слиною, кипіли очима, повними зненависті.

Сіроманець сопів у намордник, по шкірі пробігали дрижаки. В таких випадках Сашко прискорював ходу або забігав у якийсь під'їзд, і там вони з Сіроманцем перечікували.

Біля лотка дядьки пили пиво. Сашко, ховаючи за собою Сіроманця, швидко підійшов до них і запитав:

— Де тут лікарня Філатова?

— Три зупинки любим трамваєм,— туди.

— Куди «туди»? — перепитав Сашко.

— Униз. Ну і собачка! — одесит з двома бокалами пива в руках нагнувся до Сіроманця.— А вона не кусається?

— Ні.

— Ну і собачка! А шия, а лапи — прямо тобі вовк!

Сіроманця обстушили з пивом одесити, продавець покинув свій торг, став на бочку і зверху дивився на Сіроманця.

— А він хоч учений?

— Не бачиш? — гукнули продавцеві знизу.— По очах видно. Такі дурними не бувають. Часом не продавш, малий?

— Не продаю.

— Цікаво,— продовжував продавець,— скільки ж це треба, щоб його нагодувати?

Сашко помітив: натовп навколо Сіроманця наливав, як свігова баба.

Сашко потягнув Сіроманця крізь натовп. Сіроманець подав тихий голос, і натовп обурено розступився:

— Куди батьки дивляться? Таке страховисько дитина водить.

Сашко зайшов у тихий двір лікарні. Сліпі люди ходили по споришу з паличками. Ходили, видно, і не зовсім сліпі, попідруки, говорили, навіть посміхалися своїм словам.

Перше, що впало Сашкові в очі: густий бузок біля сарайчиків чи складів під червоною марсельською черепицею. Туди він і завів Сіроманця.

— Стій отут, Сіроманчику, і не ворушись. Я миттю усе розізнаю.

Від лікарні до моря було недалеко, і дачники чи курортники спускали з повідків своїх собачаток, аби вони погу-

ляли саме в цьому місці біля лікарні, де в глибині синіло море.

Треба сказати, ці, як правило, фокстер'єри, молоді чи старі, проводили час у дружбі та злагоді: давно перезнайомились, їли приблизно однакову їжу, навіть перебігали трамвайну лінію під гастроном чи домову кухню по щось новеньке на зубки.

І треба ж було цьому народу зачутти вовка!

...Сашко пройшов коридором першого поверху — віде нікого, піднявся на другий поверх: літня жінка в білому халаті натирала шваброю підлогу.

— Здрастуйте! — привітався Сашко. — Скажіть, будь ласка, а де у вас той лікар, що лікує очі? Я здалеку. І в мене мало часу. Але я хотів би з тим вашим лікарем поговорити.

— Приходьте після обіду, — відповіла жінка, не підводячи голови. — У нас — обід. Тридцять перша кімната.

На лікарнянім подвір'ї з'явся собачий лемент і гвалт.

З вікна Сашкові було видно дахи сарайчиків чи складів під червоною марсельською черепицею: на цю черепицю один за одним з криками і сльозами вилітали і падали фокстер'єри. Вони підстрибували у вікні, як м'ячі, і падали на черепицю.

Сіроманця обступило в бузку все собаконаселення району. Він відступив до ракушнякової стіни паркану, далі вже було нікуди, а воно лізло, його було багато, тоді Сіроманець перекусив намордник і став хапати їх за загривки, шиї і викидати на черепицю.

Сашка, йому здалося, дуже довго не було, позаду — стіна, тоді Сіроманець перескочив через стіну і щез.

Сашко кинувся в бузок, вискочив на вулицю, в один провулок, в другий провулок, покликав Сіроманця нац глиняним урвищем понад морем — сів і заплакав...

Сіроманець прийшов у Сашкове село. Сіроманець минув пошту, контору, зупинився перед хатою Шевчука. Постояв. Почекав, доки з хати вибіжить з рушницею Шевчук і смальне по Сіроманцеві. Той не вибігав. Скавуліла лише у дворі його собака.

Сіроманець підійшов до хати Побігайла. Не вибіг і Побігайло. Всі були в полі, косили горох.

Найдовше стояв Сіроманець перед будинком Чепіжного, але й Чепіжного, на його превеликий жаль, не було на

цей раз вдома: косив горох. На цей раз Чепіжний укохав би Сіроманця, який прийшов помирати сам...

Сашко зліз з одеського автобуса і полем побіг до лісу. В лісі Сашко ходив до вечора, кликав Сіроманця у глинищах...

Увечері, пізно увечері, Чепіжний поїхав на Київ — по-віз Вовкодавиху з її дітьми на базар. Сашко і Галя Грушецька бачили, як буксував його мотоцикл під горою...

Сірий степ з вогнистими хмарами над собою лежав у Сіроманця перед лапами.

— Ого-ге! — сказав собі вовк і почав ловити у траві коників.

Ловитися коникам не хотілось, і вони стрибали від зубів Сіроманця через Гіндукуш на Гімалаї... Тоді Сіроманець ліг на спину, підняв лапи, і на його лапи западав дощ, за дощем — сніг, аж до тих пір, коли на кожній його лапі не звили собі гнізда сорокопуди... Бігла біла вода, відцвітав пізно глід, пищали сорокопуденята, і синє небо продовжувалось в небеса.

З води сходило сіре сонце, на ньому скидалась риба, і Сашко обнімав Сіроманця за шию:

— А ти думав, вовчику, як? Ти думав, що це нам вже і кінець з тобою?

Сашко обнімав Сіроманця за шию.

1975

**Кінь
На
вечірній
зорі**

Від сизих в тумані Забар і далі-далі, через Балту, а з Балти ще кудись, не знаю куди, та звідти знову на Балту, над її вкляклими в осінь тополями, понад базаром, з Гайворона і на Велику Мечетню пролітав увечері журавлиний ключ. Знизу йому, від полів, ще дихало літо, а зверху на крила, з близьких пірчастих хмар, порипувала зима.

Соняшники стояли німі і старі, наче їх, молодих, цього літа ніколи і не було. З води пахло кіньми, і в їхніх конячих загуслих слідах де-не-де одинокою білою песмивою цяткою доцвітав болотяний білець.

Чорна роззорена земля лежала на спині і мовчала. Рябою латкою по ній скакала сорока, ніби комусь на згадку.

Я приїхав на могили батьків і йшов попід скелями над водою у глоді та будяках овечими стежками, переступав з однієї на другу і дивився, де вони, ці овечі стежки, мають скінчитися.

Стежки дійшли до сірих кучугур вже вибраного гранітного кар'єру і там, перед кігтистими, наче залізними, кущами шипшини, обірвалися. Над кар'єром і над шипшинами в степ на бетонних стовпах з поржавілими люльками для граніту стояла покинута підвісна дорога. Це літо було дощове, в люльках позазбиралося води, і в них, над степом, стали жити дикі качки. В люльках качки повиводили дітей, позаносили туди ще з весни на лапках ікру і розвели рибу. Так, маючи власні харчі і воду, качки за стінками люльок ховалися від мисливців та їхніх собак, що дрібно гавкали на землі і проклинали своє собаче безкриле життя. Качки привишкло перемовлялися між собою.

ловили з дітьми пад мисливцями рибу і занивали м'якою дощовою водою. Мисливці, як тепер я, задирали вгору голови, тяжко курили та безсило бабахкали з рушниць по броньованих днищах люльок, та дріб відскакував і падав до них назад, збиваючи їм з сигарет під ноги попіл.

Будяки вже не пахли, хоча по їхніх колись медових малинових головах ще човгали золотавими животиками якісь куцокрилі мушки — не то бджоли, не то оси, але і не оси, і не бджоли. Збоку від скелі, під куц присадкуватої шишпини, внуривши голову, вискочив і пробіг ховрашок, побіг-побіг і під червоними, аж паче відполірованими, ягодами добіг до нірки, став на задні лапки, не зводячи з мене смолисті перелякані очі. В зубах ховрашок тримав висохлий колосочок пирію, і боки у ховрашка то западали, то здіймалися, видно, добре чимчикував згори поміж скелями з поля з тим колосочком на змму, раз по раз поглядаючи на небо, де яструб, і на куці, де лисиця.

Тепер він удома, біля нірки, тільки що гульк — і там! Тепер можна собі дати і подивитися на цього звіра, що, як і він, ховрашок, сірий, в сірому плащі, з сірою головою, стоїть на овечій стежці і мовчить. Хоч би свиснув, як він, ховрашок. Чи є де у нього нора, чи, може, в нього нема і нори?..

Срібне, з бабиного літа, павутиння намоталося на колосок і на ховрашині вуса, і він посмикував тими своїми вусиками, наче сердився.

Стежачи одним оком за ховрашком, я глянув на той бік річки, де від села прижовклим низьким беріжком до своєї припнутої біля води мамі щодуху бігло вже доросле осінне теля: буряки і бурякова на висівках гичка, чи макух з тертими кабаками на тертці — то одне, ніхто нічого не каже, і вопи добрі, може, найдобріші, та молоко!.. Щаслива мати, побачивши ще здалеку свою, за весну і літо вже вищу за неї, балухату дитину, ніжно мукнула, і з її дійок само закрпало молоко. Воно ж, дурне, як тільки добігло до мамі, ніяк не могло підсунути свою морду під її вим'я, лише тицялось їй у бік, аж та мало не падала. Коли ж нарешті до нього дійшло, що треба стати на траву, на коліна і зробитися нижчим, — тоді воно так і зробило. Зробило і жадібними лагідними губами припало до маміної солодкої дійки. Коли це з очерету, покинувши вудку, виліз на дерев'яній позі закашляний дідок з дрином в руках, поволеньки докульгав до них і мовчки, видно, не вперше, став хрестити малого по горбі.

Я помітив, що з кожним гепканням палиці по телятій ховрашок по цей бік води мимоволі здригався і собі, і його вусик над колоском рвав павутинку.

Та ось теля відірвалось від дійки, послухало на собі палицю ще раз, потім підковзнуло під маминим животом на той бік, скочило на молоді ноги і, радісно облизуючись, дременуло за очерет.

Ховрашок кинув колосок у нірку і сухо свиснув. В цю мить згори, від невидимого за кущами і скелями поля, щось загрозливо зашурхотіло, і я побачив, як, приминаючи ріденьку дилку гвоздику та молочай, набираючи швидкість, мілким дощовим ярком, минаючи кущі і скелі, на мене котиться, аж підскакує, щось кругле і жовте. Ховрашком ніби вистрілило головою в нору, від нього зостався лише свист. Я відскочив убік, як оте кругле і жовте ударилося біля мене об камінь і розлетілося на друзки... Тихо, повільно і тепло запахло динею, та не просто динею, а динею-дубівкою, отою, що солодша за персик, кутю і мед, і за все на світі, разом узяте. Кілька її плосеньких продовгуватих зерняток прилипло мені до щоки, і я подумав: тепер ховрашок наносить собі ще й зерняток з дині, гляди посадить на той рік у норі баштан, ото буде пахнути йому та його дітям! Та не встиг я так собі й подумати, як друга диня, більша та ще жовтіша, прошмиготіла проз мене згори і, оббігаючи каміння, шипшину і будяки, важко прокотилася по долину й люто шубовснула в річку! Заскочена нею зненацька, срібними тремтячими вогниками скинулася на тому місці дрібенька плотвичка, і знову все стало тихо...

Довго диню не було видно з води, може, врилася у намул і застряла? Та ні, ось вона дихнула на дні — з-під води вискочили дрібенькі срібні бульбашки — і спливла, показала себе над водою до половини, ясна, вмита, не репнута і ціленька. Звідки не візьмись, на неї відразу ж сів білий метелик, понюхав її і, задоволений, склав крильця. Так вони вдвох, метелик і диня, ледь погойдуючись на течії, попливли собі в притуманений вечоровий водяний низ. За ними, хвостиками догори, на воді з'явилася черідка осокових листків — пєсло їх здалеку, видно, десь уверху по річці було село, і в тім селі над водою ріс осокір...

Мені стало цікаво: хто ж це все-таки жбурляється з поля динями? Ведмедів, щоб кидалися динями, у наших степах ще наче немає. Може, який би і схотів перебрати-

ся до нас із Сибіру — так далеко, та й машин на дорогах тьма, та й лісків у нас клаптями де-не-де, а ховатися ведмедеві у виноградниках та по лісосмугах — ганьба. Хіба що в краєзнавчому музеї у Первомайську — так там ведмедеві буде тісно, та й навіщо йому ото пертися аж із Сибіру, перепливати Лену, Єнісей, Волгу, Дон і Дніпро, щоб кинути по ховрашкові динькою, а потім знайти собі щастя в краєзнавчому музеї? Нема ведмедеві у цьому геть ніякого смислу. Тоді хто? Кабани? Кабанів у степах трохи є, але нащо кабанові шнурляти рилом пахучу диню, коли він сам би схрумав її, раз уже прийшов на баштан! Горобці? Горобець, щоб кинути динею — так він її не підніме зроду, та й навіщо йому, горобцеві, взагалі кидатися динями, що він — баскетболіст? Тоді хто це там?

Я вирішив перевірити і, хапаючись руками де за ліщину, де за молоді гілочки сьогорішнього глоду, подерся нагору. З рожевих скель крізь голубі лишайники масними іржавими плямами проступала не то вода, не то якась наче нафта, і папівсонні, неповороткі ящірки байдуже дивилися з кам'яних щілин жовтими, динявими, нерухомими очима. На розкиданих гранітних уламках між пір'ям розпотрошеного кібчиком дикого голуба печально доживали своє літнє життя бліді кушчики заячої капусти, сумно підсихав молочай, досихав і чебрець, лиш один коров'як гордо і вперто стирчав із скелі своїм сірим списом у синє небо і з усієї сили на самісінькому вершку цвів єдиною і останньою цієї пори жовто-прозорою квіткою... А щоб ти був скис!..

Та ось і воно, поле. Не встиг я до пуття його роздивитися, як в лице ударило натужне, задихане, аж засапане, гудіння ос. Я знав, що осі люблять кавуни ще тоді, коли їх самих нема і на світі: в кам'яних чи глиняних вірках, в біленьких м'яких яечках осенята вже марять кавунами, не можуть ніяк діждатися тієї години, коли вискочать з гвізд і полетять на баштан!

Я зупинився і прислухався: з баштану, з його потоптаних бур'янів у зурмінні, бринінні, дзижчанні осячих крил чулося ще якесь цямкання, жування і шамкотіння. На якусь мить воно затихало, та знову народжувалось, накочувалося на мене темними, недобрими хвилями, наче по баштані під бур'янами пересувалася якась маленька швидкокрила орда. Та не орда — то осі гризли кавуни... Лисиця, що так само змалечку марить кавунами, вгризти його,

круглого, приміром, не може, а шукає вже респнутого чи розбитого. Тоді ж, як оси усім своїм кодром пакидаються і прогризають кавуну шкіру з ходу і з бойовою на крилах пісвею вгризаються в нього — тільки держи! Своїми залізними щелепами оси гризуть, як крокодили. Буває, в кавуні вони і ночують — лягають на зернятах спати, щоб вдосвіта, коли ще ні світ ні зоря, все почипати спочатку... Якось розповідав мені один сторож: вночі на баштан прибігла лисиця. Побігала-пошукала, баче: лежить надгризений кавун. Лисиця — до нього і з розгону в ту дірку свій писок тільки — тиць! А там ще звечора почували оси. Вона ж прямо тобі тим писком в оси!.. Ото було плачу! І плачу, і крику, і зойку...

І хоча баштан вже був звезений, та оси — на те вони й оси! — знаходили на ньому все, що їм було треба, бо на зібраному баштані, як пошукати та придивитися, ще десь під ширієм чи щиром, під лободою, осотом ховаються кавунчики і кавунці: тріснуті, респнуті і так об коліно надбиті, а то й проглянуті та недобачені, кривобоченькі, що за ними ніхто не схотів і згинатися, та всі, як один, ніби натоптані пурпуровим солодющим жаром: лише лизни чи вкуси якого, як душа твоя від щастя зомліє і тобі вже ніколи і нічого не захочеться, окрім цього маленького переспілого не підібраного людьми кавунчика! А якщо нильпо, не поспішаючи, пошукати в найвищих і найгустіших бур'янах, скажімо, у тому ж буркуні чи в мушійці, то можна надібати на такого кавуняру, що годі й підняти!.. Ось він лежить в темній товстостеблій мушійці, що своїми коричневими качалочками чіпляється і пристає до штанів,— через те, мабуть, його тут ніхто і не вгледів! — важко лежить рябпій лежачюра на землі, аж прогнув її під собою, заховався, принишк, не говорить і, наче в тумані, у сизому інеї наче, замаскувався під власним листком... Та листка йому стачило лиш прикрити хвостика, а самому — куди? Куди там сховаєшся сам, коли тебе було видно за кілометр ще з літа, а зараз вже осінь? Коли б не густа та висока мушійка, лежав би ти, голубе, вже десь на столі у дядька, а то й летів би кудись аж за полярне коло в гості до альбатросів!..

А що ж дивні? Диням стало тісно на баштані, і вони своїм гудинням повилізали на горбисту до ріки цілину, там доспіли і, переспілі, зривалися стрімголов і котилися поміж скелями вниз, у воду...

...З фронту від батька прийшла посилка. Всі ці роки від нього не було чути ні слова, та й куди його нам писати, коли ми під фашистами, а батько десь проти них воює.

Сьогодні вже третій тиждень, як ми вільні, як нас звільнили, і ось — посилка! Мати взяла її на руки, подивилася на фанерний бік, де хімічним олівцем батьковою рукою було написано наше прізвище, притулилася головою до печі і сказала:

— Ой...

— А я вам, Зіно, що я вам говорила? — засьорбала носом тітка Варецька. — Що я вам говорила: живий він чи не живий?..

У посилці було дві банки тушонки, грудка білого, аж голубого, цукру, брусок чорного мила і... ковзани! Не ті дерев'яні, що ми їх робили самі і знизу обгинали дротом, а блискучі, з закрученими догори носами, всі із суцільного заліза і якраз на мою ногу!

— Тато, тато, тато! Живий наш тато! — зататали мої менші брат і сестра.

— Не кричіть. Щоб я цього крику більше не чула, — тихо сказала мати і глянула у вікно на спалені, як і наша, людські хати, на невисокі, наче могили, осілі під водою землянки.

Брат і сестра замовкли, і, угнувши голови, ми потихеньку вишептались із хати.

На подвір'ї я блиснув ковзанами на весь куток, і незабаром, стрибавчи через калюжі, до нашого сарая мчали мої кореші.

Вітька Осадчий, а по-вуличному Блоха, бо вмів на руках ходити, побачивши в моїх руках ковзани, роззявив рота і павіть понюхав їх...

Не довго думаючи, ми сіли кріпити ковзани до моїх дерев'яних, виструганих з верби, черевиків. Але, чи дерев'яна підошва на черевиках була поцерблепа і дерка, чи кріплення пікудишне, ковзани до черевиків не приставали. Ми вже і так, ми вже і сяк, що ми лише не робили! Прикручували їх і кабелем, ув'язували на цурках мотузками, виходило одне: лише стану на них — вони хилитяться на підметці, кособочаться і лягають на бік, на землю.

А час пік, прилікав, не те слово, бо з нашої річки, — через дорогу внизу під городами, — з-під її набухлого блідо-синього льоду вже щось глухо гуло, погримлювало і здригалося, і по всьому було видно і чути, що вона, наша річ-

ка, ось-ось, з хвилини на хвилину має скреснути!.. В мене затремтіли руки, а тут ще під носом зависла краплина, я замотав головою, краплина не падала, Вітька-Блоха нестерпно довго розв'язував зубами на мотузці гудза, кабель при натяжці рвався — я аж упрів!..

— Біжіть гляньте! — вкотре пересохлими губами казав я братові і сестрі, і вони бігли, а знадвору вже солодко пахло гноєм, і мені з дверей було добре видно, як синім димком, навпроти, парував пригірок, як поїд сараєм, крадучись, лапа в лапу, як вовк, ступав мокрий задрипаний кіт, і струмки, один з-поперед одного, з городу, саду і поля, хоча вже снігу й не було, — і звідкіля вони лиш беруться! — каламутними дзюрками по розгасій лискучій землі наввипередки летіли до річки. Яром гуло, яром шуміла вода, прибувало її у криниці, вода в погребі, в діжках, у ночвах, в собачій буді, вода в стінах напої хати. понабрязкали й не зачиняються двері, вода в потемнілій вишневій корі, вода в горобцях — от уже накупалися і понапивалися від пуза!

— А може, прикрутимо до моїх? — запропонував Мишко Варецький, а по-нашому, Пуп, бо в нього справді на животі був не пуп, а пушище. — Може, прикрутимо до моїх чунь, вони м'якенькі.

— Забери свою ногу! — сказав я Пупові і заходився сплітати кабель з мотузкою удвоє: може, так, може, тепер прикрутяться? — Ти що, хочеш на них і поковзатися першим?

Пуп падув щоки. Його батько там, де й мій, та посилки з ковзанами не прислав.

На порозі закашляли задихані, забрьохані, чорні, як чорти, брат і сестра.

— Стоїть! Лиш посиніла! — вигукнула сестра і рукавом втерла золоті від сонця під носом шмарклі. Сестрині в чуньках ноги гнулися, і вона шукала в сараї місця, де б його присісти. Бо хоча сестрі йшов уже четвертий рік, та ходити як слід вона не вміла: всі свої перші кроки сестра просиділа на печі і лиш тепер, коли вигнали фашистів, вона вийшла надвір і вчилася ходити по землі, як люди.

— Стоїть? — перепитав я.

— Стоїть! Тільки наче згорбилася! — Замурзана сестра саяла і не зводила з ковзанів очей.

Раптом з ріки, ніби ножем, щось когось пропоролло, хряснуло і зарипіло... Прорипіло, прoderлюся, продalenіло і так

само стихло, як і почалося... Як був зігнутий над ковзанами, я так і закляк. Руки мої, як і мої черевики, зробилися дерев'яні, і все навколо примерло, лише по дверях перед моїми очима плуваною спокійною ниткою стікала зі стріхи вода, і в кутку, на запиленій павутині, мляво погойдувався павучок... Та я знав, відчував, що тиша ця ненадовго, що варто буде в річку долити лишній ополоник води, як... І справді, як тільки я так подумав — з річки щось люто хльоснуло, хльоснуло, наче сухим батогом, широко, навідліг, аж береги ніби впулились і попригинались, клацнуло десь, наче зубами, а потім тихо, ніби вві сні, жкалібно, слізно заскімлило... заскімлило, ніби вітер у соломину, або, як ото буває, коли горить хата, то поскімлює хтось наче з полум'я, тонюсінько проситься жити, домовичок чи мишка, пищить, і скімлить, і не хоче віддавати богові душу...

Я підняв голову: невже пішла, невже — все, бо від того річчиного дикого похльосту як був з піднятою над калюжею лапою, так і завмер задринаний кіт, і горобці як летіли — так і повисли в повітрі простертими мокрими крильцями, балакучі струмки і ті зупинилися й перестали говорити.

Блоха і Пуп дивились на мене, а я — на них. Напі вуха зтоншали і витягнулись: хльосне іще чи не хльосне? Бо якщо разок іще хльосне — тоді, а ми це знали, — капут. Тоді вже ніяка сила, ніякі танки, ніякі найкрикливіші команди не зупинять нашої річки: дихне — і пішло! Мости і кладки, човни і села, люди і звірі, живе, неживе — тремтять і тікайте хто куди зможе, хто куди знає, бо я пішла, я несу свою кригу!..

Ми вслухалися.

На сестриних щоках підсихала грязючка, обплутані кабелем і мотузаччям блищали ковзани, а з річки було тихо... Тихо, бо тихо, тихесенько скраєчку калюжі на грудочку поставив лапу спочатку кіт, за ним, дивлячись на ріку з неба, ожили крилами горобці, поволеньки розганяючись, задзюркотіли струмки, і нам відлягло від серця...

— Не пішла... — пошепки видихнув Пуп. — Вона думає...

— Отож і є, що вона думає. А якщо надумає, то нам буде пізно! А поки не пізно, — я роззувся, заштовхав п'ятами черевики під табуретку і витягнув перед Блохою і Пупом босі погл. — Поки не пізно, прикручуйте ковзани на босу!

— Та ти що, Микитко, здурів? — (Микитка, або Лис Микитка — це моє друге, вуличне ім'я.) — Ти, Микитко, завжди щось таке як зморозиш...

— Беріть, не гайтеся і в'яжіть, лише не кабелем, бо кабель буде різати. Прив'яжуть мотузками. Ну, кому я кажу?

Блоха і Пуп кинулися до моїх ніг, і ковзани до них як прилипли! Наче вони народилися для моїх босих ніг, а мої босі ноги — для них.

За хвилину я вже стояв у сараї на ковзанах, на голову вищий від усіх, а моєї сестри — то взагалі при підлозі не було й видно.

— Микитко, — звідкілясь знизу світила очима сестра, — і я з тобою на річку пішов, — (сестра росла з нами, з хлопцями, і говорила, як і ми: пішов, став, узав, приніс...) — і я став на ковзани.

— І ти зі мною пішов, і ти зі мною став, — сказав я сестрі, набрав у рот побільше повітря і — переступив через поріг на подвір'я. Та лиш переступив і став, як ковзани вгрузли в розгаслу землю по самі мої босі ноги, по саме моє жовте румунське галіфе...

Такого я не передбачав. Що-що, але коли ти вже на ковзанах, і річка з льодом лежить внизу перед очима, і ось-ось має скреснути ще раз і назавжди, на все літо, а ти стоїш перед нею ні туди й ні сюди — це вже щось не те, такого не може бути!

Я глянув на Блоху і Пупа: чи скажуть, чи порадять що вони? Та Блоха і Пуп стояли, як пеньки, злякано мовчали брат і сестра, лиш один весняний з річки вітерець грався в кипенях мого галіфе.

— Беріть мене! — сказав я Блосі і Пупу. — Ти, Пупе, бери мене під пахви, а ти, Блоха, ставай між ноги і — гайда! Гайда бігом, бо інакше пропали!

Мишко-Пуп ще змалечку вже був готовим дядьком. І плечі, і очі, і походка — все в нього було як у справжнього дядька: сильне, впевнене і спокійне. Дивлячись на цього свого корешка, я вже знав, що коли Мишко виросте, то він таким і буде, хіба що, може, полисіє чи заведе вуса. Мишко дядьком родився, дядьком і помре.

Він легко підхопив мене під пахви, а Блоха взяв мої ноги собі на плечі. І ось на Пупових руках і на Блошиних плечах, в залізних, блискучих на білу, ще не загорілу зимову ногу ковзанах, у жовтому румунському галіфе я пливу на лід до річки. Землі під собою не бачу, і

тому мені здається, що хлопці несуть мене занадто по-вільно.

— Скільки ви будете нести? Чому так довго?

— Так слизько ж! — хрипить мені в потилицю Пуц. — У мене ж то в чунях очей нема, і я нічого не бачу!..

— Вже, вже, скоро вже, — спереду від ковзанів чмакає чунями Блоха і, чую, чомусь плюється...

А наді мною розлогими повільними колами, високо-високо, одна за одною, строго по порядку, ковзаються, паче на ковзанах, по синьому небі чорні весільні ворони.

— Ну, що там? — кричу я хлопцям. — Довго ви ще будете мною гецати?

— Вже, вже, скоро вже, ось, ось дечки, ось і прийшли, — чухкає чунями Блоха і нарешті опускає мене з ковзанами на лід. — Доплентались... хух...

Та не встиг я стати на лід, як переді мною раптом все заревло, все задвигтіло, закришилось і стало цапа і посунуло мене з ковзанами назад, на берег... Блоха і Пуц, підхопивши мою сестру, брат, — всі кинулись притьма тікати очеретом під гору: Пуц загубив чуню, повернувся, підняв, сестра заревла, він тою чунею з переляку став затуляти їй рота, Блоха вискочив на вишню, брат поліз на іншу, а мене з шурхотом сунуло на берег. Я вже стояв не на льоду, а на сухопутній його крижині! Зійти з крижини і бігти разом з усіма я побоявся, бо застряну ковзанами в землі, загрузну і — що тоді? Краще вже я буду сунутись, а там що буде, те й буде!

Крижина винесла мене аж під вишняк, уперлась у вишню, сунулася б, гаряча, й далі, та вже не могла — стомилась і стала.

— Ну, як? — спитав з вишні Блоха.

— Та ніяк! — весело відповів я. — Лише в поги змерз! Ти, Вітько, давай злазь і біжи у сарай, принеси мені черевики, та будем у березі рибу руками ловить! Тепер вона вся під берегом! Бігом!

Блоха сплитнув з вишні і почесав під гору.

А річка давила з усіх сил: крижини валили більші і менші, та валили й такі, що можна було на них ще й покватися, та до них не дістаєш — вони пливли серединою.

На ріку накипулися ворони й сороки. Зголоднілі за зиму, з бойовим невтолимим карканням і скрекотінням вони роздзьобували річку на очах: де яка здохла собака пливла на крижині, де яка ще жива, викинута водою па

крижину, рибинка, вмерзла у лід блискуча бляшка — ворони й сороки хапали все. Одна сорока посередині річки знайшла на крижині дзвоника і з тим дзвоником, обдзвонюючи береги, так і літала, а за нею, луплячи її крильми, ганялися родичі. Якась ворона літала з ложкою. Та ця була за сороку спритніша: як тільки, щоб відібрати, на неї налітали інші ворони, вона тією ложкою била їх по дзьобах.

Крик і гам стояв песусвітний!

І чого лиш ріка не несла на своїй кризі! По крижинах можна було вгадати, що там, десь у верхів'ї, в невідомих мені берегах і степах, живуть невідомі села і люди: на крижині, пришубона жовтою соломкою, пливла утоптана стежка. Така ж точнісінька, як і та, якою я ходив на різдво до баби колядувати. Лиш та моя стежка уже спливла, а ця, з невідомого мені краю, її доганяє... А на тій он горбатій голубій крижині, ближче до мене, з чорною, наче із сажі, вороною пливе рожева пляма від буряка — хтось, видно, йшов уночі з бутлем червоного квасу з буряка, посковзнувся і впав: бутля розбив, і пляма тепер пливе — не так шкода того квасу, як бутля, бо де ти тепер його візьмеш, чи хто тобі його позиче? Тепер ця рожева бурякова пляма маандрус на голубій крижині, і чорна ворона довбає її дзьобом... Умерзлий в крижину човен з обірваним щепом пливе: цього разу пливе не сам, а, як пан, на крижині. Пропав човен. Затре його крига. Теж мені — господар! Не міг витягнути на зиму човна подалі від ріки, де вище, щоб його не забрала повінь. Та хто його знає, може, у того човна тепер і господаря нема, може, господар його зараз там, де і мій батько?..

Раптом угорі по ріці якраз посередині, на могутній білій крижині з'явилось щось чорне і страшне. Я придивлявся-придивлявся і ніяк не міг розібрати: чи то копиця чорного торішнього бур'яну, чи чорна обгоріла з погребя погребня, чи що?.. Коли ж воно підпливло ближче — я побачив: ніяка це не копиця і не погребня. На крижині пливла відірвана з фашистського танка башта. Вона просувалася повільно, і її чорна пащекувата гармата дивилася якраз у мій бік, прямо на мене. Сестра і брат, а з ними й Пуп, не второпавши, що це вже лиш мертва, відірвана з танку башта, кинулися тікати.

— Німці, німці ідуть! — кричала сестра і захлиналася ревом. — Мамо!..

На башті чистили пера ситі, вдоволені ворони, і з її

пливучої висоти споглядали наше сіре, в хатах і землянках, село. Деякі із ворон, ніби щось згадавши, нехотячи, некваплячись, обпираючись на крила, вскакували у відкритий люк і там у башті щось робили, бо їх звідти довго не було видно... Башта допливла, порівнялася зі мною, і я, стріляний горобець, під чорним дулом її гармати мимоволі пригнувся, зігнувся і відчув, як у роті зсохся язик... Та не довго тій башті лишалось дивитись на мене: крижина під нею раптом розкололася, ворони важко з неї злетіли, і башта піпла на дно. Лише булькнуло. І булька була велика.

Я оглянувся: згори, зашпортовуючись у вишняку, з моїми черевиками біг Вітька, а в спину йому долітав голос його матері:

— Вітько, розтуди-перетуди твого Гітлера, куди тебе знову несе?!

— А,— відмахувався на ходу від материних слів Вітька, ловив очима розбуджену річку і, захлинаючись від щастя, кричав:

— А може, ще того, як його, може, ми ще й карся ушіймаємо!..

Та тільки-но Блоха сказав про карся, як його щось зупинило:

— Микитко, глянь, глянь, подивися — хто то?

— Де? — спитав я, і вслід за його очима глянув на річку: за миршавеньким очеретом, неподалік від берега на крижині пливло лисенятко. Ребристе, змучене, синє, воно, як могло, лапками і зубами відбивалося з папосідаючих зверху на нього сорок і ворон, і одиноких сил у нього лишалося жменька. Якась ворона ухитрилася вхопити його за вухо, підняла і понесла над крижинами на той протилежний берег, та лисенятко вивернуло мордочку до гори і вкусило ворону за лапу. Ворона від болю крикнула, і воно, як ганчірка, теліпаючись у повітрі, упало на річку, на крижину знову...

Ковзани на моїх ногах розв'язались самі.

— Стережи ковзани! — крикнув я Блосі.

Скидати галіфе вже не було коли, і я, як був, босий і в тому ж своєму трофейному жовтому парадному румунському, єдиному моему галіфе, перескакуючи з крижини на крижину, погойдуючи, щоб не впасти, руками, поплигав до лисеняти. Крига під ногами була хоч і стара, та тверда і товста, навіть не притоплювалась, і коли я добрався до лисенятка і став на його крижину, воно, піввухе, жалібно

дзвякнуло і почало плакати... Я вже знав, що плачуть коні і корови, надивився, слава богу, па них, ще як вступали і як тікали фашисти, але щоб плакали лисиці — такого я ще не знав. Слізки у лисенятка були дрібненькі і наче сухі, як просяне зернятко, дрібненькі, ну, то й що з того? Сльози, які б вони не були, великі чи малі, сльози є сльози... Я підхопив його на руки.

— Лиш не кусайся, дурне, я тебе дзьобати не буду, — сказав я лисеняті і заховав під сорочку, за пазуху. Воно ж, аби тобі хоч що, наче так воно і мусило бути — відразу аж привишкло в пазусі, наче у себе в норі, лише гáряче дихало, наче у його писківі хто розіклав вогонь. Я вже було заніс одну ногу на ближню від мене крижину, як ріка вмить наперла, і ця паша з лисенятком крижина стала бити і кришити на кашу крижини навколо себе. Я кинувся на той бік своєї крижини, щоб уже з її того боку перебиратися на той берег, але й там у воді кипіло крижане кришиво та й з усіх боків — і зліва і справа, зверху ріки і знизу — мене обступило кришиво звідусіль.

— Нічого-нічого, — втішав я себе й лисенятко, — це ненадовго, зараз вода трохи спаде, крижини одна до одної підіб'ються, і ми помаленьку, нога за ногою, обережненько, потихесеньку доберемось до берега...

Та річка і не думала попускати, вона ще дужче наперла водою зверху, і на нас згори налетіла ще більша від нашої чорно-бура крижина, врізалася з розгону, з розгону підпірнула під нашу і вже знизу, з води, розколола навпіл. Але й на половинці ще можна було триматися, бігаючи з одного краю на інший: побіжиш на один край, трішки постоїш, поки він почне притоплятися, біжиш на другий. Притопиться цей, біжиш на той, де був. І знову назад... А хоч би тобі який кущ чи деревина, щоб зачепитися і ухватитись руками!.. Кущі і дерева, правда, були, та стояли вони далеко по берегах, і сподіватися на них можна було хіба що вві сні. Нас невблаганно тягнуло униз по течії. А внизу громадилася ГЕС і гребля. Налітаючи на греблю, крига ставала сторчма і сторчма зривалась у вируюче водяне провалля... З драбинами і вірьовками берегами вже бігли люди і щось кричали. Криків я не чув, я їх лише вгадував по тому, як вони розмахували руками... Але що ті крики, коли все навколо реве і тріщить, і як ти будеш добиратися рятувати того хлопчика, що стоїть посеред ріки на крижині і наближається до греблі?..

Гребля наближалася. А з нею наближався і несамо-
вільний гуркіт падаючих в провалля крижин...

Я виробив план: коли буду падати, а крижина буде обо-
в'язково падати сторчма, руба, ребром, я перебіжу на той
її бік, вхоплюся за те її верхнє ребро, що буде згори, і
на тім її верхнім ребрі полечу вниз. Падаючи ребром, кри-
жина не розіб'ється, бреше, вціліє, а там уже по той бік
греблі якось випливу!.. Може, якусь гулю на лоба і по-
саджу, та випливу...

Чим ближче ставало до греблі, тим більше людей чор-
ніло по берегах, і моє в пазусі лисенятко стало непокоїти-
ся, колючими своїми зубками воно навіть почало мене
покусувати, а через якусь мить і кусати добряче.

— Ти що, ти що? — казав я йому. — Не бійся, чого ти
боїшся? Крижина полетить нижнім ребром, а ми з тобою
будемо на верхньому... Головне — не боятися, ще не таке
бувало...

Та до лисенятка мої слова, мабуть, не дійшли, ревище
греблі залізло йому у вушка, і воно гризопуло мене за
горло. Від несподіванки я ойкнув і випустив його на кри-
жину. Лисенятко, не роздумуючи, кинулося в річкове ко-
ричневе місиво, і більше його я не бачив...

А ті, хто бачив з берегів мене, ті вже не кричали і не
розмахували руками. Вони стояли далекими від мене чор-
ненькими стовпчиками і дивилися, як я допливаю до греб-
лі... Я перейшов на той верхній від річки край своєї кри-
жини і приготувався: нижнім своїм ребром вона полетить
вниз, а я буду на верхньому... До греблі вже можна було
докинути грудкою, як з річкою щось зробилося: наче якісь
невидимі якорі загуркотіли по її дні і, здіймаючи водя-
ний пил, б'ючи і ламаючи одна одну, крижини, штовхаю-
чись боками, стали йти повільніше і смирніше, далі, далі
і... і зупинилися, стали. А з ними зупинилася і моя. Моя
зупинилася біля самісінької греблі, одним своїм, тим ниж-
нім краєм навіть перевисла вже над кипучим проваллям,
та все-таки зупинилася... Я глянув на свої порізані об
кригу ноги і подумав: оце мати за такі ноги дасть луп-
ки!.. І ще подумав: якби мені тепер тихенько перейти із
оцієї своєї крижини на сусідню, а з тієї ще на сусідню, а
з сусідньої на сусідні, а там від сусідніх до сусідніх, а там
вже побачимо.

Мати прийшла з колгоспу, поставила в сінях лопату і спитала:

— Хто там сьогодні у річці топився, ти не чув?

— Коли? Де? Не чув...

— Збирайся. Підеш зі мною у Голованівськ. Весна, а садити ніщо... може, ми там виміняємо де картоплі...

Вікна бралися синім. До Голованівська було тридцять кілометрів, я це знав, бо рік чи два тому в одного нашого діда з села цигани чи хто вкрали коня. Дід вхопив вила і погнався по селах у степ. Не було його щось із тиждень, а коли приплугавився, то сказав:

— Був аж в самому Голованівську. Тридцять верст туди, тридцять назад, а коня нема... — сказав, заплакав і знову щез із села, що з тих пір того діда ніхто й не бачив.

— Мамо, то вже збиратися, підемо на ніч, чи як?

— На ніч, — сказала мати, — бо голова дав мені лише день... Взавтра маємо бути вдома...

Люди говорили, що в тому Голованівську є навіть ліс і навіть базар. Базар — базаром, а мені — ліс. Ліс це що? Це дерева ростуть прямо-таки, мабуть, одне біля одного, ідеш-ідеш, а вони ростуть, оглянешся туди, оглянешся сюди — самі дерева. Невже таке може бути? — не вірилося мені, бо як же це так, куди не глянеш — дерева! Що вони — будяки в степу? Будяки ростуть, їх і садити не треба, на те вони й будяки, а от дерева... Такого не може бути! Та, мабуть, може, бо ж кажуть, що з голованівського лісу фашисти вивозили дуби аж у Германію... І що воно за дерево дуб, от би хоч раз побачити його і помацати пальцем!.. Та й будинки, мабуть, у Голованівську не те що наші хатки та землянки. От би побачити хоч один високий будинок!..

Звідкілясь ізнадвору мати внесла каністру, поставила її під вікном на лаву, дала мені в руки мішок і сказала: «Тримай».

В хаті запахло гасом. Повна каністра гасу! І з виду каністра наша, не німецька. Видно, цю з гасом каністру мати закопала до війни, наче знала, що тепер цього гасу ніде не знайдеш і понюхати. Село розпалювало жаром, за жаром бігали по людях ми, діти, пантрували його, щоб не згас, бо як погасне — тоді краще тікай з хати і не приходить... Вечорами в хатах ламп не засвічували, бо не було гасу... А тут — ціла каністра!..

Ще в один менший, для мене, мішечок мати поклала

вдвоє складеного коржа і здоровенний, як чотири кулаки, печений буряк.

— Збирайтеся й ви,— сказала мати братові і сестрі.— Сьогодні будете почувати в тітки Варецької.

Заклавши руки за шиши, брат і сестра мовчки, слідлоба, дивилися на матір, і з їхніх очей потекли скороспілі слюзи.

Прихопивши ковзани і мішечок, я вискочив на подвір'я і побіг у сарай. В сараї за стріхою на горіщі у відірванім рукаві з німецької шинелі, в тавоті, в трьома запасними ріжками у мене лежав захищений шмайсер. Я витягнув його, поклав у мішечок, а в рукав позапахав ковзани... Все... Тепер можна йти в Голованівськ...

Ми вийшли в степ. Попереду з каністрою у мішку темніла мати, а я із своїм мішечком мовчечки трюхикав ззаду. Темний степ відразу ж дихнув чимось чужим і ворожим, якоюсь темною, причаєною настороженістю. Скіфські могили, не ті, що близько, ті не такі страшні,— а ті далекі-далекі, що чорно горбилися над степом удалині і ніби збігалися одна до одної, щоб поговорити, а поговоривши, розбігалися знову, щоб стати на своє місце і знову дивитися на нас із матір'ю, мовляв, хто ми й куди йдемо? — ті могили були страшніші. Від них мені робилося холодно, і в тіло заходили зашпори.

Я оглянувся — села не було. Був би у селі гас, то світилося бодай би одне вікно, а так село провалилося, наче під чорний лід. Були б ще у ньому собаки, хоч голос який подали — і то було б веселіше,— у селі не стало собак: одних повибивали фашисти, інші порозбігалися, а ті, що лишилися, гавкати уночі боялись...

Місяць ще не зійшов, і нам тихо присвічували зорі. Шляхом ми не пішли — мати не схотіла, бо на шляху ще хтось може перецинити та забрати каністру, та на шляху й грузько, і з нього не витягнеш ноги. Ми йшли степом, і хоча в степу не так мулко, та реп'яхи чіплялися за ноги, за плечі, лізли в очі і в рот, в мене навіть за пазухою і у вухах торохкотіло якесь торішпе бур'янове насіння... Будяки стояли вищі за мене, і їхні сухі кошлаті голови навпроти зір дивилися відчужено і зверхньо. А один будяк з головою, як у соняшника, видно, будяк-цар, зненацька з'явився із темноти, що я відплигнув убік і схопився за шмайсер. Але нічого — будяк як стояв, так і дивився своїм сухим непорушним видом кудись поперед себе у те-

мінь і когось, не мене, терпляче очікував. Я здогадався, кого стеріг цей нерухомий будяк-цар: він вичікував своїх ворогів. Видно, будяки воювали вночі. І тепер, коли він виводив у степ своє будякове військо — якраз ми з матір'ю і йшли... Будяк з досади легенько кашлянув. Чи він, чи мати, бо я прошепотів:

— Я тут, мамо, тут...

— Іди і не відставай. Ти хоч що-небудь бачиш?

— Бачу, бачу...

— А я не бачу нічого...

— То зійдемо на шлях і підемо шляхом...

— Скоро місяць зійде, — і мати пошурхала чунями поміж будяками далі...

Я зробив крок і на щось пастинув живе! Нога моя з переляку підстрибнула вище голови, мішечок із шмайсером впав у бур'ян, і я, — ні живий ні мертвий, — аж наче зсохся. А воно, те живе, спросоння зойкнуло, і крізь будяки кинулося в ніч: зашаруділо, захекало, аж доки не втихло в глухій низькій темноті під будяками. Ще хрямкнуло сухою бадиллиною і сторожка залягло якраз там, де з-за могили сходив місяць...

На кого ж я наступив? Засць? Не засць. Він би почув мене ще здалеку. Засць спить чутко. Вовк? І не вовк. Вовк відкусив би ногу. Птиця? Птиця би полетіла... Тоді хто?.. Я нагнувся за мішечком, полапав, чи на місці шмайсер. На місці, є, під коржем з буряком лежить... ох, і бурячком і коржиком на олійці пахне...

Ми йшли далі. Мати, видно, нагрілася, бо від неї, як від печі, дихало жаром.

— Мамо, дай вже я понесу, мамо...

Та мати ніби мене не чула і, нахилившись вперед, перекидаючи з плеча на плече мішок, ішла мовчки...

Раптом від шляху чи на самому шляху, блиснув постріл, і, благаючи в когось милосердя, тонко заскавучав вовк...

Степом наче пересмикнуло: з-під моїх ніг важко злетіли якісь патлаті темні птиці і низько прошуміли за могилою. Навколо все зашелестіло, злякано ожило і з писком, дзвкотінням, лопотінням кинулося врозтіч... Я ніколи й не думав, що в цьому глухому, безгомінному нічному степу може жити стільки всякої всячини!

Мати зупинилася: на шляху щось вовтузилося, хтось когось наче бив, душив, і той, кого душили, душитися не хо-

тів, борюкався, схлипував і голосом того діда, в якого вкрали копя, харчав:

— А ти думав як? Оце тобі на за те, оце тобі на і за те...

Мати звернула в степ і пішла швидше. Я витяг з мішечка автомат і зняв запобіжник. Та не минули ми й сотні будяків, як мати зупинилася знову: тепер ліворуч від нас припшкло говорило щось із могили. Та цього разу, вже моїм голосом, говорило так:

— Не бійтеся...

Мати почекала мене і, озираючись на шлях і на могилу, важко побігла...

Ми бігли довго. В червонястій від місяця будяковій темоті з-під наших ніг вже нічого не спурхувало і не злітало: все живе, на крилах і на ногах, було від нас далеко, лише було чути, як в того, що десь сіло або залягло, здалеку б'ється сполохане серце...

А серце в мене гупало — дай боже!.. Я дивувався своїй мамі: в чунях і валянках, у куфайці, в сірій цупкій з шпелі хустці, з двадцятилітровою каністрою за плечима, вона пробігла одну могилу, на якій сидів місяць, пробігла другу могилу, на якій сидів місяць, минула третю могилу, на якій сидів місяць, і аж біля четвертої, на якій теж сидів місяць, стала. Скинула каністру на степ і зняла хустку: з її чорних кіс і хустки парував сивий туманчик. Я поставив запобіжник на місце, заховав, щоб не бачила, автомат у мішечок і підійшов до неї.

— Бач, стріляють,— сказала мати.— Не настрілялися...

— Мамо, дай тепер я понесу,— і завдав каністру на плечі.

— На, підмости на плече хустку, буде м'якше...

— Не треба, мамо... Я ж буду плечі міняти... Куди йти, прямо?

Мати пішла попереду. На могилах сиділо по червоному, як кров, місяцю, і ми йшли від них близько, що на кожному можна добре було роздивитися, як брат брата підняв на вила...

Піт пощипував очі, земля стала твердіша, мої дерев'яні черевики били по ній, як по залізу, і чути їх, мабуть, було далеко, аж в самому Голованівську. Будяків не стало, замість них засріблилася шовкова якась трава,— ковила, чи що? — я став зашпорхуватися об камінці, і знизу запахло розмерзлою водою. Де ж ліс, думав я, і ніби в про-

сіяну на густому ситі кукурудзяну муку, вдивлявся в місячну далину. Я відчув, що ноги мої, без мене, пригальмовують — степ опускався вдалину, і тут на очі стали потрапляти гармати. Самі лиш гармати, і більш нічого. І вигляд вони мали такий нещасний, що далі нікуди. Наче їх хто жував. Жував на передніх зубах, а потім перетирив на кутніх. З відірваними, зігнутими в дугу стволами, вони дивилися удалину, де чорними німими купами громадилися танки... Оце дали німцям джосу, подумав я. Так от звідкіля воно гриміло, що аж у нас вдома, у погребі, де ми усі переховувалися, обсипалися стіни!..

Мати взяла у мене каністру і пішла праворуч, обминаючи цю долину.

Нога за ногою, ми знову йшли степом, вже і місяць підбився насеред неба, став меншим і побілів, почав нижчати, котитися до землі, як поперед у пас із-під землі, наче із того світу, заспівав одинокий півень. Заспівав і замовк. Мовчав-мовчав, ніхто з корешів йому не відповідав, і він подав голос удруге, цього разу дужче й тривожніше, та знову — те саме... Тоді півень задеренчав з усіх своїх останніх одиноких сил, болісно і розпачливо, та десь на середині свого голосу замовк. Видно, зірвався.

— Ось і Голованівськ, — сказала мати і поставила каністру. — Отут і пересидимо до ранку, поки стане світати.

— Мамо, а ліс? Що, лісу немає чи, може, його увесь вивезли фашисти?

— Ліс ми обійшли. Ліс з того боку, — мати показала головою кудись ліворуч від місяця і стала рвати бур'ян...

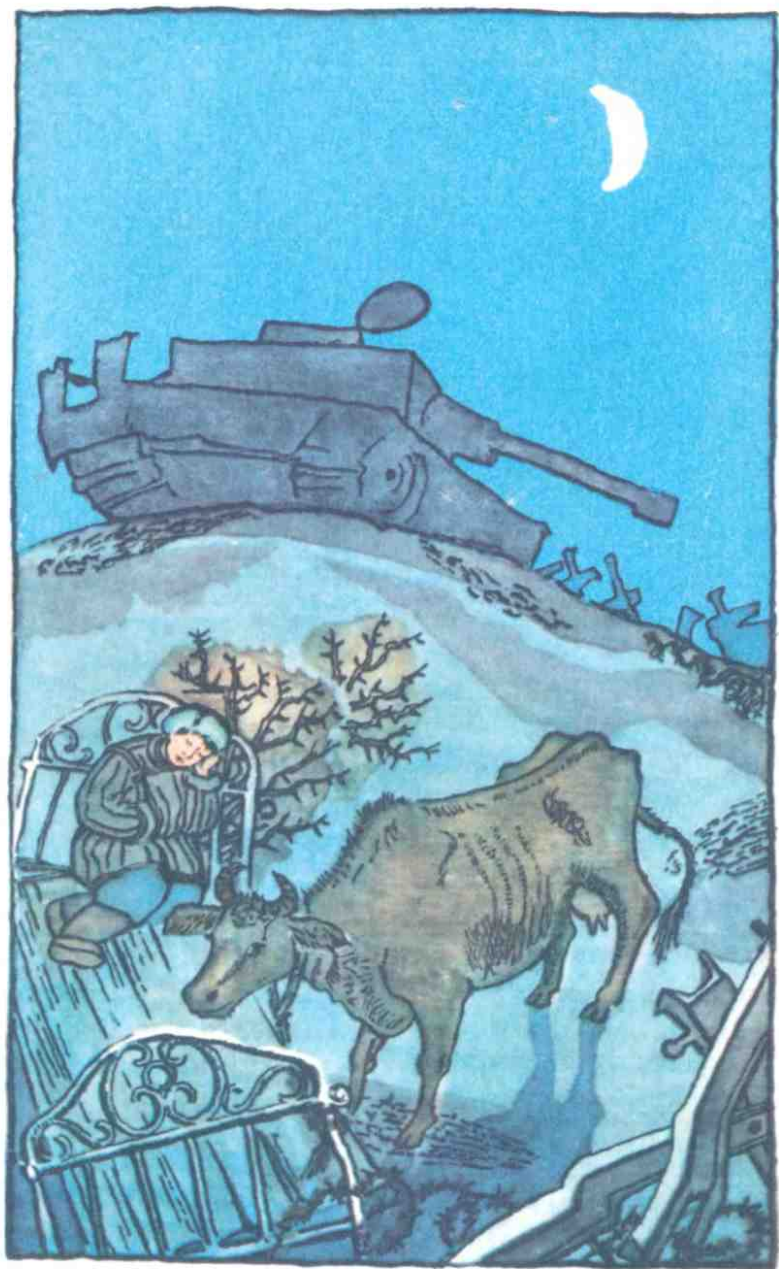
Я лежав на бур'яні, головою на мішечку, на автоматі, а поруч мстила собі гніздо мати. Я приплющив очі і не знав, сплю чи ні, чи це мені сниться, чи, може, так воно в і насправді: по чистому голубому льоду на ковзанах від мене тікає лисеня, оглядається, сміється і голосом моєї сестри каже:

— І я з тобою пішов у ліс, і я з тобою пішов у Голованівськ...

А під горою, на вишнях, худі і голі, сидять Блоха і Пуц, і жовтими конячими зубами обгризають з гілок вишневий глей. Над ними з воронячими дзьобами, крильми летять і каркають танки. Одна така танка-ворона каркнула так, що я відкрив очі. Відкрив і не міг доторопати: де я?

Над головою. обійняте темно-вишневою млою, тремтіло зорями небо. і з краю землі біло світив скісний місяць.

— Мамо! — перше, що вимовив я.

«Первінка». До стор. 12

«Первінка». До стор. 31

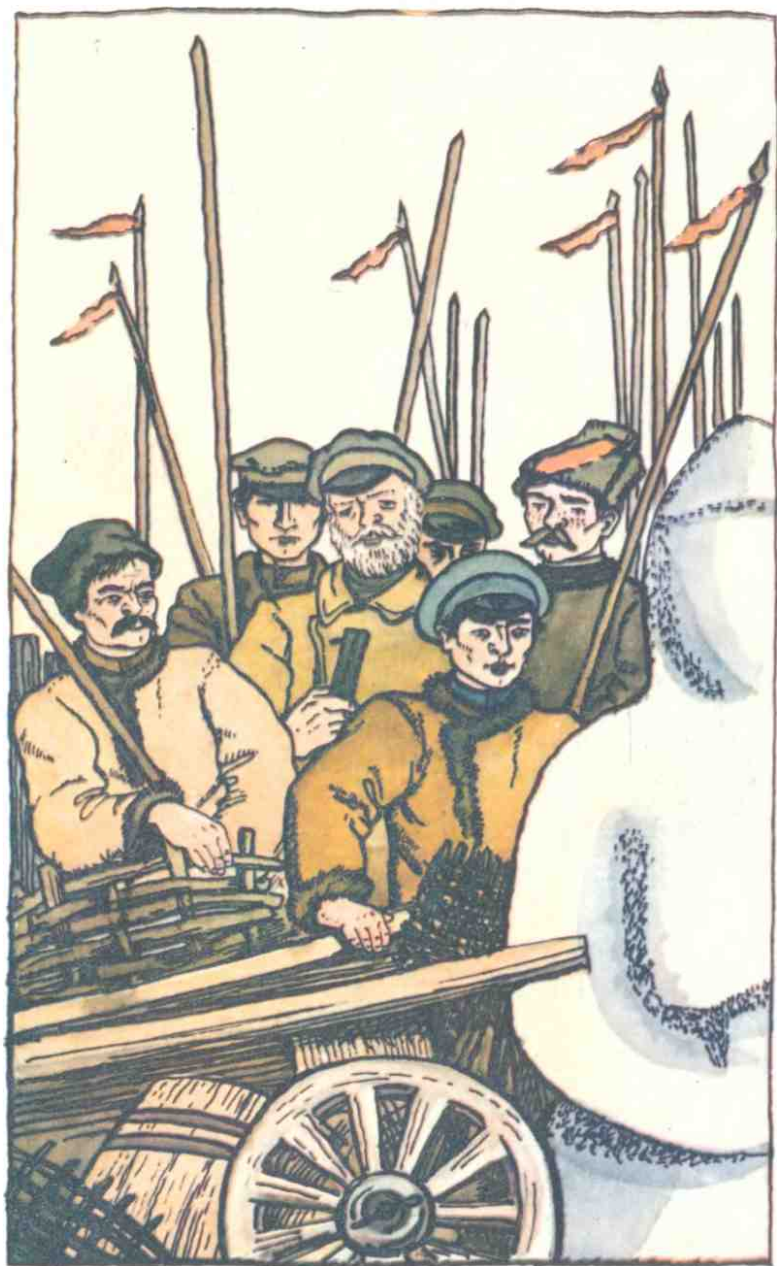
«Сіроманець». До стор. 64

«Кінь на вечірній зорі». До стор. 86

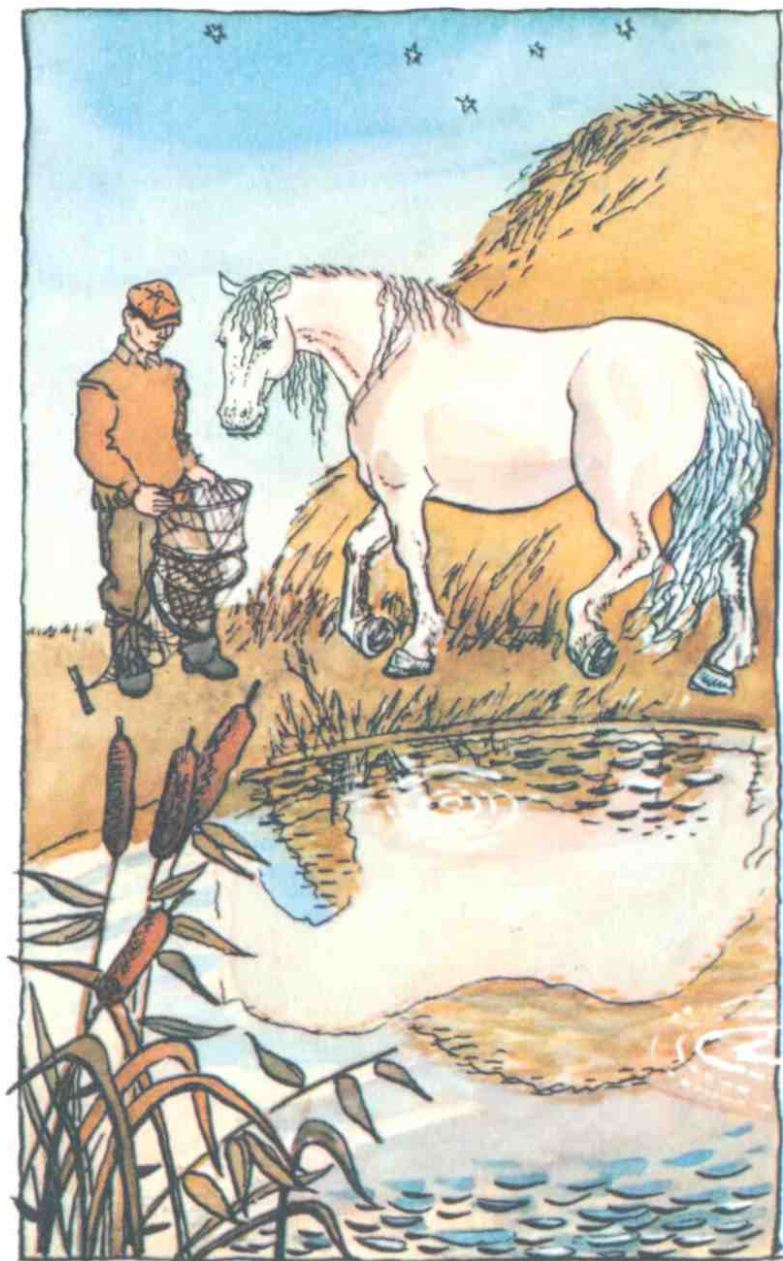
«Кінь на вечірній зорі». До стор. 93

«У глибині дощів». До стор. 142

«Літо на Десні». До стор. 165

«Літо на Десні». До стор. 184

— Га? — Мати підвела з гнізда голову. — Ти заснув чи ти і не спав?

— І спав і не спав, та наче спав...

— Тоді ще трохи поспи... Скоро будем вставати...

Я придивився: навпроти місяця мати читала якусь книжку. Книжка була затріпана і стара, і мати читала її вже на середині. Я перехилився до матері й спитав:

— Що ти читаєш?

— Як що? Книжку.

— Яку?

— На, подивися.

Я подивився. Подивився — і нічого не розібрав. Книжка була написана по-нашому, а по-нашому я читати не вмів. При німцях у нашому селі стояли румуни, і школа була румунська. Я ходив до неї рік і вже навчився, слабенько, але навчився читати по-румунському, що наш учитель-піп, батюшка, приказував:

— Уна, доу, уна, доу — мо-лод-ці!

Я поглипав на книжку, написану рідною мовою, і знову ліг... Я знав, що мати моя писати не вмів, а читати — читає. А навчилася вона ось як.

Материн батько, а мій дід Андрій, якого я ніколи не бачив, бо коли я народився, дід вже помер, — оженився на маминій мамі, а моїй бабуні, коли їй було шістнадцять літ. Дідові було п'ятдесят. Від першої померлої жінки в нього вже було четверо хлопців, і всі вони від нової дідової жінки були старші. В моєї бабуні з дідом народилося ще п'ятеро — чотири дочки і син: Фрося, Ганя, Зіна, Настя і Тимоша. Моя мати Зіна народилася першого вересня (коли діти ідуть до школи!) тисяча дев'ясот четвертого року. В шість років пішла до школи: та не вчитися, а підмітати і мити підлогу. І ось там, у школі, на перервах, тихенько питаючи в учнів, що і до чого, навчилася читати. А писати так і не навчилася, бо на уроки правопису її не пускали.

Вона читала навскоси, по діагоналі: мить — і сторінка прочитана. А після прочитання книжки запитай її, що на якій сторінці написано — розкаже точно. Розкаже і, посміхаючись, ще додасть і від себе... А через рік маму віддали служити до попа. За харчі і за сезонне літнє платячко вона няньчила у попа дитину. Дім у попа, розповідала мати, стояв посеред села на горбку біля церкви під липами. У дворі було два колодязі — один чистий, з якого пили, а один покинутий, вода у нім чомусь загни-

лася,— садок, комора і стайня. І ось чому я, казала мати, спротивила попів на все життя і чому ви всі у мене повиростали нехрещені. Одного разу, на паску, коли батюшка вже зробив обхід і прийшов додому обідати, у його двір заїхала підвода, друга й третя... На підводах горою, накриті ряднами, виднілися крашанки і паски. Ті крашанки і паски служки корзинами позносили в комору. А за ворітьми, з вулиці, йшли і йшли старці і каліки, просили в батюшки милостиню. Батюшка виходив до них, благословляв з-за воріт хрестом і знову благословляв... Минув тиждень. Крашанки в коморі засмерділися, і їх викинули в гнилий колодязь. Паски почерствіли, порозсихалися, і їх з половою замішали свиням. От з тих пір мама як незлюбила попів, так не любить і по сей день... Яюсь через мамине село з відпустки їхав морський офіцер з жінкою і малою дитиною. Піп і віддав маму їм. Поїхала з ними у Севастополь. Там мамі було добре. І жінка того офіцера, молоденька ще баришня, та й він сам мамі не кривдили. Була і вдягнена, і узута, і нагодована. А робота яка? Виведе дівчинку на вулицю, де шарманщик грає, походить з нею, погуляє та й усе... Усе, та не все,— коли прийшла революція. У Севастополі — переполюх. Одним словом, офіцер з жінкою і дитинкою сіли на пароплав і десь виїхали, а мати лишилася на вулиці. Куди йти? Що робити? Підібрали маму шарманщик з жінкою, завели в свій підвал. Пожила в них щось, мабуть, з тиждень, помагала їм по хаті, а треба ж додому! Шарманщик питає: звідки? Мати каже звідки. Шарманщик каже: додому тобі треба йти так і так, на ось тобі хлібину. Пішла. Благополучно перейшла Сиваш, іде далі. Степ і степ. Ні води, ані тої уже хлібини. Що робити? Коли бачить — яюсь село. Розпитала, де тут можна найнятися. Люди кажуть: он там і там, у того і в того. Найнялася. Поробила-поробила, підхарчувалася. Іде до другого села. Найнялася там, робить. І так від села до села, а минуло уже два, коли не три, роки. Вийшла на Каховку. Найнялася в Каховці, пороблю, думає, ще трохи тут, а там — через Дніпро і вдома. А час тоді був такий: всі або когось бояться, або ж не бояться зовсім. І всі кругом стріляють. Одного разу стоїть мати під акацією біля господареві з білого черепашнику у мальвах хати, коли бачить: вулицею верхи на конях їдуть якісь вершники — розтягнулися, не видно їм кінця-краю. Ідуть у два ряди, один за одним, і повитягували шії. Коли придивилася, то побачила, що вони наче щось читають. У кожного, хто попереду, до

спини, до шинелі приколотий акацієвими пазуриками, біліє якийсь папір, і на тому папері великими червоними літерами написано: ТА-ТО. В іншого на спині написано: МА-МА. В третього: ЗЕМ-ЛІЯ. В четвертого: РЕ-ВО-ЛЮ-ЦІ-Я. І так без кінця. А біля них, також на коні і з шаблею, крутився ще один такий самий, як і вони, та, видно, вчитель, бо, привстаючи на стременах, раз по раз вигукував:

— Слухайте мене! Читай по складах за мною: ем і а, що буде?

— Ма! — хором відказували кавалеристи.

— А ще раз: ем і а, що буде?

— Ма!..

— А як разом?

— Мама! — на все село видихали здивовані вусаті учні, аж собаки в будах пришкулювали вуха.

Ну, подумала мати, читачки!.. Коли десь посередині їхнього того строю моя дівчина-мати побачила, як на сухому, як і сам, коні сидить чорний, як циган, носатий кавалерист, довше за всіх витягує шю, посмикує настобурченими вусами, ворушить потрісканими губами і собі з усіма: ма-ма!.. Капкет збився на вухо, шабля, як палиця, лежить впоперек сідла, під очима чорні ями — ото і був наш тато...

Сіріло. Ми входили в Голованівськ. Та не ми одні. Зі ступу і шляху, по двоє, по троє, а то й купками, з невеликими за плечима клумаками, вичовгували мовчазні, закушпелені сірі люди.

Закропив сірій березневий дощик, і я помітив, що трава тут була вища, ніж у нас: у нас вона ще ледь-ледь витикалася, а тут вже можна було попасти й корову, якщо вона є... Та де ж сам Голованівськ? У сірій, наче випраній, миршавій долині, на кривій, без людей, якійсь наче затюканій, вуличці горбилися землянки, і з них, як з нір, де-неде підбивалися під дощик несміливі сіренькі димки. Замість димарів на землянках стояли старі без днищ відра чи обрізані від снарядів гільзи.

— Мамо, а де ж сам Голованівськ?

— Як де? Оце він і є, — сказала мати. — Ти тут постій, а я піду попитаю, де тут і що міняють?

Мати пішла до крайньої, з собачою будою на даху, землянки, а я лишився на вулиці біля каністри...

То оце він і є, Голованівськ?! А де ж високі будинки з електрикою і радіо, музика де? Де мощені каменем вулиці, базар і магазини?.. Обгорілі печища і землянки, землянки

і обгорілі печища... Так і в нас такої радості хоч відбавляй!.. І я, я не те, щоб скис, а мені раптом закортіло повернутися в степ, або... я й сам вже не знав куди...

А тим часом ті, з нами, зі степу, люди, розбрелися, як сновиди, по землянках. Димків побільшало, гавкнула десь собака, вийшла на вулицю якась тітка і стала стріпувати залатану пілку...

Та що тут можна виміняти? Два білих, а третій як сніг,— ось що тут можна виміняти! Вони ж самі старці, старці, старці, ще й дрімучі!.. У них навіть дітей на вулиці не видно!

Я вже змерз, постукував черевиками, нога об ногу, а мати все ходила — від землянки до землянки, від димка до димка...

Я вже відчував: будемо ми нести свою каністру назад додому. І то добре: прийдемо додому та палємо в лампу гасу, та як засвіtimo! Ото буде видно! На все село! Гас у нас чистий, дововнний, без води! Виріжу з шинелі нового гнота і — хочеш, мамо, читай, читай при лампі, нащо тобі читати при місяці?..

— Микитко!

Мати стояла в тім кінці вулички і махала мені рукою. Микитко. Раз «Микитко», раз мати кличе по-вуличному,— це означає вже щось гарне і приємне...

За каністру ми виміняли півмішка картоплі і на додачу стару до сита обичайку. Однозубий дідок, що обміняв нам, навіть поміг винести мішок на шлях, подзьобав зубом губу і на прощання сказав:

— Як будете ще, то заходьте, не забувайте...

Ми пішли. Цього разу ми йшли шляхом, в спину дув теплий головацівський вітер, мати легко несла картоплю, я — свій мішечок і обичайку. Шлях протряхав на очах, і йти було радісно.

— Мамо, а тепер ліс буде? Ми ж то тепер ідемо іншою дорогою — шляхом?

— І тут його не буде, синочку,— сказала мати.— Ліс — з того боку, далеко...

Я щось промимрив, очі мої раптом стали чомусь важкі,— та нічого, тепер найголовніше, що ми несемо картоплю, земля підтряхав, не сьогодні-завтра стану й город копати.

Попереду на шляху з'явилась машина. Вона сунула по шляху важко, з надривом, наче її хто ззаду тримав за колеса. Я вже давненько не бачив живих машин і зійшов

у кювет, щоб роздивитися. Мордочка у машини була допереду звужена, без фар, кабіна дерев'яна, без скла, зате шофер, з забинтованою головою, був при медалі. Він бікннув і випустив з-під машини пахучу синю хмарку. Я вибіг на шлях, вбіг у цю синю хмарку і став її нюхати, бо ніщо так добре не пахне, як оця з-під машини хмарка! Втягуючи її на всі ніздрі, я навіть ще трохи пробіг за машиною, щоб нюхати далі, як машиною на вибоїні трусонуло і з неї в кювет скотився кукурудзяний качан.

— Мамо, глянь, качан із машини випав!

— Тепер між картоплею на городі у нас буде рости й кукурудза! — сказала мати, і сказала так, що мені захотілося співати.

Я засував качана в мішечок, коли вітер підхопив мою обичайку і покотив, наче колесо, по шляху. Я — за нею. Я біг за нею, бо мені було цікаво: упаде обичайка на бік чи не впаде? І скільки ще вітер буде котити її прямо? Обичайка підстрибувала на грудках, легка, як пір'їна, перелітала через калюжі, хилилася, але не падала. Вітер керував нею, як хотів: то він її розганяв і вона переганяла мене, то притримував наче на місці, мовби чекаючи, доки я підбіжу. Потім вітер здув її у кювет і ми побігли кюветом. Я весь час оглядався на матір, чи матір баче, що з обичайкою виробляє вітер? Мати йшла, дивилася і посміхалася. Я ще трохи пробіг і вже хотів було обичайку зловити, бо впрів, та й автомат підстрибував у мішечку на спині і бився, як вітер задув сильніше і покотив обичайку, що я від неї добряче відстав... Тепер обичайка не котилася, а летіла! Я роззувся і побіг за нею босяка. Та де там! Обичайку вже ледве було видно!.. Мене охопив відчай: як же так — пропадає обичайка! І сита не буде в нас! Будемо знов позичати сито, бо сито у нас на весь куток... Я лишив мішечок на шляху, — мати підніме, — а сам уже щодуху, з усіх своїх порізаних об кригу ніг кинувся за нею... І що цікаво: на дорозі обичайці траплялися і будяки, і кущі, і перекотиполе, та вона так спритно обминала їх, наче вітер нею водив!.. Я вже ледь назирав її у кюветі, ще трохи — і вона щезне зовсім, і в мене вже не вистачало духу, як вітер ураз повернув і викинув її з кювету на поле під лісосмугу. Обичайка впала на бік.

Я ж тебе тепер заховаю в мішок, будеш знати, як тікати! Тепер будеш лежати в мішку, аж доки я тебе не дістану вдома! — казав я подумки обичайці і вже поволі, не хекаючи, наближався до неї. Та раптом цей безголовий, незро-

зумілий голованівський вітер рвонув так, що прямо перед моїм носом закрутився, наче вибухнув вихор. Від несподіванки я аж присів!.. Вихор зародився вмить, наче з нічого, з голого місця, і відразу ж з тонким ховрапковим свистом спресував і зіжмачив повітря, підняв зі шляху грудки і стеблини і, всьорбуючи в себе калюжі, на своїй довгій хитливій нозі почухманив кюветом, підмітаючи його, як віником. З кювету вихор зійшов на поле і — полетіли голови з будяків! Вихор відривав їх легко і весело, ніби грався, і їх, і з землі порожні торішні гнізда жайворонків, хапав перекотиполе, навіть десь віднайшов стару зігнилу куфайку, підняв і її, підняв, розкрутив, покрутив і, ніби понюхав, кинув у бур'яни назад, побіг далі. А далі під лісосмугою лежала моя обичайка... Вона ж ніби чекала його, ніби ждала і не могла діждатися, коли вихор підхопить її і понесе під хмари! І справді — вона злетіла, як пелюсточка, як молоденький весняний метелик... а щоб ти була пропала!..

Я задер голову і дивився, як високо угорі, на самому чубчику вихора вона всілася і сиділа, немов корона... Жаль не жаль, та що поробиш, і я пішов вертатися до мішечка і черевиків, назустріч матері.

Мати сиділа на обочині, чистила буряк, перепочивала і дивилася на обичайку.

— Ото світа побачить, — сказала мати. — Може б, ти перекусив, та будемо йти, бо дивись, вже і дня нема... де той день?

— Мамо! — вигукнув я. — Дивись, дивись, вона падає!

Вітер притих, вихор в небі знесилів, погас і розтав так швидко, як і народився, з нього посипалися переколошмачені штурпаки і бадиління, а за ними, погойдуючи своїм коливливим обводом, на лісосмугу закругляла і моя обичайка.

Не зводячи з неї очей, ніби прив'язавшись до неї очима, я рвонув степом, не розбираючи через що і по чому, до лісосмуги.

Та де ти її в такій лісосмузі будеш шукати? З обох своїх степових боків лісосмуга оточила себе такими тернами, що їх не пробив би й снаряд. А посередипі тих тернів ще, мабуть, довоснним іржавим струччям перешіптувались акації. Їхнє пазуряччя і їхня кора закам'яніли так, що, напевне, й вовки обминали цю лісосмугу десятою дорогою. Я поблукав-поблукав під нею, позаглядав, жовте моє галіфе набралось реп'яхів, що я вже йшов у ньому, як вед-

мідь, коли вгорі над тернами, на гілці акації, що вистромила аж у степ, побачив свою обичайку. Вона сумно висіла над моєю головою і ледь погойдувалась. Я підняв одну грудку, другу, кинув, поцілив, та акація тримала обичайку міцно, мов назавжди... Я побіг на шлях.

— Що з тобою, де це ти був? — спитала мати, дивлячись на моє галіфе. — Покинь, ради бога, її шукати!

— Мамо, я — миттю! — і схопив свій мішечок.

У шмайсера голос хоч і противний, та відносно тихий: обичайка разом з гілкою впала мені мало не на голову... Не встиг з дула вийти порохований димок, як з терновища щось загарчало і з нього просто на мене вивалився якийсь звірище.

Я позадкував, і шмайсер аж залип у моїх руках. Звір люто, — люто? не те слово! — скажено дивився на мене і хрипко гарчав... Якщо вже говорити про реп'яхи — то ось на кому вони були! Перемішані з болотом, листям і стеблами, вони обліпили його волохатою хмарою з ніг до голови, лише на боці, на якому він лежав, було трохи світліше, і там, на крупі, я помітив випаленого чорного фашистського орла, а під орлом так само випалені цифри, не інакше, що це був якийсь порядковий номер... Та невже — кінь?! Якщо кінь, то чом не ірже, а гарчить? І чому він тут, і чий? А орел? А цифри?.. Він стояв на високих гандрабастих ногах, з настовбурченою дротяною гривою і хижо роздивлявся мене якимись дивними очима. Одне око у нього було зелене. Зелене і якесь наче з крильцями. Я придивився щільніше — там, де було колись око, червоніла гнила запалена рана, і на ній сиділа зелена муха. Сиділа і робила своє діло!.. Живіт і шия, подерті вовчими зюоами, хоч і загоїлись, та ще буровіли, а ноги... Його ноги були навіть вищі за мене і наче з заліза; ними він, очевидно, відбивався і убивав вовків... Через те й гарчить, навчився від них, а іржати по-своєму забувся...

Задки-задки, не опускаючи автомата, я став відступати від нього до шляху. Та він своїм зеленим і чорним оком взяв мене ніби в кліщі і рушив за мною. «Тікати? — подумав я. — Як буду тікати, повернусь до нього спиною, — ще дожене та вб'є! Чи, може, дати у небо чергу і відлякати?.. Його злякаєш! Такого не те що злякаєш, а ще більше роззлиши!.. А все через обичайку, будь вона неладна!..» Задкуючи, я вийшов на шлях. Кінь зупинився, пирхнув і далі не пішов. Я заховав автомат.

— Мамо, а йди сюди ближче, подивися — хто це?

— Хто? — запитала мати, — Кінь. Лише на всіх чортів схожий. Де це ти його взяв?

— Та я його ніде не брав. Сам з чагарів, з терену виліз! І гарчить. Гарчить, як собака. Мамо, глянь, це часом не отого діда кінь, що в позаминулий рік восени вкрали?

— Може, й того, — сказала мати. — Та хіба по ньому тепер розбереш? До того ж він геть здичавів.

— Того, — сказав я. — Він. Я чомусь бачу, що він. Дід пропав, а кінь знайшовся. Він у фашистів був, німці його забрали. Он, бачиш, їхній орел у нього на крупі і номер? Та він од фашистів утік і тепер живе сам у степу.

— Добре, мабуть, вони йому сала за шкіру залили, — сказала мати. — Дай йому буряка. Лише гляди, щоб він тебе не вкусив. Краще поклади буряка перед ним і нехай собі їсть!

Я дістав з мішечка буряк і обережно підійшов до коня. Він ще раз пирхнув, ніздрі його роздулися і затріпотіли: його, тепер вже вовчий, нюх відчув солодкого печеного буряка відразу.

— Хай собі їсть, а ми — пішли, — сказала мати.

Та я вже так близько стояв перед конем, і його губи так жадібно потяглися до солодкого, що я дав буряка йому з руки. Кінь надкусив, і його губи і язик якось болісно затремтіли... Він їв і не поспішав, мабуть, розтягував задоволення... А коли доїв — облизав мені руку. Другою рукою я взяв за крильце з його колишнього ока муху і роздушив...

Ми йшли далі додому, а Мухач ішов за нами. Назирці, але плівся. Може, думав я, проведе за свої володіння і вернеться? І він ніби так думав, бо походив-походив і зупинився. Ставав, постоявав, оглядався на лісосмугу, на акації і терни, стріпував головою та й знову дибав. І, хитрий, ішов наче попаски, наче пасся, а сам назирав: де ми, чи далеко пішли? Один раз він, лякаючи своїм видом до смерті птиць і зайців, відійшов у степ, здаленів, ніби даючи знати, що покидає нас, та лиш ми спустилися у ярк і він загубив нас із виду, я чув: тремко, протяжно, тривожно гарчав. Гарчав і вже, я бачив, стояв на горбі, пряв бистрими вушками.

— А що, мамо, як він буде наш? Діда ж нема? Відведу його у колгосп, і він буде наш. Лиш око в нього гние. Пропало у нього око — вигризли вовки чи вибили фашисти. Гасом би змочити йому, щоб не заводилися мухи. Та гасу у нас ні краплини...

— Є,— сказала мати.— У нас ще одна каністра в садку закопана...

Мухач ніби почув мамині слова, бо раптом хрипко заіржав. Не загарчав, а заіржав, згадавши, що він ніякий не вовк. І звався віднині — Мухач.

У селі з'явився учитель, і по хатах пішли перекази, що завтра вранці усім, кому треба, треба іти до школи.

На другий день вранці наші матері погнали нас до школи. Погнали, бо ми вже від неї повідвикали, а коли по правді, то ми до неї ніколи і не звикали. Ну, ходив я рік у румунську. А як? А так: ходив п'яте через десяте. Навчився трохи читати, а писати... письмо до мене не доходило геть. До ручки моя рука зовсім не лежала. Чи то я боявся літер, які треба було виводити, а в мене не вистачало терпіння, чи клякс, за які наш учитель-піп бив лінійкою і тягав за вуха. За мене писала Галя Білостінна. Ми з Галею сиділи за столом поруч, і коли піп відвертався до вікна і про щось думав, а думав він все частіше й частіше, я підсовував Галі свій листок, і вона швиденько списувала із дошки якусь літеру чи слово.

Та що я в школі любив, так це з попом співати. Коли, приміром, наставало різдво, ми, піп і я, рупали попід хати по селу. В битих німецьких валянках, в рясі, кожусі і румунській кудлатій баранячій шапці, порипуючи по колючім снігу, він підводив мене до чиеї-небудь хати і тарабанив хрестом у вікно. Нам відчиняли. Ми заходили в хату і без усяких там здрастуйте чи добрий вечір, були у хаті люди чи сама лише господиня, починали:

— З різдвом Христовим будьте здорові!

— Будьте і ви здорові!..

Нова радість,
Яка не бувала,—

затягував піп, кивав мені головою і, як зірваний з цепу, я вискакував голосом вгору:

Над вертепом зізда ясна
На весь світ засіяла...

Доспівавши, ми якийсь час стояли непорушно. З вогкими, відталими очима господиня щось клала в батюшчин мішок, який носив я, і мені тицjala в руку яке-небудь зморщене яблуко чи горішок. Тоді ми рипіли снігами да-

лі... А коли, десь опівночі, поверталися з батюшкою додому і я згинався під його мішком в три погібелі, ми з ним виводили вже для всього села:

Іхали козаки із Дону додому,
Підманули Галю, забрали з собою...

Ото була школа! До такої школи я би ходив вдень і вночі!..

— Я вже раз до неї ходив! — бурчав я матері із сіней і дивився на вулицю, на вигін, на ріку і прощався зі своєю волею.

— Так то ж ти ходив не в нашу. Тепер прийшла наша, — казала мати.

— Так у мене і писати нема на чому...

— Як це нема? А де ти той зошит подів, що я тобі з паперового мішка зшила і випрасувала, де він?

— Списався...

— Покажи.

— Списався, і його миші в сараї згризли...

— От бачиш — миші. А тебе миші не згризли. А ти не міг його десь покласти на такому місці, щоб миші не дістали? Будеш писати тепер у себе на лобі, бо в нас тих мішків нема. Був один — і більше нема. Сходи до Варецьких, може, у них є? Як є, то позич листочок, скажеш, що колись віддамо.

— І чого я до них піду? В них нема, бо Пуп у мене сам позичав.

— Тоді сходи до Вітьки.

— І в Вітьки нема. Він ще тоді у себе на руді писав, бо ні на чому було писати.

— Тоді, як хочеш. А до школи йди, — сказала мати.

Я вийшов за сарай, на вигін. З Блошиного подвір'я чувся якийсь гам: Вітьчина мати виганяла Вітьку до школи коцюбою.

— Ти вже й до школи, розтуди твою Гітлера, не хочеш іти, то куди ж ти хочеш?

Блоха заробив коцюбою по хребту, скривився, як середа на п'ятницю, і натягнув на вуха німецьку пілотку.

Пуп йшов до школи з тачкою.

Він ледве тягнув її по болоті, зупинявся, коли бухкав, і тягнув знову.

— Ти що, Пупе, в школі на тачці будеш сидіти? — запитав я.

— Ні,— відповідав Пуп.— Як буду іти зі школи, то заодно з глинища привезу додому глини...

Галя вже сиділа у класі за столом, на нашому місці.

— Галю, ти вже тут?

— Тут. А ти де ходиш? Я думала, що і ти тут.

— Та ні — я лише йду. Іду і думаю, чи ти вже тут, чи нема?

— Я вже тут...— Галя дивилася на мене такими ж, як і тоді очима, коли біля їхньої згорілої хати Пуп, Блоха і я помагали їм з матір'ю і сусідами копати і накривати землянку.

— Щось, Галю, я тебе давненько не бачив. Де ти була?

— Як де? Я весь час вдома... А нам поросятко з колгоспу дали — будемо годувати.

— Чим ви його будете годувати?

— Поки що нема чим. Та скоро ж лобода піде! А тепер я травичкою його годую. Насічу травички з водою, і воно їсть... Це часом не ти купався з лисеням у річці?

— А що?

— Та нічого...— сказала Галя.— Сідай, чого стоїш?

Я сів.

Галя була, як ластівка: в чорному, з якогось чорного сукна, піджаці і в білій, з білого парашута, кофті. І дзьобик у Галі був: носик маленький, рівненький, очі карі, як дві темно-коричневі квасольки. А чобітки жовті. Не чуні, а з тієї ж самої жовтої, що й чуні, резини, лише поклеєні чобітки.

— У тебе ручка є? — запитала Галя.

— Ручка є, та пера нема. Зламалося. І нема на чому писати.

— А в мене ось і ручка є, і перо. І папір,— Галя покляла на стіл білу в парашута торбинку, дістала з неї ручку і пожовтілий шматок газети.— Лише чорнила нема.

— Чорнило, Галю, я зроблю. З буряка. З бузини воно краще, та де тепер бузина, надворі ж весна — не осінь. Та й з буряка гарне. Ти яке любиш — густе чи не дуже?

— Не дуже. Бо від густого забивається перо.

Блоха і Пуп сиділи взагалі без нічого: у них не було ні ручок, ні пер, ні паперу, ні чорнила. На столі лежали їхні засмальцьовані в дьогті, в смолі, в тавоті, в легроїні руки, які не годне було відмити жодне мило... Блоха гірко дивився в вікно і їжачився: прямо за комір зі стелі йому крапала снігова вода. Пуп, щоб даремно не гаяти часу, куняв.

У клас зайшов довгий, як дишло, учитель. Руки у нього були в кишенях. У сірій спідниці, в ботах і в акуратній куфасці з ним зайшла ще якась жінка і зупинилася біля дверей. Ми встали.

— Добрий день,— сухим степовим голосом сказав учитель.

— Добрий день.

— Сідайте.

Ми сіли.

— Ну, як? — запитав учитель.

Ми мовчали.

— Ну, то як? — запитав він ще раз і гибнув головою на Пупа.

Пуп встав.

— Як? — відповів йому Пуп.— Ніяк.

— І все?

— А що ще?

— Сідай.

Пуп сів.

— Ну, як? — гибнув учитель до мене.

Я встав.

— Як? — знову, вчетверте, запитав він.

— А що? — запитав я в свою чергу.

— Я запитую — як? Наші фашистів гонять?

— Женуть,— відповів я.

— Молодець! — сказав учитель.— Так фашистам і треба.

Писати вмієш?

— Вмію,— промимрив я і глянув на Галю.

— Іди сюди.

Я підійшов.

— Візьми ось у мене з планшета блокнота і ручку, сідай і зараз будеш писати...— учитель потерся підборіддям об комірць кітеля і підвищив голос: — Дорогі діти наших бійців, льотчиків і матросів! Я, на жаль, ніякий не вчитель. Мене попросили у районо поїхати до вас у село і записати вас: прізвище, ім'я, по батькові, хто з якого року, пол — мужчиненський чи женський,— сімейне положення і так далі. У мене все там у блокноті записано, як і про що. А поскільки вчителів у районі не хвата, та й вам учитися в цьому році вже нема коли, бо скоро літо, та й роботи усякої достобіса — я зараз вас усіх перепису, передам список начальству у районо, а там воно нехай вже само розбирається... У вас тут часом води нема? Щось у мене від хвилювання в горлі горить. Ніколи перед такими, як ви, ще не

виступав... Біжи візьми де-небудь води,— сказав він Блохі.— Якщо нема криничної, то можна з бочки і снігової. Лише дивись, щоб була чиста!

Блоха побіг.

— Отже так, пиши! — наказав учитель.

Переді мною лежав його блокнот і ручка-самописка.

Похололою рукою я взяв його чорну і наче роздуту від чорнила ручку. З-за столу, з глибини класу, з нашого місця, на мене дивилася Галя, і в її очах млоївся страх.

— Як твоє прізвище? — показав підборіддям учитель на Галю.

Галя встала.

— Білостінна...

— Пиши — Білостінна... Стоп! стоп! — зупинив він себе.— Ти часом не дочка того Білостінного, що в нашому взводі був?

— Не знаю...— як птиця перед польотом, враз напружилася Галя.

— Як звати твого батька?

— Іван...

— Іван? — учитель наморщив лоба.— Ні, не той. Того звали Дмитром. А може, він брат твого батька? У твого батька брат є?

— Немає...

— Тоді не той. Ну, та нічого! Ти, Білостінна, головне, не журись: всі Івани на фронті живучі! Я сам Іван!.. Записав — Білостінна.— Учитель перехилився через моє плече у блокнот.— Що ж ти не пишеш? Пиши.

— Цією вашою ручкою я не вмію... я такою ніколи не писав...— горів я далі.

— От тобі й маєш! Бери тоді свою і пиши своєю. Де твоя ручка?

— Онде там на столі. Та вона без пера...

— У кого ручка з пером? — запитав учитель.

— У мене! — швидко підняла руку Галя.

— Тоді йди і пиши!..

В двері, тримаючи в руках за вушка білу каструлю, просунувся Блоха:

— Кружки ніде нема, не знайшов. Якщо хочете, то пийте з каструлі. Вода чиста, кринична...

Жінка, що стояла біля дверей, взяла у Блохи каструлю, піднесла вчителеві до рота і стала його напувати. Учитель нахильці пив, і жодна крапля не впала з його губ на підлогу...

Заходили в школу — кульбаби цвіли де-не-де. Вийшли — від кульбаб жовтіло усе шкільне подвір'я, аж Галя зажмурилась.

Вчитель і та, в ботах, жінка сіли на двоколку, вона взяла віжки, і замуззаним коником, завбільшки з горобця, покотили на Забари.

— Ти де поросяті рвеш? — запитав я Галя.

— А тут, за школою, в окопі.

— Іди додому, перевдягнись і приходь на кладовище, там знаєш яка трава? Ого-го! Прийдеш?

— Прийду.

— Не забудеш?

— Не забуду.

— У вас вдома парашута ще трохи є?

— Нащо тобі?

— Візьми ножиці і виріж із нього бинду — отакої довжини і ширини, — показав я Галі руками. — Мені треба.

В хаті було тихо. Мати ще не прийшла з колгоспу, а брат із сестрою десь гralися.

Я зайшов у сарай і сів робити Галі намисто. Нарізвав до колоди кабельків, а в мене їх був цілий жмут, і синіх, і червоних, і зелених, і білих, на тонкий мідний довгий дрітик нашпив ті обрубочки впереміжку — і вийшло намисто хоч куди!..

На кладовищі глухо пахло землею, і сірі хрести, то там, то там, наче невеликими сім'ями, стояли купками і ніби трималися за руки. Трава на могилах і під могилами гналася, як з води, і над великими, більшими в два рази, як біля школи, кульбабами вже басували якісь наче придуркуваті джмелі.

Галя йшла за хрестами, озиралася і шукала мене очима.

— Галя, — покликав я Галя, і в голові зашуміло, я ще хотів їй щось сказати, та губи мої ніби хто заклеїв вишневим глеєм...

Я підійшов до неї, і вона між кущами сірого повію, з сірим мішечком для трави під рукою, дивилася на мене жалібно і тихо.

— Галя, — сказав я, — ти мене любиш?..

Наїдені на кульбабах між хрестами, гундосили джмелі, синім першими ріденькими квіточками з могил дивився барвінок, стежкою під ногами чимчикували з роботи і на роботу мурахи.

— Люблю, — сказала Галя.

— Дуже?

— Дуже. Я коли взнала, що ти топився, то мало не вмерла...

— І я тебе люблю дуже.

— Поклянись,— сказала Галя.

— Клянусь,— сказав я.— І ти поклянись.

— Клянусь...

— До могили?

— До могили.

— І я клянусь, що любитиму тебе до могили. Ти заміж за мене вийдеш?

— Вийду.

— Закінчиться ось війна, і вийдеш?

— Вийду...

— Давай поцілуємось.

— Давай,— сказала Галя.— Тільки як?

— Як як? Губами. Ти мене, а я тебе.

Галя заплющила очі і завмерла. Я нахилив голову і поцілував Галю в губи.

— Тепер скажи, Галю: якщо я тебе зраджу, то щоб мене бог побив і покарав.

— Якщо я тебе зраджу, то щоб мене бог побив і покарав,— сказала Галя.

— І я, не дай бог, якщо тебе зраджу, то щоб і мене бог побив і покарав.

Я одягнув Галі на шийку намисто, і ми, вже як жених і наречена, стали рвати поросяті траву...

В стайні, биндою з Галиного парашута, я перев'язав Мухачу око, і він став схожий на німецького офіцера.

Офіцер, в сумирному колі трьох корів,— вся наша колгоспна череда,— жував у яслах кукурудзяні переїди і докірливо дивився на мене, мовляв, куди ти мене завів і як мені далі жити?

Тут нагодився голова колгоспу, дядько Дузь — він же і голова, і комірник, і при Мухачеві конюх, і сказав:

— А чо ти, Микитко, не в школі?

— А нас розпустили на канікули,— відповів я.

— Зібрали на один день і вже розпустили?

— Переписали, хто як зветься, і сказали: приходьте восени.

— Тоді так: бери коня, лише спутай, бо втече, я бачу, що він з таких, бери корів і жени на вигін, нехай трохи провітріться. З них, правда, і так нема толку ніякого, та все ж...

Я свиснув Блосі і Пупу, ми спутали Мухача і з коро-

вами вигнали на вигін. Мухач пасся від них окремо і те й робив, що задирав голову та п'яно вдивлявся в степ...

Ми сіли робити на руках наколки. Голок, щоб наколювати, у нас не було, та в Пупа був товстенький шприц і пляшечка німецьких якихось синіх ліків.

— Наколюй першому мені,— сказав Пуп.

— А що ти хочеш?

— Серце.

— Так я ж тобі вже одне серце наколов!

— То маленьке. Тепер коли більше і з стрілою. А під ним — Михайл і Галя.

— Яка Галя? — зиркнув я на Пупа.

— Тобі не все одно? Галя та й усе.

— Серце, стрілу і Михайла я тобі виколою, а Галю колоти не буду. Нащо тобі Галя? Обійдеся і без Галі.

— Так це ж не тобі,— впирився Пуп.— То тобі Галі не треба, а мені, може, треба!

— А замість Галі на «г» — ти г... не хочеш? — не витримав я.— Не хочеш?

Пуп аж підскочив. Заховав пляшечку і шприца в кишеню і сказав:

— Ти думаєш, якщо в тебе ковзани і пмайсер і... і... — і побіг завертати корів.

Що Пуп хотів сказати мені отим своїм «і... і...», я не знаю, бо в мене, крім ковзанів і пмайсера, до сьогоднішнього дня, справді, не було нічого, та від сьогоднішнього дня в мене вже були не лише ковзани і пмайсер, а й Галя. Галя. Моя наречена...

Блоха ліг на спину і сказав:

— Ти, Лис Микитко, як собі думаєш: скільки одна людина за один раз може випити молока?

— Скільки? А скільки влізе.

— Ні, ти мені скажи,— скільки? Кружку, дві, три, чотири, п'ять?..

— П'ять? Сумніваюсь.

— А я не сумніваюсь,— сказав Блоха.— Якби то на мене, то я випив би відро. Аби лише дали...

— Гей, ви! — кричав від степу Пуп.— Ідїть сюди, щось покажу!

— Що? — звів голову Блоха.

— Ідїть та й побачите! Щось інтересне!

Те, що показав Пуп, справді було цікаве: в ямі, скраю від степу, де був фашистський аеродром, під хрящуватим почорнілим снігом, одна на одній лежали метрові авіа-

бомби. Зверху на них ще валялося кілька розбитих ящиків шмайсерських патронів.

— А що, спробуємо? — розгорявся Пуп. — Нащо вони тут будуть лежати, кому вони потрібні? Ще, може, хто возом буде їхати та впаде? Давай, Вітько, дуй за жаром, а ми тим часом наносимо бур'яну та відженемо корів подалі.

— Ні,— сказав Блосі,— я не побіжу, бо потім мене мати не пустить...

— Тоді побіжу я,— сказав Пуп і побіг.

Ми відігнали корів подалі, наносили повну яму бур'яну, Пуп приніс в гільзі жару, ми його роздмухали, запалили бур'ян і залягли за горбком.

Спочатку з ями йшов димок бадьоренький, підсвічений полум'ям, він клубочився височенько, та згодом наша за́т́ія вже ледве курілася і стала наче загасати.

— Біжи глянь, подивися, а якщо треба — роздмухай,— сказав я Пупу.

— Хитрий який! Біжи сам,— сказав мені Пуп.

— Так це ж твій жар, ти його приніс, ось і біжи до нього роздмухай!

— Я не хочу. Нехай побіжить Блоха.

— І я не хочу. Ще як уб'є, що тоді мені моя мати скаже?

— Тоді пішли всі утрюх,— сказав я.— Була не була, не будемо ж ми тут гибіти до самого вечора і дивитися, як воно куриться?.. Воно...

Більше я не сказав нічого. Я побачив, як там, де була яма, земля повільно стала вивищуватися, підніматися круглим горбом, і наші корови і Мухач з ними раптом стали котитися по землі, як перекотиполе...

Вибуху я не чув. Я лише відчув, як мої вуха щось почало впихати всередину, в голову і носом пішла кров...

Село лишилося без останніх шибок. Дві корови зламали ноги, а роги поламали всі три. З Мухача вибуховою хвилиною пообдирало всі, які на ньому були реп'яхи, і Мухач став як новенький.

Дядько Дузь сказав матері:

— В усьому винен я: це я його навпроторив вигнати корів провітритися...

Я став готуватися до весілля. В садку під старою грушею я почав копати для нас з Галею землянку і чекав кінця війни, як ніхто не чекав у світі: в день перемоги моя майбутня молода жінка мала стати зі мною під шлюб.

Землянку б я викопав і перекрив ще до літа, та не було коли: то сіяли буряки, то шарували їх, то восени їх копали, а взимку чистили на току кукурудзу, а тут ще й школа, словом, не було коли глянути і вгору...

За цей рік Галя піросла, витягнувся і я, тепер ми з нею ходили парюю, і моя сестра, слідкуючи за нами з-за вугла, дровичалася:

Жених і невіста
Із одного тіста!..

Я саме докопував город. Біда і гаряча, хапаючи ротом повітря, в сірому німецькому френчі прошмиготіла тітка Варецька, заторгала на себе двері, ніби забула, що наші двері відчиняються в хату, а не надвір. Та коли докумекала, мати стояла вже на порозі. Тітка Варецька щось їй прошепотіла, і я з городу побачив, як сполотніла з лиця моя мати.

Я похолов: батько! Нема вже у мене батька...

Мама, як стала — так і стояла — ні жива ні мертва. Тоді тітка Варецька закричала. Кіт, що на яблуні пантрував горобців, дав з переляку горака, звалився на яблуню знову, притрусив маму і тітку пелюстками, і сам з пелюстками на кігтях чкурнув за сарай в будяки.

Закричав хтось, і на тому від нас кутку, від землянок і, мов по команді, в селі почалась стрілянина. «Не інакше як банда напала якась на село, або й фашисти якісь прибудні», — подумав я, кинув лопату і побіг до сарая, схпив шмайсер і заліг в будяках, щоб було видно вигін. У рясній безтолковій стріляннині в селі відчувався якийсь паче гул, і над селом залопали ракети. На дах затопленої повинню школи виліз новий наш учитель і, розмахуючи рукою, задзвонив шкільним дзвоником, паче скликав після довгої перерви село на урок. З хат і землянок повичовгували навіть жовті діди, яких я ніколи й не бачив. Бігли і плакали жінки. Поміж ними гасали такі ж, як і я, хлопчачки і строчили в небо. А дід Варецький виніс із землянки трофейного патефона, поставив на нього якийсь марш і з тим маршем і патефоном на руках і собі через наше подвір'я побухикав на вигін. «Що таке? — думав я. — Усі щось знають, лише я не знаю нічого!»

Дід побачив мене:

— Жми, синочку, на станцію, тата з победою зустрічай!

Мною наче щось загойдало, і наче у мене на очах стали рости ноги: як був із шмайсером в руках, в галіфе, шапці і сорочці із плащ-палатки, так і вискочив за село в степ, до райцентру, на станцію, зустрічати батька з війни. Наче на коні галопом, я обшелестів своїм галіфе в бур'янах зайців, лисиць і вовків, дав кілька черг спеціально для них, щоб і їх, зайців, лисиць і вовків, поздоровити з Перемогою, заховав шмайсер під корч в лісосмузі і — далі. Пробіг Кінецьпіль, Дроздівку, вибіг на залізничну колію і по ній, по шпалах, вбіг у Первомайськ, де в ньому станція Голта. В Голті я перевів дух, став на пероні під дзвоном і став чекати батька. Колія була одна, і по ній, прогинаючи рейки, як по хвилях, з того боку, з Одеси, один за одним проскакували важкі ешелони під брезентом. Тягнули їх низькотрубні, довготілі паровози ФД — Фелікс Дзержинський... І хоч би тобі один став! Пролітали вони кудись дужо, з надсапом, наче Перемоги для них і не було. Лиш їхні колеса говорили мені як на зло: тато, тато, тато...

Так я простояв під тим дзвоном годину чи дні, черговий по вщент розбитому вокзалу вже позиркував на мене давненько, — що воно, мовляв, стоїть? — підійшов і спитав, що я тут роблю. Я відповів цьому з кисляками в очах дідкові, що прийшов зустрічати батька з війни. Збуджений, веселенький дідок, не перестаючи потискувати руки знайомим і незнайомим, сказав мені, що товарняк, той, що у нас стає, вже був і більше сьогодні не буде, а якщо я хочу води, то треба вийти з вокзалу і зразу ж по праву руку є криниця. Цей дідок-кислячок наче знав, що зранку в садку я наївся дикого часнику з мамалигою, а дикий часник з мамалигою воду любить...

Я вийшов з вокзалу і остовпів: людей — море, і всі ці люди наче найрідніші родичі: обнімаються, цілуються, плачуть, і всі якісь наче відмолоділі і наче світяться... Дівчата — в шестимісячних завивках «на пару», з золотими фіксами, в темно-синіх і коричневих жакетах, з високими на ваті плечами, в блискучих, гумових, збоку на гудзичках ботах — танцювали з офіцерами під баян від вокзалу через усю вулицю Шевченка. Пахло одеколоном і смаженими пиріжками на олії. І всі говорили. Говорили, говорили і ніяк не могли наговоритися...

В небі над Первомайськом з'явилося з десяток «яструбків» і, перевалюючись з крила на крило, стали таке втворювати, таке виробляти, що навіть у мене тут, на землі,

біля криниці, голова пішла обертом: то «яструбки» наче грали один з одним у піжмурки, то розбивались на пари і злітались один до одного, притулялись животами, наче обнімались, і так стриміли прямо вгору, то з хвоста на ніс, з носа на хвіст,— таким собі кумельгом! кумельгом! — звеселяли самих себе, а один, так той прямо-таки наче сказився: то він крутився на одному місці, як дзига, то він каменем падав на Первомайськ, на головну його вулицю Шевченка,— дівчата зажмурювались і, обхопивши голови руками, присідали,— то він наче нападав на своїх товаришів зверху і знизу, словом, такого я ще ніколи не бачив!.. А тут якраз до криниці на тачці якась тітка в куфайці з білими нарукавниками привезла в білому бідоні морозиво. Що біля неї зробилося! І старші, й молодші, і такі, як я, і геть малі, навіть офіцери з баришнями обступили її, як не знаю що. В руках у неї був білий алюмінієвий стаканчик, у цей стаканчик вона ложкою з бідона набирала морозиво, набивала ним стаканчик, а потім знизу таким собі металевим штовхачиком тільки штовх — і порція готова. А ще в тому морозиві іскрився крижинками льодок, і ще від нього ішов якийсь такий запах, куди там твою дікалону чи пиріжкам!

Я стояв за цямринням криниці, те цямриння якраз було мені по очі, і не те щоб облизуватись, а може, й облизувався — ніхто ж не бачив! — а просто дивився... Тут мене і помітив якийсь льотчик із баришнею. У їхніх руках вже було морозиво. Льотчик був худий і цибатий, без кашкета, з розстебненим коміром, з орденами і медалями, з великими молодими губами. Він якось наче ненароком глянув на мене і, розштовхуючи натовп, пішов до продавщиці:

— Хазяюшко...

І ось я біжу по шпалах від Голти додому... Біжу і лижу морозиво то зверху, то знизу, то збоку, стаю, зупиняюся, оглядаюся і знову лижу і не можу ніяк нализатися. «От шкода, що Галі нема!..» І як тільки який назустріч ешелон — відходжу від колії і лижу знову. Машиністи з помічниками, пролітаючи наді мною, сміялися, а колеса говорили мені: тато.

Було мені тоді, дев'ятого травня сорок п'ятого року, вісім з половиною років ще й два дні.

Сонце сідало. З кар'єру, з броньованих люльок підвісної дороги, наздоганяючи свої шиї, зривалися на ніч дикі кач-

ки, і вони, і їхні молоді діти, були вже однакові, і їм усім прийшла пора летіти. На кінчику іржавого коров'яка сидів і дуднів одуд.

Я ще постояв і повернув назад. Ті овечі стежки, якими я йшов сюди, в призахіднім промінні сонця вже пригасли, і не можна було розібрати, хто і коли по них ходив.

Десь треба було заночувати. Я підійшов до крайньої, білої в осінніх мальвах хати, і через мур глянув у подвір'я: під шовковицею, на низькому маленькому ослінчику, в темно-синьому з жовтими квасолевыми стручками турецькому халаті, сиділа срібна жінка і в ситі годувала пшоном пізніх курчат. За нею, під виноградом, за блідо-голубим пластмасовим столиком, в голубій майці сидів господар і з трьома хлопцями, видно, синами, грав у доміно.

— Добрий вечір,— сказав я.— Можна у вас переночувати?

Господиня підняла голову, подивилася на мене і перевела погляд на господаря.

Господар кивнув головою і знову вчурився в доміно.

— Добрий вечір. Заходьте,— сказала Галя і відчинила хвіртку.

У глибині дощів

Вив'яло літо, і запищали осінні дощі. В кам'яному селі у степу над лиманом, де кози, баклажани та вино, все моє кінематографічне господарство склало руки і стало позіхати, та спати, та чекати сонця. Кавалерійський полк, прибулий на сонячний місяць для зйомок, дурно доїдав свої гроші і моє терпіння. Колгоспні та радгоспні коні, з такими трудами виканючені в колгоспів та радгоспів, тихо стояли під брезентовими дахами і дружпо розвивали свій апетит. З балтинського заводу прийшло двісті возів: двісті моїх замовлених возиків квасились у мокві на станції за десять кілометрів. Сторож клявся і божився, що нічого не чув і не бачив, я теж нічого не чув і не бачив — десять моїх возиків безслідно зникли, — сторож купив чи десь позичив ще одного собаку і прив'язав його, третього від лісосмуги. Все — коні, вози, машини, гарби, тачанки, бульдозери, автобуси, ми, я, всі — все, де стало, там і стояло, так йому і лягнуло.

Ворони і ті літали по харч важко, наче ведмеді.

— Циклон продовжується, — відповідала морська метеослужба.

Я догризав собі голову і заздрив артистам: типлються від хати до хати, один до одного по гостях, кашляють, думають, ждуть, сидять, ходять... Головна героїня фільму дується: заборонив їсти білий хліб і картоплю.

Лишилося зняти фінальну битву. І — на тобі: дощі. Фільм зупинився, хоч вий.

В таку історію я потрапив не вперше і саме тоді, коли сам знімався. Зарікався: тяжко, важко. Зарікався: пощо тобі треба? Але знову написав собі роль, написав, полю-

бив, залюбився до щему, до того, що я вже і сам не знаю...

Мої господарі — вчителі — перестали мене обнадіювати, почали ходити по хаті навшпиньках і говорити пошепки. Господар змастив завісу на сінешніх дверях, щоб не скрипіла.

На городі, на картоплянім бадилищі, стоїть припнуте козеня. Воно прикрило очі блідо-рожевими вухами і слухає, як на них танцює дрібненький довгий дощик.

За вікном під абрикосою зупиняється «газик». Крізь крапельясту шибку я бачу в «газоні» циганську голову: Жора закурює і зиркає на моє вікно. Мої господарі і господиня жалібно посміхаються і йдуть на кухню.

На столі під айстрами біліє фінал фільму — хоч ти в нього стріляй: остання битва чорніє на папері — вся в цифрах та кресленнях, в сонці і синьому лимані — від сльози головної героїні до найзагальніших планів кавалерійських атак, знятих з неба, з вертольота, який в цю мить набундючився під брезентом на колгоспному заасфальтованому току... Падають коні з горбів у лиман, горять очеретяні хати, і двісті моїх повстанчих возів, закопаних в землю, відбиваються від денікінців. Тоді, в найскрутнішу хвилину, виривається моє військо на конях з-за возів...

Жора закурює вдруге і, як йому здається, випадково легесенько натискає на сигнал. Господиня кладе на стіл пироги з сиром, цибулею і кропом.

— Давайте, Олексійовичу, поки суть та діло, трохи підполуднуємо... Може, того, і вашого Жору покликати?..

— Хто тут господар, Петре Семеновичу?

— Та, Олексійовичу, я подумав, поки суть та діло, — ніяковіє і лагідно посміхається Петро Семенович і ненароком зустрічається поглядом сам із собою, молодим та грізним, в погонах льотчика-капітана на білій стіні над моїм ліжком.

Моя господиня, Ганна Андріївна, покидає поливати на вікні фікус, розстьобуючи на попереку фартуха, йде на веранду. І ось вже чути, як сопнули на веранді Жорині чоботи, і він сам у білих шерстяних шкарпетках стоїть на порозі, як чорна нова копійка.

— Здрастуйте, — тихо каже осінній Жора.

— Жорочко, щось я вас та давно не бачив?

— Шеф... — ображається Жора і замовкає.

— Жорочко, ми з вами, здається, одногодки?

— Так, шеф.

— Щоб ви мене так більше не називали.

— Слухаю, шеф...

— Олексійовичу, — теплою літньою посмішкою освілюється Петро Семенович, — піріжки.

Сідаємо до столу. Я ріжу старим, темним, з'їденим ножем пироги, а Жора пасе у кутку мою рушницю. Ганна Андріївна підійшла до рушниці і заходилася витирати з неї пил.

Я запитую Жору:

— «Фантомас» на ходу?

«Фантомас» — це наш «газон». «Фантомасом» називає його Жора. Жора підтягує на ногах шкарпетки і каже:

— Шеф, оті балтинські вози, що на станції у болоті, перетягаю на поле бою на собі сам, тільки поїхали: качви повні лимани! Тоді, коли ми з вами минулої осені були, то було геть не те... Тепер же їх там чорно при дощах!

— А доїдемо?

— А чого ж?! — в один голос вигукнули Жора, Ганна Андріївна і Петро Семенович. З ними заодно вигукнули і вино з пирогами, і фікус на вікні, і рушниця в кутку.

Мовчав лише фінал фільму.

Наш «Фантомас», ведучий задніми і передніми, вишлив за село і поплив поміж виноградниками та мокрими дикими голубами в безголовім соняшничинні туди, в долину, вниз.

Жора — розцвів. Співають на рулі його пальці. Він би говорив і говорив, але мовчить, боїться, раптом я передумаю, скажу — болота, загрузнем, завертай!

— Жоро...

— Хто? Я? — Жора аж підскакує, наче його вкусила за язик оса, і дивиться на мене вичікувальним поглядом — куди-то воно я гну далі.

— То що, Жоро, вже їдемо?

— Аякже! — Жора наче ковтає вітру. — Поїхали! Їдемо! Уперед!

— Куди?

— А куди я вас везу! — і Жора сміється.

Мисливець із Жори був, ну, так собі. Влучати в ціль його не навчили ні армія, ні двоє наших знаменитих письменників-мисливців, яких він один час возив. Але жага

полювання пекла йому душу, і він беззастережно віддавав себе людям, око в яких хоч трохи лежало на «мушці». Коли пролігала качка, Жора влезив у землю, чорнів, стирчав із землі настовбурченими бровами і стогнав: «Промазав!..» Потім він ішов до «Фантомаса», підіймав капот і починав замірювати масло... Кури́в Жора тільки «Біломор-канал». Як став працювати в кіно, Жора покинув свою давню мрію бути начальником автоколони.

— Жоро, чому?

— Не хочу. От я їду з вами. Минає місяць і другий. Весна і літо. Дощі — осінь. Зима. А там, дивись, і знову поїдеш. Куди — не знаю. Як у Райкіна. І мені весело. Одним словом, дорога...

В заляпаному дзеркальці «Фантомаса» я раптом помітив знайомого собі чоловіка. Іще донедавна на кіностудії цей чоловік, можна сказати, був щасливим: нерозквітлим квітами в його голові починався майбутній фільм. Все: від гудзика до гармати, артистів, лиману, чобіт, вертольотів, контейнерних габаритів, часу і простору — все займало його. До всього він був причетним, до всього мав діло. І не тільки тому, що цього вимагала від нього професія. Є інші моменти. Моменти творчості, чи як? Коли з нічого, з кволіх літер і неясних замислів спочатку, з голого місця, з мертвого глинища відкриває очі любов, і ходять люди біля осідланих коней, і плаче на коні розлука... Тепер цей чоловік, залитий незапрограмованими дощами, сидить біля Жори у «Фантомасі» в кожусі і плащі, темний і чорний, і страшно посміхаються йому наступні дні...

Дикі кролі поміж глodom та молочасм буро лежали біля своїх ракушнякових надлиманських нір, і весь лиман, налитий сірим небом, важко лежав і собі. Кидалися помідорами студенти. Вогкі молоді голоси стелилися над землею низько, не тремтів ні лист, ні бадиллина, ні краплина на ній. Пахло гнилою рибою з лиману і прілим виноградом з поля. Набрякла дорога люто лежала поруч.

— Гляньте! Гляньте! — Жору видуло із машини, і він витягнувся до лиману, став іще тоншим.

Унизу, посеред лиману, чорніло перелітне птаство.

— А човна ж то нема?! А вони... а вони... гляньте, скільки їх тут... качки... а норці, а гагари, а лутки!..

— Жоро, у вас унікальний зір. Звідси я навіть у бінокль не розгледів би, де норець, а де гагара.

— Все ви чудово бачите! І вони вже помітили нас! Ви чуєте, вони в нас сміються! Заїдемо з того боку лиману,

там берег пологий. І — з бур'янів! А ви ще питали, куди та куди я вас везу. Жора знає, куди везе!

Ми потелющились на греблю і, поминувши застряглий колісний трактор з жомом в причепі, пожучкували своїм «Фантомасом» під глиняну гору. Запахло олією, і відразу ж за вербами з трьома возами біля себе запухкотів сільський млинок. Вище за млинком похекував цукровий завод. Великі вже гусенята розбігали себе з гори, намагаючись підняти себе в небо на ситих крильцях. Здивоване теля м'яло у роті газету і нетямкувато кліпало дитячими очима то на гусенят, то на небо.

— Де його тут пристати? Дорога вузька, ви бачите?

— Ідьте, Жоро, на гору. Може, там, біля заводу.

— А темніє ж! Отак мені завжди везе... — приреченим оком Жора оглянувся на лиман, вкинув у рот папіросу, і ось ми вже на горі.

— Даю розворот! — командував собі Жора. — Розвертаюсь. Ще один розворот. Степ. Стаю.

«Фантомас» зупинився, і стало тихо, тепліше, домашніше, нікуди не захотілось виходити, і я сказав Жорі:

— Жорочко, от ви ще молодий чоловік, шофер другого класу, нежонатий, маєте японський транзистор — куди вам поспішати? У вас іще все попереду. Хіба у нас з вами та не буде завтрашнього дня? Тепер ми дорогу сюди знаємо, виїдемо завтра не в собачий, як сьогодні, голос, та дістанемо човна.

— А якщо завтра сонце? — випалив Жора і знітився.

Я відповів:

— Сонця не буде.

Жора вмів вибачитись по-своєму:

— От скажіть: от скільки ми з вами робимо? Другий рік? Другий рік. Скоро два. От скажіть, я вам хоч раз коли-небудь що таке сказав? Хіба не бувало так, коли треба, що, Жоро, вставай серед ночі і їдь, і я їхав. І ще буду їздити, як тільки ви скажете. Бо я такий. Я роботу свою люблю. І ви оце подумали, що я проти сонця... Качки! Та хай вони скажуться, ті качки!.. Ви думаєте, я не бачу, що зараз при цих дощах ви найнещасніша людина в світі?

— Хто, Жоро, я?

— А-а! — Жора махнув рукою і вийшов з машини. Підставив лице під небо і тихо сказав дощу:

— Сієшся, гад, нема на тебе астраханського вітру.

Село мостилося на ніч. Ці південні безводні люди в ха-

тах з білого та жовтого ракушняку віками просили в неба дощу. Цієї ж осені були залиті таким водолиєм. Гнили соняшники, бабрились помідори і виноград, вимокла цибуля. А тут ще в їхнє нестерпне безводдя цього літа прийшов канал — радуйся, сій, сади, поливай!..

Оточений сірими пірамідами буряків молоденький завод не встигав давати їм ради. А тут ще біля вагарні і за вагарнею машин з буряками видимо-невидимо. «Що ви зі мною робите?» — стогнав заводик.

В людей засвітилися вікна, а з ними й вікно, над яким було написано «Чайна». Обкидана знадвору грязюкою від машин, всередині чайна мала вигляд охайний: білі і голубі пластмасові столи, темно-червоні стільці, дві люстри при білій стелі і пальма в кутку. Біля буфету товклися хлопці.

Жора став у чергу, я сів за кутешній столик під пальмою.

За буфетним прилавком стояла буфетниця і відривала талони на гуляші чи котлети. Біле розсіяне світло від люстр рівно освітлювало її засмагле обличчя. Пів-обличчя закривала марля від грипу. Притінені очі скоса дивилися на талони, дихала марля — вона щось запитувала чи відповідала.

Я став розглядати помащену зеленкою свою руку — цапнув кінь позавчора, точніше, кобила Волга. Волгу привезли з котрогось колгоспу, і я вибрав її собі. Кряжисту, світло-вороної масті, її підвели вже осідлану, і як тільки я вклав ногу в стремено і заніс було другу, як вона цапнула мене для знайомства за руку...

Буфетниця зняла з обличчя марлю і налила склянку томатного соку... Де я бачив це обличчя? Коли? Коли воно так запам'яталося мені, що я не міг і не можу знайти собі місця всі останні часи?.. Я дивився на неї, я перебирав у пам'яті міста і вокзали, дороги і аеропорти, вагони, базари, станції метро і села, ракети на підводних крилах, кафе і пивнички — ні, не було її там, не бачив... Але я точно знаю, що я десь бачив її уже. Хіба що, може, я з кимось її переплутав, тоді з ким? Хоча, мало хіба обличчя проходить, пролітає, проминає під час роботи? Одні обличчя забуваються назавжди, інші, що й хотів би забути, — так ні, ще інші не забуваються ніколи, і добре, що не забуваються, бо носиш їх у собі, як свято, як щастя краси, ніжності і любові...

Вона була невисока. Зміряти її, аби я підійшов до неї, то вона прийшлася б мені по плече, не вище. Риси її обличчя були не крупні і не дрібні, а саме взяті в тих пропорціях, де все до ладу... Але я точно знаю, що я десь бачив її!.. Стоїть, відриває талончики на гуляші, дивиться...

Раптом у чайну влетіла ластівка. Де вона взялася у таку пізню осінь, що влетіла в прочинені двері на тепло? Хлопці біля буфету заплескали в долоні, і їхні добрі очі сповнилися цією подією.

Ластів'ятко причепилось до люстри, злякалось, і, не знаючи куди дітись, писнуло, і вилетіло у прочинені двері.

Вона з-за прилавку ніби нічого й не помітила, мила бокали, наливала пиво.

В старій солдатській шапці, в куфайці, зверху обшитій сукном, до нас з Жорою підійшов літній чоловік, обдивився нас і звернувся до мене:

— А чи не ваша, пробачте, машина стоїть оно у дворі?

— Наша.

— А що, ведучі передні і задні?

— Так.

— Можна мені у вас щось попросити? — чоловік скинув шапку і присів скраєчку на вільний стілець. — У мене кабаки на полі на ділянці отут відразу ж за селом. А воно ж понамокало при цих дощах, а весь наш транспорт на буряках, погниють кабаки, жалко! Я вам заплачу... Вважте мені!..

— Так темно ж! — сказав я чоловікові. — Як ви ті кабаки побачите?

— А ми фарами, фарами! Помаленько... Воно не таке й добро — ці кабаки, але ж кролі у мене і кабанчик... Ну, то як?

— Я не проти, але говоріть з оцим чоловіком, — показав я йому на Жору.

— За годину впорасьмося? — запитав Жора, радий, що знайшов собі діло.

— Аякже! Це ж ось тут-о за селом, перед виноградником. Я лише збігаю по мішки додому, через дорогу я тут живу, — і чоловік, розмахуючи шапкою, побіг.

— Жорочко, тільки так: ніяких розмов — хто ми, що ми, чого... Не вистачало, щоб ми з вами в сусідньому селі ще кабаки по ночах возили...

— Шеф, мертво, — і Жора пішов возити кабаки.

Я знову глянув на неї. Вона стояла до мене в профіль і дивилася в крапельясте вікно. Я підвівся і спорожнілою

чайною пішов до буфету. Тепер я міг роздивитись її ближче... Глуха тривога, як давній єдиний сон, проснулась в мені, і хтось наче ломом почав підважувати враз осіле серце: я згадав де і коли я бачив це обличчя...

Було це два роки тому.

Була година пік, я йшов Хрещатиком пішки. В тому солодкому червневому сонці мені було солодко, та не дуже: минуло півроку, як я шукав актрису на головну роль. Передивились ми всі театри, які тільки могли, — від Києва до Ленінграда, від Москви до Новосибірська. Мої асистенти, і я з ними, не злазили з літаків. Траплялись актриси мені точні, але «майже». Майже — не точні. Я шукав зовнішність — той південноукраїнський темнавий сухорлявий двадцятирічний тип обличчя, до якого, по фільму, зводилась моя любов і любов денікінського офіцера в кривавій класовій зненависті між мною і ним, де не було пощади нікому. От що, крім іншого всього, значила зовнішність головної героїні. Я знав, що мені треба. Таке обличчя вже снилось мені. Я малював його. Шия, губи, ніс, очі, руки — стояли перед моїми очима до болю. Я чув її голос. Але знайти саме її не міг...

Була в мене на замітці, на чорний день, одна «майже» точна актриса, і я вже собі подумував — а! будь-що-будь! — візьму її. Бо: не почну зйомок за планом — самі лише дорогесенькі мої коні з'їдять гроші, проковтнуть і спасибі не скажуть.

Червнева година пік на Хрещатику скидається на якусь панічну евакуацію. Під боком Дніпро. Відпускники з усіх північних і заполярних усюд ринуть після обіду Хрещатиком до Дніпра. Зліва — Софія, праворуч — Лавра, інтуристам тільки цього і подавай. Хрещатик оглушений мовами всьогосвіття і политий потоми, що Хрещатику і «поливалок» не треба! Скандінави — сюди, американці — туди, поляки — так ті, наче не могли наговоритися у себе вдома; тибетейки, картузи, парасолі, просто так лисини і чуби, чорні, застебнуті на всі гудзики костюми командировочних, розпухлі корзини з квітами прикиївських торговок, екскурсійні потоки школярів з бубликами і морозивами в непомитих руках — бо ніде! — хтось заблудився — кричить-шукає, той кричить — земляка впізнав, проштовхується до нього, футбольні болільники прокладають дорогу «грудьою», малеча кричить — виховательку загубили, вихователька кричить — їх загубила, жінка чоловіка лас: горіхи на асфальт розсипав — гостинця ж везли! За

пиріжками — черга, за водою — черга, черга за цигарками, зеленою цибулею, хлібом, тролейбуси тріщать, набиті автобуси не зупиняються, з метро і в метро валом валять, і де не стань, куди не глянь — все поспішає, хекає, пріє, задихається, штовхається заклопотаність, сердитість, невдоволеність, повчання, і в кожного — особиста пріоритетність. Одні лише манекени з вітрин посміхаються загадково.

Я подивився на головпоштамтівський годинник і вже хотів було сходити в підземний перехід, як вийшла з-за поштової колони і попрямувала просто на мене вона. Ніби всі ці півроку моїх настирливих, безрезультатних шукань вона стояла за колоною і чекала саме цієї миті, коли я приголомшений, пошарпаний невдачами, — вона стояла і чекала, щоб отак вийти на мене. Я похолов: це була вона, моя героїня... Та, що снилась мені, та, мальована мною на сторінках режисерського сценарію, в блокнотах, на клаптях паперу... Треба ж було природі в дійсності сотворити для мого фільму такі ідеально точні риси — випадок? Випадок.

— Іди-но сюди ближче, ближче... — прошепотів я і відступив за газетний кіоск.

Вона йшла повільно, стомлено несла авоську з качанми зеленої кукурудзи, не звертаючи уваги на зустрічних. Вона пройшла — рукою подати — повз мене... Як на мене, в профіль чорні і темні жінки виглядають дещо зловісно і навіть хижувато. В профіль у них є щось птиче. Все це було і в ній. Я не помилився. Але юність і легка передвечірня втома тепло пом'якшували бокову демонічність лійні...

Пройшла, процокотіли на чорних підборах білі туфлі вітчизняного виробництва.

І я поволеньки рушив за нею. На розі Хрещатика і Прорізної вона стала в тролейбусну чергу. Я став за нею. З протилежного боку Хрещатика в вікні ресторану широким золотим зайцем відбивалося сонце, і той сонячний заєць, падаючи вниз, обнімав її гарусову кофту. По туфлях і по авосьці з кукурудзою можна було подумати, що вона студентка. Але ж ні. Теперішні студенти, з якого б глибокого села вони не приїхали, одягаються відомо як. Робітниця? Може. Працює, скажімо, на Дарницькому шовкопрядильному комбінаті, вперше на своїх хлібах, недавно вийшла заміж, квартири нема, знімають з чоловіком кімнату, живуть з базару, їхня господиня шкварчить щовечо-

ра: там не стань, там не сядь, туди не йди, світла допізна не палить...

Але ні, і це відпадає, бо тоді б обличчя було іншим: тоді б в очах була печать несвободи, нервовість в руках, на вулиці безпричинне часте оглядання.

Черга росла, набухала, напирала, наступала на ноги. Раптом вона оглянулася на мене: її ожинові очі гостро зупинились на моїх, і тут чорт мене смикнув за язик, тихо, як можна тихіше я сказав:

— Я кінорежисер. Я хочу з вами познайомитись...

Золотий заєць на її кофті поворухнув вухом, і голосно, наче звертаючись до всіх, вона відповіла:

— Знаємо ми таких кінорежисерів!

Черга відразу ж звернула на мене свою увагу, і я вгруз по шию в асфальт.

— І ви тільки подумайте, серед білого дня і отак нахально приставати!

— Стиду нема! І куди тільки дружинники дивляться!

— А на завод тебе до станка на роботу — патли б не відпускав, там би тобі їх бисто остригли!

І тут від імені своїх, на жаль, неіснуючих патл, я крикнув цій запітнілій останній ораторші:

— Цить!..— І несподівано для мене оборонщиця етики і моралі позадувала з черги. Чоловіки винувато заусміхалися, підійшов тролейбус, і вони з такою силою рвонулися в битком набиті двері, що я відлетів, як звичайнісінький самодіяльний легковаговик. Ця колективна сила внесла її в тролейбус, як пір'їну.

Більше я її не бачив.

На другий і на третій дні вранці і ввечері даремно я стовбичив за колоною поштамту, марно порозставляв своїх помічників на площі Калініна — пропала, як у воду.

Відтоді минуло два роки...

Я стояв бля буфету, наче роздивлявся, що в тому буфеті є. Вона біліла по той бік прилавка, тримаючи в руках недопиту склянку томатного соку.

— Добрий вечір,— сказав я і показав очима на блюдечко з абияк нарізаними глевкими, напівзіпрілими помідорами. Потрісканими на пучках пальцями вона поставила переді мною блюдечко. Я понишпорив у кишенях плаща, в кожусі, витягнув з кишень пальці з прилиплими крихтами тютюну і здвигнув плечима.

— Та беріть, беріть. Якщо хочете, в борг. Ви ж у нас буряки возите. Завтра віддасте.

— За годину має прийти мій товариш...

— Та беріть! — ясно засміялася вона, і її зуби в кришталевому світлі люстр засвітилися, як молодий лід.— А чого це ви зиму зриваєте?

— Яку зиму?

— Та в кожусі!

— А може, в мене радикуліт! — дуже сильно пожартував я.

— Давно з армії чи служите?

— Служу.

— А що, хіба тепер в армії і вуса розрешають носити? Я бачила у нас на буряках вусатих і офіцерів, і так сержантів, але щоб такі вуса, як у вас,— ні. Вони у вас, як на картинках малюють в козаків.

— Та вони в мене на сезон. Сезонні.

— Буряки ж то сезонні, це так. На буряках великого начальства немає.— Знову молодим льодом посміхнулась вона.

— Любо, закривай! Нікого не буде! — лискучими губами з посудомийної крикнула, передихуючи, чоловіча біла виспана мордяга. Крикнула і сховалась.

Люба позіхнула, потягнулась, тріснули в ній кісточки, аж Люба злякалась.

— Це наш директор. Треба слухатись,— сухо глянули на мене ожинкові Любині очі.

Я вийшов з чайної. Жори нема. Ніч і дощ. Гули буряковози.

На автобусній зупинці, освітленій сірим світлом, стояло двоє жінок. Одна жінка накрила голову алюмінієвими ночвами, а друга — мішком. Автобуса не було. Жінки говорили:

— Так оце ж Галька накинула мені вже друге. Те було тоді мале, а це ще менше і з ранку до вечора: мамо-мамо. А де ти тої мами йому візьмеш, коли вона четвертий год на шиферному заводі на Донбасі. Так і має баба собі на старість двочко... А тут вже очі не ті. Коли бачила — бачила. Та стала недобачати. Рано встану — в очах білі мухи. Оце купила корито — купати...

Жінка під мішком сказала:

— Прислали мені мої з Мурманська оселедців і палтуса. Може б, ви трохи взяли? Я вам занесу.

— Та для дітей трохи б і взяла, нехай посмокчуть... Піонери, правда, приходять, і води мені принесуть, і так допоможуть...

— А може, ви б оддали мені однецьке на зиму, перезимувало б.

— А Галька?

— Вона наче буде знати... Віддайте мені його, хоч на зиму... Не буде знати, от і все.

— У мене корови, правда, нема. Маю дві кози. Обидві пасуться, але, що їм не кажу, а полян їдять, чи то я вже сліпа — не бачу, молоко гірке.

З косогірної бруківки виглянули жовті фари. Жінки примовкли. Дощик на ночвах говорив тонко і голосно, на мішку говорив пошепки. Так ці двоє дощиків і перемовлялися між собою.

Жора проїхав автобусну зупинку і зупинився неподалік, видно, навпроти хати того кабакового чоловіка. З чайної вийшла Люба.

— А що автобус, нема?

Жінки під дощем не почули, і я відповів Любі:

— Нема. А ото мій товариш під'їхав, ми вас, Любо, підвеземо.

— Та я піду пішки, мені тут недалеко.

— Тоді завтра увечері я до вас зайду і розрахуюся. Ви завтра будете?

— А куди я дінусь, — роздратовано відповіла Люба, нервово оглянувшись на чайну і, обминаючи калюжі, кутаючись в темний плащ, пішла...

Жора завдавав чоловікові мішки з кабаками і тихо ляв себе за цю кабакову операцію. На подвір'ї горіло світло, і жінка пошепки кричала своєму чоловікові:

— Та куди ж ти несеш? Сюди неси! Не впади!

Скільки тих мішків з кабаками можна було напхати в наш «Фантомас», одному богу відомо: Жора витягав їх звідти і витягав. Я закурив.

— Шеф! — Жора крутнувся до мене. — Бийте-ріжте мене, але що я вже можу зробити? Я ж то думав — одна нога там, а друга тут. А воно, бачите, як! А будь ти неладне!

— Пусте, Жоро. Поїхали додому.

— Прошу заходити до хати! — і щаслива господиня ширше відкрила хвіртку.

— Ні, дякуємо. Нам пора їхати. Година не рання, дорога.

Жора ступив у світло фар.

— Як «їхати»? Уже? Іване, ти чуєш, вони вже хочуть їхати! А повечеряти!

Подвір'ям, стріпуючи руками, біг Іван:

— Та що ви, люди добрі! Як же це так?

— А хоч на часиночку, — не вгавала мокра господиня. — Руки помийте, я води нагріла. Та переночуйте в нас, а завтра вже по світлі...

— Справді, дякуємо, — сказав я. — Ми завтра приїдемо. А сьогодні — треба, бо начальство стружку зніме.

Господиня побігла до хати. Іван підійшов до Жора, взяв Жору за рукав:

— Ну, прошу вас, ви ж мене так виручили, ви ж мені так підсobili...

У жовтому світлі фар вони стояли, як чорти, особливо Жора: з волосся стирчав якийсь пирій чи солома, обличчя блищало і чорним, і ще чорнішим, з плеча звисало кабакове гудиння, з підборіддя текла бруднота, на животі виднілося якесь жовте місиво, видно, від розчавленого кабака.

— Олексійовичу, дайте мені закурити і прикурить, бо в мене руки в болоті.

— Та візьміть хоч оце на дорогу, перекусите, — до мене підбігла господиня і вклала мені в руки повну чогось важку корзину. — А як вас завтра не буде?

— Будемо! — крикнув Жора і, зраділий, дав собі команду: — Даю розворот! Розвертаюся! Поїхали!

До свого села ми долазили — півні співали. Наш «Фантомас» співав всю дорогу, хоч присвоєю й йому звання.

У мене було відчуття: звідтоді, як я побачив Любу на Хрещатику, всі ці два роки я з нею не розлучався. Люба жила поруч зі мною за якоюсь тонкою прозорою стіною і, знімаючи у фільмі іншу, я намагався бачити у ній Любу. Бачити, ну то й що?.. А це ж то мій не останній фільм! Люба тепер у чайній, за сім кілометрів, бо «а куди ж я подінуся?»... Люба не впізнала мене. І лише тепер, дрімаючи в нічному задрипаному «Фантомасі», Любине невпізнання зачепило мій егоїзм: ну, забула ту миттеву, фактично, зустріч тоді на Хрещатику, але ж в кіно-то Люба ходить? Не може такого бути, щоб Люба не бачила мене на екрані в тих фільмах, де я знімався! Люди ж то впізнають.

— Жоро, а де ваша шапка?

— Загубив на кабаках. Шеф, не питайте...

— Станьте.

Жора став. Я виліз із «Фантомаса»: з-за лісосмуги трактори тягли на оборону вози. Дощ перестав, небо наче про-світліло. Я пішов на оборону.

Як я любив свою оборону! Внизу лиман, над лиманом горб, за горбом — степ. На цьому горбі, оточивши себе водами, обороняється моя червона республіка. Вкопані скіфські баби поміж возами, борони, плуги, скрині, погребні ляди, діжки з камінням — ось моя оборона. З-за возів під німими тисячолітніми очима скіфських баб дивляться і говорять очі нового часу — ось моя оборона. Ніяких мурованих мурів, башт, де ніде повернутися, підвісних мостів і ровів, налитих водою.

...В центрі оборони лежать заховані за чим і під чим попало жінки і діти. Тут і кіннота моя. З трьох сторін наступають денікінці... Все ясно і просто.

Будували ми цю оборону все літо. Горб твердий, камінь, довбати його навіть сучасною технікою марудно. Як для вантажників, трьохсоткілограмові скіфські баби нелегенькі, і доки привезеш одну таку бабусенцію за триста-чотирьох кілометрів, та витягнеш її на отакий горб, та закопаш по коліна, — що там говорити.

Сунуть мої возики попід горб, на оборону, трактористи кашляють:

— Такого ще не було: цілу ніч вози по болоті тягати і куди? На гору?!

Оператор, художник, директор фільму — всі вже тут: дощ перестав! Лиману не видно, лиман злився з ніччю. Мій радикулітний директор, перев'язаний в попереку широким шерстяним селянським платком, цього разу особливо переконує мене, що все для зйомок готово, було б лише сонечко.

— Що обіцяють?

— Погоду.

— А яку погоду?

— Та перемінну...

— Точно?

— Точно...

— І це вже хліб.

Художник каже:

— Боюсь, що ті вози, які ми хотіли скинути на денікінців, не покотяться.

— Чому?

— Горб розмок основательно.

— Як розмок? Він же кам'яний.

— Ковила намокла. Слизька. Як на лижах. Колеса буде розвертати.

Я кажу художникові:

— І що, по-твоєму? Що, по-твоєму, ми мусимо відмовитися від палаючих возів, скинутих на денікінців? Що, по-твоєму, ми ці вози даремно з Балти везли і кречемо їх на горб, щоб через якусь нещасну мокру ковила, по-твоєму...

— Так на сонці ковила просохне,— каже оператор.

— Ковила і на сонці слизька! Я вчора нарвав пучок, висушив, гляньте,— художник дістає з-за пазухи пучок сухої ковили.— Потрогайте.

— А про що ж ти раніше думав, рік тому, коли ми вибирали саме цей горб під оборону? Де ти був рік назад?

— А чорт же її знав, що вона слизька! Що я, цю ковила щодня бачу?

— Не знаю. Знаю одне: не покотяться вози, покотимось ми всі разом із цього горба прямо у фінал фільму, всі: ти, я, оператор, директор! Першим буду котитися я, ти другим... Ти коли-небудь бачив, як дурні з гори котяться?

— А давайте поллемо її соляркою та підпалимо! — каже директор, сам дивуючись своїй винахідливості.— Все ж правильно і логічно: громадянська війна, все горить, і вози горять, і ковила під ними. Оце ефект! Оце буде образ!

— А ковила не горить,— тихо кажу я директору, і відчуваю, як все вже горить у мені.— Хіба ви не знали, що ковила не горить?

— Як не горить? — лупає очима директор.— Вперше чую. Невже правда? А я й не знав.

— А ви знаєте,— кажу я,— що спресованою ковилою оббивають космічні кораблі, щоб кораблі в космосі не горіли? Невже ви про це не знали, не читали, не чули? Ви думаєте, чому ковила так мало? Мало тому, що вся вона іде на космічні кораблі. Оце лишилось, що на нашому горбі та ще трохи в Асканії-Нова.

— Общим, так,— каже ображений директор,— я в ваші творчі діла не мішаюсь. Робіть як знаєте. Мені ще треба десять автобусів знайти, масовку перевозити...

— Хвилину тому ви мені сказали, що все для зйомки готово?

— Та то я так...

— Не розумію.

— Та в мене ці автобуси. Є! Було б сонце, в печінках воно мені сидить!

Художник каже:

— Можна зробити на горбі такі коридори, де могли б котитися вози, але ці коридори треба присипати зверху ковилами щєбінкою. Тоді вози покотяться за милу душу.

— Чого ж ти мовчав раніше? Тобі що, завжди все приходить в голову заднім числом?

— Та я думав, може, знайду якийсь інший варіант, — каже мій уповільнений художник, мій вірний товариш, мій давній друг, з яким ми вже зробили не один фільм.

— А де я візьму щєбінки і чим буду я її возити? — аж задихається директор. — А гроші в мене де? Гроші в мене як?! Копієчки лишилися! А ще з трьох заводів масовки — гроші? Гроші. А мореходка? Гроші. А колгоспники? А санаторники? А автобуси? А машини? А я ще з вертольотчиками не розквитався, і за трактори, і за воли, що аж з Молдавії прийшли! Чим платити, як? звідки? Ви, Олексійовичу, тільки подумайте, тільки подумайте про це, закликаю вас Христом-богом! Одні лише коні щодня, щогодини, щосекунди з'їдають у нас уйму, вже з'їли, що можна було теплохід купити типу «Іван Франко»! І все, як в прірву! Ані щєбіночки не привезу, не можу, ні за що! Ми вже голі і босі, жебраки. Вже місяць, як ми топчемося на цій фінальній битві, а за які кошти — я і сам не знаю! Учора ввечері з чотирьох колгоспів дзвонили, коней назад вимагають категорично, бо їм самим треба!..

На цьому наша нічна напівоперативка закінчилась. Я пішов до коней, до свого війська. Біля соляркового багаття, де трактористи грілися цієї мокрої ночі, я почув темний голос:

— Тю, дурні! Тягаєм, тягаєм вози на горб, трактори рвем, а вони ці вози скидати з горба збираються! І на якого чорта тоді їх тягати?

Ніч була темна, круглі куці глоду були ще темніші. І коли тихо стати біля такого куца і постояти, то можна почути, як у нім щось ворухиться: чи то миші в корінні, чи напівсонні степові сіренькі гадючки мостяться зимувати під дрібним глодовим листям, чи то якийсь дрібний перелітний птах, або два, або й три спинилися на ночівлю і не можуть дочекатися ранку, щоб летіти далі, а летіти далеко. Задзижчить раптом степова муха в такому куці, задзижчить з переляку, хоча вже ніхто її і не ловить і нікому вона не потрібна, але перелякає своїм дзижчанням і мишей, і птахів, і тебе в чоботях, і самий куц.

Злидений влітку струмок у долинці тепер сильно розбух, затопив будяки, повихитував з них насіння, і тепер

те насіння в лимані. За струмком під брезентовими дахами спали мої коні. Кавалерійський полк жив неподалік окремо. Лампочок там було більше, виднілися навіть доріжки, посипані жовтим піском. Я перебрів струмок і почув нічне дихання своїх коней. До цього я вже бачив, як сплять справжні кавалерійські коні: вони сплять стоячи. Мої ж, як я зайшов і побачив, порозлягалися де тільки можна і як тільки могли, повідкидали ноги, понадимали тверді наїдені животи, хоч ти на них танцюй, і дихали таким єдиним, синхронним подихом, неначе змалку те і робили, що слухали по радіо ранкову фіззарядку: вди-их — види-их!

...Завтра, якщо буде все гаразд, мені з ними йти в атаку...

З брезенту падали на коней сумні краплини, падали і випаровувались від тепла, що збереглося в конячих тілах ще з жнив. Моя Волга, як президентська коняка, спала під окремою лампочкою, спала, намагаючись уві сні витягнути язиком з-поміж зубів застряглу соломину. У Волги на копиті лазило сонечко, а сірою пропиленою смугою від гриви до нього лізло друге.

— Самольот Пароплавович! — Між тепло дихаючими кіньми в лискучому прорезиненому плащі, у форменій фуражці стояв фашистський генерал. Складені на грудях руки, темний погляд з носатого блідо-жовтого обличчя, гітлерівська свастика на рукаві, кобура на поясі.

— З ким маю честь?

— Генерал Йодль.

«Що за цирк!» — подумав я.

— Генерал Йодль, товаришу Самольот Пароплавович, — і він підійшов до мене, — ферштейн зі?

— Іх ніхт ферштейн.

— Я так і знав, товаришу Самольот Пароплавович, — і його сивувата щетина блиснула під лампочкою якимось могильним блиском. — Тоді поговоримо по-вашому.

— Слухай, піжон, я тобі зараз наклепаю мордягу і розжалую в рядові — свідків нема.

— Я не піжон і не рядовий. Я — генерал Йодль. — І він поклав руку на кобуру.

Божевільний, не інакше як божевільний, і як він сюди потрапив?.. Потрапити міг, але де він узяв новісіньку форму фашистського генерала?.. Чи, може, це я вже здурів від цих проклятущих дощів і дожився до того, що вночі у

стежу серед коней мені звижається чортзна-що в образі фашистського іхтіозавра?

— Не думайте, що я божевільний. Я нормальний. Я — ветеринар Яковенко, вхажую за вашими кіньми. Але я — генерал Йодль.

— По совмістительству?

— Так. Вам генерали потрібні?

Мені стало цікаво: такого діалогу і ситуації не придумаєш — поїхали далі. Байдужим, лінькуватим голосом, мляво сплюнувши собі під ноги, я відповів:

— Генерали мені не потрібні. У мене є один.

— Знаю. У вас є один — ваш військовий консультант по кавалерії генерал-лейтенант Микола Івапович Романець.

— Герой Радянського Союзу, — втомлено проказав я.

— Я не про те. Артисти-генерали вам треба? Я вмю все. У мене є досвід.

— Ветеринарний?

Очі Яковенка зневажливо звузились, і, простежуючи повільне падіння краплі з брезенту, він сказав:

— Пожалкуєте... Але я чоловік не гордий — згоден на денікінського офіцера. По руках? — і Яковенко простягнув мені стручкуваті пальці.

— І офіцерів не треба. У мене їх повно.

— Я візьму недорого, — з почуттям власної гідності змилюстився Яковенко.

— Ні, дорого-недорого, генерале, а рядового денікінця можу дати.

— За кого ви мене маєте?

— Та мені самому незручно, генерале, але інших вакансій у мене нема.

Яковенко подумав, заклав руки за спину і високими лелечими ногами у генеральських чоботях-витяжках прокрокував між кіньми брезентовою конюшнею вглибину, там, де було темно, там він, очевидно, підняв руку, намацав під слелею патрон, вкрутив лампочку, освітився і опустил руку. Якусь хвилину він дивився собі під погы, наче поночі видивляв на городі спілі помідори.

— А чому за рядового? — рівним голосом спитав він мене.

— Три рублі в день, як усім, — відповів я.

— Не згоден, — твердо сказав Яковенко. — Після війни я в «Адміралі Нахімові» знімався. Тоді платили по тридцять.

— Так то ж на старі гроші.

— Все одно не згоден, товаришу Самольот Пароплаво-
вич.

— Зніміть цей забаданий плащ, поки я вас ще не про-
гнав утришия.

Яковенко став ще жовтіший.

— У мене завтра прем'єра у нашому Домі культури, і я
граю Йодля. Я всіх пімецьких генералів перегравав. А те-
пер я граю Йодля. А ви, товаришу Пароплаве Самольото-
вичу, краще б непорваним брезентом коней вкривали, ніж
отак говорити!..

Я вийшов в ніч. Мокримися голосами від села згавкували
собаки. Я пішов додому. «Самольот Пароплавоич, Паро-
плав Самольотович... мабуть, так воно і є... таким я і є...
І що за народ, де не кинеш, там і артист...»

Вранці, ще було темно, я почув з коридора голос Ганни
Андріївни:

— Хто-хто?

— У вас живе мій тато?

Я вискочив у коридор: перед Ганною Андріївною з порт-
фелем у руках стояв мій Дмитро. За ним на порозі з на-
бряклими вусами топтався незнайомий мені чорнуватий
чоловік. Від нього пахло бензином. Все стало ясно. Все-
таки, для ясності, я запитав Дмитра:

— Втік?

— Тату, здоров,— в тринадцятилітньому голосі мого
Дмитра звучала свобода і незалежність.

— А бабуня? А школа?

— Лишив їм по записці. А потім, у мене ж то кані-
кули!

— Так до свят ще кілька днів.

— А я ж з портфелем, тату! — Невиспані Дмитрикові
очі світилися тією тихою золотою радістю, коли він мене
довго не бачить і коли в нього є кілька днів або й тиж-
день побути зі мною.

Чорнявий чоловік з дощовими вусами сказав:

— Я — Молдподоовоць, плечевий. Іду я з Києва на Ки-
шинів, біля Виставки голосує ваш реб'яцьонок, шапка на
голові, а мені ж по трасі...

З кімнати задзвонив телефон. Дзвонив директор.

— Олексійовичу, біда,— директор щось жував, не міг
ніяк проковтнути, нарешті, проковтнув.— Я так і знав, я
так і знав!..

— Що за біда? Тільки без емоцій.

— З «Мосфільму» телеграма: категорично і терміново вимагають полк. Ми всі строки прострочили.

— Миколі Івановичу показували?

— Ще ні.

— І не здумайте.

— Як? Це ж офіційна телеграма! Буде скандал! І до того ж нас штрафонуть, як нам і не снилось! У нас — ні копійки. Я вже дав розпорядження готувати вагони.

— Поїдете у цих вагонах самі. Разом зі своїми заступниками. Не забудьте — беріть квитки тільки в один кінець.

Стало тихо. Потім у трубці пролунав постріл. Я поклав трубку на стіл і вийшов на кухню. Дмитрик вже вмився і, притулившись до теплої грубки, уминав пиріжок.

— А небо вияснюється, — сказали помолоділі мої господарі. — Сідайте, сідайте, Олексійовичу, та добре на сьогодні підкріпіться, бо з чим, як казав один, не шутить!

— А чого ж, можна. Бо дійсно, хто не жартує!

— Тату, дай і мені коня, я теж хочу позніматись, — Дмитрик вже встиг забрати на себе всю білу глину з грубки.

— А ким ти хочеш бути, синочку, червоним козаком чи білогвардійцем?

— А ти хто? — примружив до мене золоті очі мій побілений грубкою нащадок.

— Твій тато — червоний президент — козак, — і Ганна Андріївна ніжно обняла мене за плечі. Ніколи не обнімала. Сьогодні обняла, бо небо ж прояснюється!

— А як тебе кінь заборіть, Дмитрику, та втече? — спитав Петро Семенович.

Дмитро образився.

— Ви думаєте, якщо я бачив коней лише на картинках та в кіно... Вам добре, що ви і тато виростили серед коней... Тату, от дай мені лише коня!

Я підняв зі столу трубку.

— Алло! Олексійовичу, де це ви пропали?

— Хто там у вас зранку стрілявся?

— Та лампочка впала зі столу і лопнула.

— Що ж це ви так необережно?

— Та купив учора лампочку на 220 вольт, бо в мене присліпувата і жовта, хотів було вкрутити, поклав на стіл... Ви, Олексійовичу, абсолютно невірно мене зрозуміли: я хотів сказати, чи давати розпорядження про підго-

товку товарняка для транспортування кавалерійського полку, чи давати, розумієте, да-ва-ти. По-моєму, я без вас, без вашої зі мною згоди ще ніколи...

— Добре. Люди снідають?

— Снідають. Я дав вказівку відкрити їдальню на дві години раніше: вареники з капустою, свіжі огірки, сметана, творог. Меню склав особисто. Калорійність.

— Дуже добре. «Швидкою Настею» ми забезпечені. Роботи не буде.

— Якою «Настею», як «не буде»?

— А те, що люди після вашого меню — вареників з капустою, свіжим огірком і молоком — не будуть вилазити з куців, тримаючись обома руками за штани. А зверху грітиме довгождане сонечко.

— Ви що, справді?

— Ви снідаєте в хазяйки?

— Так.

— Жаль.

— О-о-ов,— заскреготав зубами директор,— послав же мені бог такого режисера! І за які такі гріхи мені таке показання!.. Олексійовичу, автобуси за масовкою пішли, самосвал за щибнем послав, актори на гримі, оператор, художник і генерал ідуть до вас...

Довго думало, боялось, роззиралось за хмарою по краях, але — зійшло. Вимоклі сільські собаки, що вже і забули, яке воно — те сонце, спершу завищали на нього не своїми голосами і поховалися хто де. Сонце зійшло хоч неспіливо, якимсь боком, погнуте, рябе і несерйозне, але — зійшло. Було воно забите, затуркане, видно, ішло воно здалеку до нас, горобці косо поглядали за ним над жоржинами: зійшло, чи обманює, чи, може, знову впаде у дощ?

— Якщо випогодиться,— з таким сонечком не навоюєш,— сказав Микола Іванович.

— Цього разу, Миколо Івановичу, ми його прив'яжемо! Поїхали на оборону!

Внизу, між обороною і кінями біля струмка у долинці біліли чисті вимиті спини автобусів. З автобусів виходили робітники. Асистенти просили їх, щоб вони забірали з автобусів і свої авоськи з харчами, бо ці автобуси мали знову бігти в Одесу по нові партії. Робітники, очевидно, знали, що їхні заводи вже виконали план до Жовтневих свят, а тут через три дні і самі свята, а тут ще в кіно позніматись, байдики побити — настрої у робітників був незастояний і рухливий. Біля струмка з широких фа-

перших ящиків костюмери видавали їм білогвардійське обмундирування, далі стояли ящики зі зброєю. Під'їздила своїм ходом і мореходка, за нею з піснями — зранку! — теж своїм ходом наближалися і санаторники.

З-під брезентових дахів вийшов на розминку кавалерійський полк. Всі здивилися на його пружні високі ноги, на качанисті торси кавалеристів. Полк пішов шагом, потім риссю, перейшов на алюр... а де ж це мої коні?

Я ще раз уточнив з піротехніками схему вибухів, де закласти димові шашки, як задиміти автомобільне шосе. З Миколою Івановичем уточнили, де розставити рації, і я знову пішов на оборону.

На возах сиділо душ п'ятдесят, одягнених вже як треба, дядьків — вони приїхали з колгоспів вдосвіта — мосвійсько, мої воїни, червоні козаки.

— Добрий ранок.

— Доброго здоров'я...

— Щось вас малувато...

— Та скільки вже є...

Я запитав директора:

— В чому справа?

— А ви спитайте своїх асистентів.

— Спитаю.

— Та не приїхало їх більше, от і все. Колгоспи не відпускають. Бачите, вони колгоспам самим треба, буряки на полях... домовлялись... От дисципліна! З такою дисципліною волам хвости...

— Справді, а де воли? — запитав я директора.

— А он пасуться.

— Де?

— А он...

— Де? Не бачу.

— Та он же за скіфською бабою.

За скіфською бабою на пригорку паслося двоє червоно-степової масті бичків з ріжками, як кулькові ручки.

— Хто їздив за ними в Молдавію?

— Мій заступник...

— Покличте його сюди.

— Та немає там інших волів! — зірвався директор. — Оце тільки такі і є! Де вам узяти в наш час степових круторогих!

Дядьки на возах засміялися.

Під затесаними, вкопаними в землю оборонними кілками зупинився «рафик» — приїхали артисти. Я пішов до

артистів. Свіжі, виспані, неметушливі, вони вийшли з «рафіка» і ніжно дивилися на сонце, як на свого колегу.

— Добрий ранок, — сказав я. — Бачу, що сьогодні я вас гризти не стану, бо, сподіваюся, буде ні за що. Вправлюсь з масовкою, покажу вам мізансцени. Пізніше.

Настрій режисера — настрій актора: це вже закон. Якщо ти сам чимось роздратований, невдоволений, буркотливий, прискіпуєшся по дрібницях або, не дай бог, невпевнений в чомусь в собі — хапа. Актори переймаються тобою миттєво, відразу ж, і тоді все розповзається, не слухається, тече самопливом, і зібрати його до купи, до цілого, воєдино — майже неможливо.

— А де ж наша головпа? — запитав я.

— В «рафіку». Плаче. У неї цієї ночі заболів зуб — і в неї опухла щока...

Я кинувся в «рафік». Головна героїня і лікар, що робив їй якусь примочку до щоки, подивилися на мене ну такими навпроти сонця очима, що мені стало жаль не тільки їх, а й себе... З такою щокою зйомка була під загибеллю.

— Олексійовичу, — в дверях «рафіка» стояв оператор. — Вийди і глянь на лиман.

Це був не лиман. Це було щось інше. Я звик до сірого водяного полотнища, пришитого до сірого неба вдень і вночі дощами. Всі ці тижні і дні лиман лежав байдужий і німий в скуких і голих глиняних берегах, думаючи свою осінню думу... Сьогодні ж, тепер, в цю годину, під несміливим роззирканим сонцем внизу, під обороною, цвіло, горіло, займалося густо-червоним до найчистішого синього, тріпотіло бурштиново з малиновим і знову червоно-срібне, срібно-бузкове, агатово-оранжеве фантастичне видиво, диво, марево, сон! Далекі глиняні береги, береги ближні, повітря, і дядьки на возах, і скіфські баби, і ми біля «рафіка» освітілися таким немислимим виграванням кольорів, що я, грішним ділом, подумав: варто було квазитись, жити, пріти під оцими дощами, аби побачити таке свято землі, води, неба і сонця!

— Камеру у вертоліт, — сказав я оператору. — В темпі, поки не пізно!

Через півтори години ми були в повітрі. У відкритому задньому люці з кінокамерою на ватяному матраці лежав оператор. Прив'язуватися оператору було вже пізно, і я тримав його за ноги. Ми розвернулися над селом і полетіли на лиман... Лиману не було — лиман погас. Лиман був втрачений. Сонце застелили хмари. Ми розвернулися,

і знову полетіли на село, і сіли на току. Вийшли з вертольота і знову поїхали на оборону. Мені здалося, що мій оператор за цей час трохи постарів.

На обороні було веселіше. «Денікінців» відвели на визначені їм позиції, і вони обідали. Я під'їхав до них на топвагені, взяв мікрофон і розповів «денікінцям», про що наш фільм, про що в ньому йдеться і що саме вони мусять робити у фінальній битві нашого фільму.

Кавалерійський полк моїх пояснень не потребував, бо там був Микола Іванович. Я поїхав до своєї кінноти. Мої коники також обідали. Дядьки на возах обідали вскладчину, позносили до купи все, що у кого було, розстелили на землі сіряки, посідали, запросили артистів і всіх, хто був на обороні, — я кинув оком: харчів дядьки з собою взяли, ну, мінімум як на місяць.

— Олексійовичу! — від глодових купців гукав художник. — Іди сюди, подивисься!

На посипаному щепенем, крутому, збігаючому вниз коридорі художник зі своїми асистентами поралися біля воза:

— Дивись, Олексійовичу! Ну, р-р-раз! — і віз, відпущений з їхніх рук, потарабанив вниз рівно по прямій. — Потім ми його підпалимо, ото буде красота! Пустимо таких десять штук. І ковила буде в цілості і сохрнаності!

— Ковила ковилою, але дивись не подупи мені людей. Тут будуть бігти люди. І я разом з ними. А раптом якому возикові забagnetься на такій швидкості звернути вбік?

Художник задумався.

— Ти давай поки що, як завжди, думай, бо мені ніколи. Придумаєш — скажеш.

— Та що там думати? Ми ззаду вози підстрахуємо тонкими тросами!

— Щось ти сьогодні швидко мізкуєш, — сказав я на вухо художникові.

Мій головний художник фільму зім'яв губи, очі його сміялись: ми одне одного любили. І ми це знали.

Я пішов до кілокамери. Взяв мікрофон і наказав всім приготуватись до репетиції.

На небі було «молоко» — легкі марльові хмари. Не страшно. З таким хмарюванням ще можна миритись. Головна героїня показала мені щоку.

— Годиться! — сказав я і побачив, як у неї і в лікаря з плечей скотилась гора.

Перша, друга, третя і четверта репетиції пройшли нор-

мально. Люди старались. Чутка про те, що ми стоїмо під дощами вже місяць, облетіла всіх і кожного, і люди старались. Хлопці з «мореходки» і солдати — ті були молоді, і їм було легше. А от робітники і мої дядьки — колгоспники — з незвички наповзались, нападальсь, набігались, що під кінець четвертої репетиції мало не вчинили бунт: до яких пір нас будуть ганять і ганять? Що ми — найнялися?! Я дав короткий годинний перешочинок і наказав всім підготуватись до зйомки: а раптом прорве «молоко», а раптом зглянеться над нами немилосердне світило хоча б на годиноньку, хоч на пів, і тоді — тоді ми на коні... Піротехніки потягнули шнури, «запікали» рації, гримери поправляють акторам грим, кавалерійський полк за горбом, моє військо у мене під боком... Я пішов одягатись для зйомки...

І тут пішов точний, акуратний, дисциплінований дощик. Спочатку дрібненький, непоказний, такий собі делікатно чиновницький дощик, мовляв, пробачте, що йду, я підупіду, та й перестану, бо мені ж треба іти, бо куди ж мені дітись... Я ненадовго.

Але раптом з півночі, від Києва, навалило хмарою так, що лиман почав чорніти в глибину, чорно згасати, срібні кулі застрибали по ньому з такою силою, що лиман застогнав від болю. Небесна сліпа вода кинулася на мою кінематографічну землю з такими обіймами, від яких навіть коням стало моторошно.

«Капець, — подумав я. — Амба».

Я сказав директору:

— На завтра зйомки не відмінати. На завтра у нас дійсно все готово. Отепер вже, нарешті, все готово!

На директора напала гикота.

Захурчали мотори, і ми всією армадою вирвалися на асфальт...

Коли я зайшов до кімнати — Дмитрик спав на моєму ліжкові, на моїй подушці. На подушці була нова наволочка в червоних квітах. Її пошила наша господиня, мабуть, сьогодні, щоб нам було веселіше. На столі під айстрами на білому ватманському папері чорнів фінал фільму. В кутку стояла рушниця.

Де ж це мої господарі?.. наче поховалися... як тихо...

Задзвонив директор:

— Олексійовичу, щойно дзвонили з кінотеатру. Можна їхати. Будете дивитись?

— Добре. Ідемо.

— Ви самі чи з артистами?

- З нимп. Без головної. У неї — зуб. А вп?
- Поперек схопило, не можу розігнутися.
- Що обіцяють на завтра?
- Боюсь вам сказати...
- А все-таки?
- Сонце, — у директора гикота посилилась.
- Випийте соди і — до завтра.

Кілька днів тому ми домовились з одеським широкоформатним кінотеатром про робочий перегляд нашого вже відзнятого матеріалу, і ось дзвінок. Добре. Ідемо.

Набилось нас повний «Фантомас», душ сім чи вісім, всі в «ігрових» костюмах, в кожухах, — поїхали. Хлопці давно хотіли вирватись в місто. Безвиїзне сидіння в глухій соловій лиманщині, незважаючи на багатющу риболовлю, хлопцям приїлося добряче. Впросився з нами і Жорин кореш Петро-одесит, майстер спорту з самбо, він знімався у нашому фільмі у тих епізодах, де треба було скинути воза з мосту у воду, зупинити коня на скаку однією рукою чи вибити плечем двері.

Приїхали. Вийшли. Зайшли в кінотеатр. Персонал кінотеатру злякався: один в один, не нижче метра вісімдесяти, обкіптюжені лиманськими вітрами, шкіра та кістки, чорновусі, наче хто нам над губами поприбивав залізні чорні підкови, в довгополих сірих і коричневих латаних кожухах, — не люди, а вовкодави. Директор кінотеатру, побачивши нас, аж впрів. Касирка і прибиральниці проводили нас поглядами, як неблагонадійних суб'єктів. Навіть кіномеханіки, які вже бачили-перебачили всяких мастей Тарзанів, позвисали головами з балкона.

Посідали. Сіли. Сидимо. Минає п'ять хвилин. Десять. Чорніють наші вуса над кожухами.

— Що таке? — запитую директора.

— Зараз-зараз, — і директор кудись зникає.

Хлопці повгинали голови. Нервово зиркають на біле широкоформатне поле екрана. Я знаю це почуття! Коли знімаєшся, коли ти в роботі, коли там дощ, вітер, болото, ніч, рев, — врешті, не думаєш, не знаєш, не відчуваєш себе: нічого тобі не болять, не пече, втоми нема! Коні падають під вечір з піг від втоми, а ти — ні! Ще, аби краще, точніше, сильніше, виразніше, ще один дубль, п'ятий, десятий! Вночі ж, у готелі чи в хаті, ніч: все знову починається спочатку, але вві спи. І що найболючіше, що вві спи ти робиш незрівнянно краще, ніж ти робив перед кінокамерою в дійсності. Розплющувши очі і думаєш: як же це так і чому?..

До телевізора — пізно, радіо мовчить, цокає лиш будильник, заведений на шосту ранку.

На мене хлопці не дивляться, наче завинили в чомусь, бояться, що зараз, як тільки погасне світло, я побачу збільшену у двадцять раз всю їхню недобрсовісність і ледачість, похмуру акторську посередність, суєтність життя, автоматично перенесену в мистецтво, — на екрані видно все. Можна обдурити себе, дружину, режисера — екран не обдуриш. Єдиний, холодний, безкомпромісний, об'єктивний верховний суддя — екран.

Я дивлюсь на них, і на душі мені стає легше: я бачу, як хвилюються мої артисти, як ревно вони ставляться до свого, я сказав би, каторжного в цьому фільмі труда. Значить, я не помилюся у них! Але подивимося на екран...

Нарешті. Блимнула «засвітка», одна і друга, і тут і я потихеньку впрів...

Ми виходили з залу не так, як заходили. Я відчував, як десь глибоко у мені народилося нове життя. До цього перегляду я знав його туманно і неясно. Воно існувало в мені, але існувало якось розпорошено, продовгуватим таким собі хвостом комети, але зараз, тепер на цьому майже квадратному полі екрана воно сфокусувалося в цілісний живий організм. Те ж саме було написано і на обличчях моїх хлопців, не так, щоб уже відверто, бо вже не один приклад у їхньому акторському житті навчив їх приховувати і маскувати свої найкращі почуття та емоції. Вони лише дивилися на мене настороженими і вичікувальними очима, зате прибиральниці і касирка дивилися на них, як на молодих богів.

— А оце той, що за тим, отим-о довговусим у вогонь кинувся...

— А оце той чорновусий, що з конем з мосту у воду скочив, — показувала йодовим пальцем прибиральниця на Петра-самбіста — одесита. — Худе, а таке!

Петро, як і личить новій чорновусій кінозірці, повагом дістав сигарету і закурив.

Не лишився поза увагою і я:

— А оце той, та той, що найнижчий між ними, з вусом за губою, — тицькала прибиральниця на мене, — він ту чорняву дівчину сильно любить, вночі її цілував у степу над лиманом, та так же ловко, а бодай ти луснув!..

Директор кінотеатру пригостив нас карамелями, побажав нам всіляких-всяких-що-не-нає-най-най-най, ми сіли у «Фантомас», Жора дав переможний сигнал, і ми поїхали.

На світанку мною щось підкинуло: я вийшов на подвір'я — небо, як на замовлення. Наче хто дав йому нарешті телеграму — у нас біда. Тужаві зорі дивилися тільки на мене. Сподівання, надія, віра — тільки на мене. Я оглянувся: на порозі стояв босий Дмитрик з подушкою в руках і спав стоячи, голова його лежала на червоних квітах подушки. Я підняв Дмитрика і відніс на ліжко.

— Тату, тату, — сонна Дмитрикова рука в п'їтмі ловила мою шию.

Сонце зійшло сильно і яро. Вчорашня сіра важка далина пронизливо синьо замолоділа, жовті потойбічні лиманські береги світло відкрились далеко, в балках і вибалках відкрились червоні озера доспілого глуду, і залітали качки.

Як добре, коли нікому ні про що не треба нагадувати, перевіряти, підвищувати голос, коли ніхто не теліпається у тебе під ногами, вдаючи, що робить діло. Прекрасно, коли маєш справу з людьми обов'язковими і акуратними, совісними і не байдужими.

Так було цього щасливого золотого ранку. Масовка переодягалась, вибухи закладались, коні весело стригли вухами, артисти не балакали, ходили кожен окремо, ревню оберігаючи той дорогоцінний внутрішній стан, який ми називаємо творчістю і натхненням, ніхто потайки не в'язав і не лузав насіння, не скімлив, не позіхав, не нудив, не привласнював часу. Цього щасливого ранку всі служби працювали відмінно. Моїх колгоспників — червоних козаків — на обороні було малувато, я попросив асистента, аби він спустився в долину, де переодягаються робітники, вистроїв їх у ряд, а я вже відберу з них п'ятдесят чоловік — таких, яких мені треба: мали бути літні люди з типово селянськими рясами. Асистент побіг.

Чийсь довгов'язий малий розхитував скіфську бабу. Я придивився: в сірій потертій гуні, в облізлій шапці-бирці, в австрійських черевиках з мідними зацібками на мене глипнув Дмитрик.

— Ти чому тут, хто тебе так нарядив?

— Тату, дай мені коня!

— Так ти ж уб'єшся, шию скрутиш!

— Тату, дай мені коня! — Дмитрик мало не плакав.

— Вибрай, оно вниз моє військо...

— Якого захочу?

— Якого захочеш.

— А як мені не дадуть? Казати, що ти сказав?

— Кажі, що я сказав...

З Миколою Івановичем ми зійшли в долину до струмка, де переодягались на денікінців робітники. Там стояла машина Миколи Івановича, нею він мав їхати долиною за пагорб до кавалерійського полку. Микола Іванович був сьогодні при всіх регаліях, — сонце в небі! Жовтневі свята через два дні! — Микола Іванович сяяв, і сяяли суцільним золотом суцільні ордени і медалі.

Асистент шикував робітників в одну шеренгу. Коли ми порівнялися з ними, ті робітники, які воювали в цю війну, і ті, які воювали і в громадянську, побачивши бойового генерала, взяли йому «під козирок». Микола Іванович козирнув їм у відповідь. Обличчя робітників і генерала світилися незнайомою мені урочистістю, незнайомим мені хвилюванням. Микола Іванович ішов, наче приймав парад. Тремтіла біля скронь добра сотня рук. Я зупинився, як зачарований.

Але в мене було мало часу, я випередив генерала і, вдивляючись в обличчя робітників, швидко говорив асистентові:

— Оцей, оцей, оцей, цей...

Робітники дивилися на мене, як на навіженого: якийсь навіжений чоловік в білому кожусі на голе тіло, в полотняних штаних біжить повз шеренгу і майже висмикує того, хто раптом йому чи не сподобався, чи дідько його знає!.. В пом'ятій денікінській формі на лівому фланзі стояв рядовий Яковенко — Йодль, стояв і дивився собі під ноги.

А сонечко припікало.

Ми вирішили знімати двома кінокамерами одночасно. Боялися ми дуже браку плівки, хоча і по плівці ми були у перевитратах, але, зібравши таку силу-силенну народу, кавалерії, техніки, возів, — ризикувати зараз було ні до чого.

Я спитав оператора:

— Ризикнем без репетиції? З нальоту. На свіжі сили. Увага! Всім приготуватися до зйомки! — наказав я по мікрофону.

Запищали радії, задиміли шашки від степу і від поше, випросталися артисти.

— Кавалерія, по конях! Червоні козаки — за вози! Денікінська піхота — на позиції! Артисти — на свої місця! Увага: всім робити і виконувати достеменно, точнісінько так, як це ми з вами робили вчора. Все. Через десять хвилин починаємо. Команда буде для всіх одна: червона ракета. Відбій — дві зелені ракети.

Я відклав мікрофон, подивився на оператора, подивився на артистів, роззувся, взяв шаблю і побіг у долину до своєї кінноти.

Волгою трохи трясло, я почував її за вухами, терновим оком вона глянула на мене і наче заспокоїлася. Я махнув шаблею — в сонячнім небі лопнула червона ракета.

Почалось. Все ожило, забігало, заходило, заморгало очима, вихопились дими і вогні, заклацали сухими зубами гвинтівки і кулемети, гарикнуло вибухом у лимані, кожух на мені став гарячим, блиснули коси в руках мого війська, шаблі, серпи, ціпи і сулиці, і я повів своє військо в атаку.

Побігли ми з Волгою на перших порах, я сказав би, ну, так собі. Задні дивилися на передніх, а передні — ні куєш, ні мелеш. Я став потихеньку шабелькою підганяти Волгу, і Волга наче зрозуміла, чого я від неї вимагаю, в її ногах наче проснулася давня предківська швидкість і відвага. Але цього спогаду Волзі вистачило ненадовго, бо, як тільки з-за пагорба вихопився і кинувся на нас кавалерійський полк і гримнули з-під землі вибухи, Волга так хвицьонула задніми ногами, що я злетів над нею, як птах, і впав перед дезертирними очима свого утікаючого війська — а треба було ж перемагати!.. Треба було ж перемагати!.. Моя червона кавалерія тікала з усіх своїх ніг, де в неї і швидкість взялася!

Я знав, що моє військо ніколи не воювало. Моє військо народилося після війни, його батьки, правда, знали, що таке Брест і Воронеж, знали Карпати й Родопи. Навіть трохи німецької мови навчилися на Зєєловських висотах, але своїм дітям не розказали, що таке воно війна, забули розказати чи, може, й не хотіли... І ось тепер їхні діти-неуки бездарно тікають, осідлані страхом...

Спочатку коні бігли, присідаючи на заді, тягнучи свої заді мало не по землі, і вершники, згадуючи бога, зсувалися їм на хвості. Потім мої коні побігли якимось боком, наче їх задувало вітром, а вже коли гримнула нова серія вибухів, вони рвонули хто куди... Петро-самбіст — одесит — лежав на траві поруч мене і обнімав рукою правою свою руку ліву:

— Японський бог!

Ловили коней добрих півдня, ловили їх по ярах і лісо-смугах, за кущами глоду і на трасі. Тим часом, не гаючи часу, я почав знімати рукопашний бій на обороні. Тут діло пішло організовано і живо. Після кожного дубля і мої

козаки, і «денікінці» задірали голови на сонце — сонечко світило! І ми починали знову. Знову і знову. З дилем в руках я і сам набігався добряче, б'ючись з «денікінцями» то на возах, то за возами. Все було б нічого, якби не баранці — підсохлі на сонці, вони заганялися у босі ноги і пекли, наче я бігав по тліючому багатті, навіть «денікінці» жаліли мене:

— Та взуйтеся!

А підпалені вози котилися! Як по нотах!

Після обіду ми пролетіли над обороною вертольотом, над своїми головами, вибухами і димами, пролетіли туди і сюди, познімали лиман — не той дорогоцінний вчорашній лиман, що блиснув нам дивовижним святом і погас, — а синій, втихомирений, невиразний, — нехай буде! Та нехай буде. Нехай. Про запас.

Я сказав директору:

— Дайте мені мосфільмівську телеграму.

Директор поліз в кишеню, в його кишені задзеленчали копійки.

Зловлена і приведена до наметів моя кіннота обідала: не так щоб їла, як пила воду. Волга, побачивши мене, потупила над вівсом свої тернові очі.

Щоб довго не говорити, скажу: ходили ми в атаки, доки не зайшло сонце. З мого чотириноного війська був толк, як з козла молока. Як я вже не просив його, не підганяв, не бив, — нуль.

Мертво. Пас. Тікають, бояться.

Люди валилися з ніг. Я дав «відбій». Подякував. Побажав на добраніч і — до завтра.

Сонце сіло. Я взувся і роззувся, бо ноги в чоботях кипіли... Нікого не було. Люди поїхали, коні попадали спати. З чобітьми в руках я ще походив по тихій обороні, поміж возами і гарбами, під очима скіфських баб. Жора замірював у «Фантомаса» масло.

— Жоро, поїхали додому.

Жора дав мені огірка, і я його з'їв. Ми поїхали додому.

— Жоро, я наче застудив руку в плечі. З такою рукою завтра шаблею довго не намахуюся.

Жора сказав:

— Шеф, шкода, що ви не лівша. А от в Японії діти з першого класу вчать писати обома руками. А ще був такий Северин Наливайко, у тисяча п'ятсот дев'яносто якомусь там році, так той рубав з обох рук... Я оце тільки що, коли ви ходили, включив телевізор на «Клуб кінопутішест-

вій» і попав на зебр. Як вони гарно бігають! Я навіть чув, як у них в животах трюхикає!.. Не те, що наше військо...

Жора вкинув у рот папіросу:

— Шеф, ви тільки не переживайте...

Ми поїхали додому. На порозі Дмитрик не стояв, стоячи не спав, і я не відносив його на квіти. Я зайшов у кімнату: на столі під айстрами на білому ватманському папері, підклавши під голову папку-бирку, мій Дмитрик тонко свистував носом.

З коридора захурчав холодильник, і Ганна Андріївна з корзиною яблук в руках на порозі спитала мене:

— А чого це ви босі? От горе!

— Босий. Ноги набив. А що, — я глянув на Дмитрика, — оце хуркало як прийшло, так і отако?

— Отако.

— Спить, і все?

Я переніс Дмитрика на ліжко. Сонний-сонний, але шапку-бирку свою він не забув, автоматично стис її рукою і поплив з нею в медові краї.

— Вставай, страна огромная, вставай на смертний бой...— Літня кухня була завалена кавунами. За кавунами сиділи Петро Семенович, Микола Іванович, артисти і ще якийсь чоловік з дерев'яною ногою.

— Туман яро-ом, туман до-олиною...

— Чого це ви все навпрошки співаєте! — Ганна Андріївна підвела мене за руку до столу. Всі встали. Мені стало незручно, і я продовжив пісню:

— За дощами нічого не ви-и-дно...

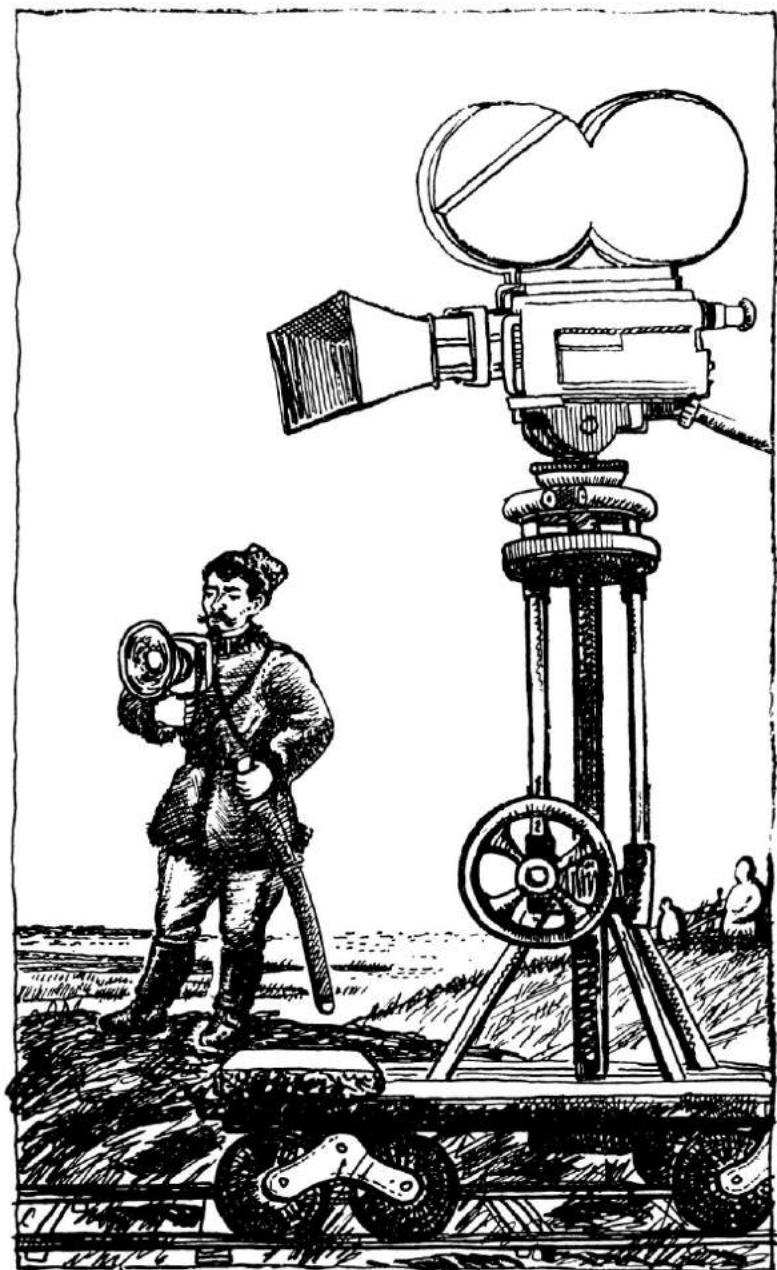
— Видно, Олексійовичу! — сказав Микола Іванович і посадив мене поруч. — Вашу кінноту завтра розбавимо кількома моїми кіньми, і от ви побачите, що буде! Буде що треба.

— Добре, Миколо Івановичу. Спробуємо. А звідки стільки кавунів?

Над червоно рожевіючим в розрізаних кавунах столом підвівся незнайомий мені чоловік і простягнув руку:

— Дід Василь. А по-вуличному — Гугенот. А це мої кавуни. Кінь — за вікном. Ви його не бачите. Я — сторож на баштані. Стою, дивлюся згори, як ви бігаєте цілісінький божий день, та дай, думаю, завезу людям кавунчиків...

— Ой на горі вогонь горить, а в долині козак лежить... — затуляючи я, потискуючи дідову Гугенотову руку. Настрій невідомо чому у мене раптом піднявся, наче фінальну битву ми вже зняли і вона була у нас в кишені...

Коли ми з дідом Гугенотом вийшли до його коня, — на коні сидів півень і кукурікав, наче сказився.

Вранці ми знову пішли в атаку. Мої коні наче переродилися. Ні вибухи, ні дими не лякали їх. Коли із-за пагорба на нас вихопився кавалерійський полк — мої коні-коняги кинулися його кусати. Але полк — є полк. На те він професіонал, і він мав також зуби. Гризня почалася. Я вже бив Волгу по морді, затуляв полою кожуха її очі — Волга носилася, як тороплена, а за нею затято хропли зацінені бойовою слиною такі ж, як вона, — мов тельбухате війсьско!

Чи то військо за минулу ніч щось передумало у своїх вчорашніх зганьблених головах і змовилось між собою, чи в кожного з них проснулося почуття гідності, чи, може, воно телепатично відчуло нашу вчорашню вечірню розмову з Миколою Івановичем, що ми хочемо його розбавити кавалерійськими представниками, — битва закипіла смертельна. Я кілька разів махнув шаблею про відбій, але піротехнік за димами не бачив мого сигналу, зелені ракети не з'являлись. Тоді, скільки було сил, я закричав «денікінцям»:

— Розвертайтеся! Тікайте! Тікайте! — і показав їм шаблею на пагорб.

«Денікінці» розвернулись і перейшли в галоп. Тут мов військо відстало і захекано перейшло на крок. Його піздрі понапинались, як вітрила. Я розвернув Волгу до своїх вершників: наче цілі всі, наче поранених не було... А нехай тобі... От тобі і колгоспно-радгоспні бідонно-фуражні коники!..

— Тату, ну як, як було?! — на рябому присадкуватому конику сидів мій закіптюжений довгов'язий нащадок і гладив свого коника шаблею по шиї.

— Ідь сюди!

Дмитрик під'їхав. Під'їхав до нього і я. Дещо сказав. Дмитрик вхнюпився і насунув бирку на очі.

— Ти, тату, сам казав, щоб я сказав, щоб дали мені коника...

Стремена на Дмитриковім коні якийсь дивак підтягнув так, що Дмитрикові коліна доходили йому до бідборіддя.

Я пішов під гору до кінокамери. Руку в плечі ломило, рука відвалювалась.

Оператор показав на кінокамеру і сказав:

— Якщо у нас все було нормально, то все буде нормаль-

но. Битва була грандіозна. Я, Олексійовичу, чесно, і не думав.

Я взяв мікрофон і наказав:

— Всім приготуватися до зйомки!

І ми знову пішли в атаку. Цього разу збісився вже кавалерійський полк. Скачучи по Європі на її кінематографічних вівсах, полк свідомо відчув, що престиж його валиться, і його заїло, і він вдарився об моє військо. Моє військо покотилось.

Не кіно, а справжня війна, подумав я. Я махнув шаблею, піротехнік побачив — дві зелені ракети.

Але — що таке? — від баштану на горбі, з горба, дивлячись на мою поразку, піднявши над головою косу, б'ючи коня своєю дерев'яною ногою, рушив-кинувся в бій дід Гугенот. На його косі теліпався мишій чи пирій.

— Денді!!! — кричав дід Гугенот. — Ви — Революцію бити??? — і дід Гугенот зі своєю тонкою блискучою косою рвонув на «денікінців», бачу, голови полетять, бачу, дід не в собі, бачу...

— Діду!!!

Я зловив Гугенота за його дерев'яну ногу, кінць поволік мене по землі, подер на мені все, що було, моя шабля зломилась, — дід обійняв мене і заплакав...

З-за лиману з палого вогкого неба просвічувало темно-виноградне сонце. На дощ.

Від Києва, з того боку, навалило хмарою. Один бік хмари світився чорним, а другий ще чорнішим. Ми знову пішли в атаку. Коні під нами, і мої, і кавалерійські, заозирались на небо — і на наших людських і конячих очах небо, земля і лиман стали гаснути. Ми вже всі були темно-сіро-іржаві між вибухами на вітрі...

Все. Битву знято. Кіноплівка поїхала в Київ на проявлення. Нам лишилося кілька днів чекати. Бо все ще могло бути. Що ж, почекаєм...

Попалені, потрощені вози, відкинуті вибухами обгорілі колеса, настовбурчені борони на глодових кущах, тліючі френчі і шинелі, перевернені бочки з піском і камінням, уламки, осколки, шматки — дорога і мила картина! Побачимо, як воно буде на екрані...

Актори наче не йшли, не сиділи і не стояли: оглушені вибухами, набігані, накричані, обдерті, вони дивилися один на одного і не визнавали, наче існували вони вже в якомусь іншому вимірі. Піхота, тягнучи гвиптівки по землі, плеталась до піротехніків і костюмерів.

Жора досушив на сковорідці порох, вкинув у «Фантомас» каністру, вклав рушниці, і ми заїхали за Миколою Івановичем. Поїхали вечеряти в чайну до Люби.

Сиділи мовчки. Говорити не хотілось. Сиділи, і все. Зрідка у мене за плечима сипало морозом.

Наш «Фантомас» відвойовував у дороги життєвий простір, ревів, стогнав, хекав, харчав, харапудився, хрипнув і знову хрип. Микола Іванович замуликав «Синій платочок». Від Миколи Івановича густо пахло «Шипром», і він під цей запах почав згадувати Бреслау, де він тоді тодішнім своїм кавалерійським полком на вокзалі захопив два танкових ешелони. Там його колупнуло в плече і груди, і його вивозили з бою лежачим на коні на двох сідлах, що його очі бачили лише небо. Колупнуло Миколу Івановича добряче, кавалеристи віддавали кров у медсанбаті своєму полковникові — Героем і генералом він став через ніч.

— Лис! — випалив Жора і зупинив «Фантомас».

Край дороги в маслиновій посадці на трьох лапах стояло лисеня, дивилося на нас, не тікало і просило, видно, чогось попоїсти. Лисеня, здалося, простягло б і третю лапу для жебрання, як колись простягнуло б четверту. На двох же лапах стояти воно ще не навчилася, лише мордочку витягнуло рудою пілоткою з коричневим носом-зірочкою і шепотіло Жорі від маслин:

— Подайте, зими ради, в цю руду пілоточку, що вам валя душа звелить.

Жора гygикнув:

— Дивіться, просить! А ей-бо, просить! А шістнадцятого колібра ти не хотіло?

— Не хотіло...— відвернуло мордочку лисеня, підвело очі на порожні сорочі гнізда в маслинах і пострибало делікатно назустріч ночі кудись собі далі.

— Ах, лисяча твоя голодранція! — просичав йому Жора, закурив, і стартер зашкварчав під його ногою.

Біля чайної двое випряжених тельбухачок гризли з воза буряки: Микола Іванович подивився на конячок, на мене і посміхнувся.

Ми зайшли в чайну. Пальма розцвіла, побачивши нас, особливо Жору. Жора відразу ж і сів біля неї, капітально поклав на стіл лікті, гоїднув над сільничкою носом:

— У Туркменії сіль дрібніша. І пісок не такий. Одне: як ті верблюди оті кактуси їдять?

Люби не було. Може, десь вийшла? Біля прилавка заводські хлопці наливали пиво,

— Гляньте на їхні плечі,— сказав я Миколі Івановичу.— На Олімпійських іграх такі плечі і то не часто побачиш. А тут на тобі — такі плечі!

В пролізах між ними щось забіліло, проскочив краєчок ока, і я побачив Любу. Обличчя без марлі, якась наче вища...

Микола Іванович скинув плащ-накидку, почепив на вішак, блиснули ордени і медалі... Хлопці один за одним повернули голови в наш бік. Подивилась на нас і Люба, наче впізнала мене.

До нас від кухні заспішив білий-пребілий чоловік: руки, як тісто, обличчя — перина. На перині різались дві чорненькі щілини — там мали бути очі.

— Добрий вечір,— забасила Снігова Людина.— Директор чайної. Іду, розумієте, вчора додому, дивлюсь: самоскид з бурыками врізається колесом біля мого будинку в мур, а в мурі — осине гніздо! Так шофер в самосвалі в кабіні, а я йду без кабіни. Оси на кого? На мене. На руку, на морду налетіли всі скопом, навіть зі своїми дітьми, кусають, ще й кричать:

— А ти не знав, що у нас попереду зима! — і Снігова Людина засміялася.— З святом вас, з наступаючим! Курячих пупків хочете?

Микола Іванович реготав, таким я його не бачив. Директор подибав на кухню, Жора пішов до «Фантомаса» по каністру.

І ось Жора вже ставить під стіл каністру, директор несе білу емальовану миску з горою смажених курячих пупків.

Всі вчотирьох беремося за вечерю.

Коли за прилавком Люба лишилася сама, я підійшов до неї.

— Добрий вечір,— сказав я.— Ви мене пізнаєте? Я приніс борг. Вибачайте — раніше не міг.

— А хто це вам вус обсмалив?

— Де? Який вус?

— А ось гляньте,— Люба подала мені дзеркальце.

— Справді, обсмалений...

— І брови.

— Справді, і брови.. а чому ж мені про це ніхто нічого не сказав? — я оглянувся на Миколу Івановича і Жору.

— А от цього я вже не знаю,— сказала Люба і додала: — Не віддавайте мені боргу, а краще підвезіть мене додому. Я відпросилася в директора. Мій брат в армію йде. Я поспішаю.

Люба жила далеко. І вибита буряковозами вулиця, і мокра темінь, і курячі пупки давалися нашому «Фантомасові» на цей раз важкувато. Жора загальмував: у жовтоводянистому світлі фар посеред дороги в калюжі по бороду блимала бузковими очима сіра козяча голова. Навколо калюжі, недобре поглядаючи на оточену козу, обтріпувались задрипані собаки.

— Та це ж наша Манька! — вигукнула Люба. — Як не припнеш — одірветься. Що не посадиш — об'їсть, не росте!

Жора посигналив, Манька рвонулась з калюжі в темінь, собаки за нею.

— Ото де світиться, отам ми живем. Наша хата крайня від степу, — сказала Люба. — А може, зайдете? Ще не пізно. Вілько в армію йде. І свята. Батьки будуть раді.

— Ні, дякуємо. Нам пора. А то начальство стружку зніме, — показав я на Миколу Івановича.

— Ну, тоді до побачення. Спасибі.

— Любо, а ви часом ніколи не були в Києві?

— А чого ж? Я там вчилась в кулінарному. До побачення.

Ми проїхали трохи вперед. Жора пошукав твердого, і ми розвернулись. Від хвіртки на дорогу вибіг голий до пояса чоловік і підняв руки.

Ми сиділи навколо груші посеред нової хати. Хата вже мала білі черепашникові стіни, мала вікна і двері, і лише крокви сходилися вгорі до груші.

— Ви вже звиняйте, — казав нам Любин батько, Іван Тимофійович. — Дощу сьогодні наче нема, і ми сіли не в старій хаті, а в новій. І хоча оно воно ще небо над головою і груша посередині — та хай уже буде. Прошу, вгощайтесь. — Іван Тимофійович показав на стіл. Микола Іванович зняв плац-палатку, і люди за столами під грушею, побачивши генерала, якось принишкли. Незручно стало і генералові. Наша господиня, Любина мама, прошепотіла Івану Тимофійовичу:

— Та ти б пішов одягнувся.

Іван Тимофійович сказав:

— А ти дай спершу людей пригостити. Зараз піду, ви нас звиняйте, ми тут усі по-домашньому.

— А чого ж, — сказав Микола Іванович, — що тут такого! А де ваш солдат?

З-під виноградного листя висунувся клаповухий Вілько, покліпав на генерала жіночими віями, постояв і сів.

— А де тут солдат у цьому домі? — від хвіртки подвір'ям на коні їхав Гугенот. Мокра дідова Гугенотова дерев'яна нога стирчала з ночі на світло, а сам дід Гугенот, однією рукою притримуючи перехняблений мішок з кавунами, другою докурюючи сигарету, сказав:

— А може, солдат та допоможе дідові кавуни з коня зняти?

Вілько підвівся з-під нависаючого виноградного листа, обійшов генерала і між старою і новою хатами пробіг до діда. Біля діда вже крутився найменший Любин братик Сашко Іванович. Гугенот царствено зліз з коня, цокнув дерев'яною ногою об подвір'я, пошпурив нею упалу грушку і, золотіючи на вітрі, підняв над собою Сашка Івановича:

— А чого у тебе на руці такий палець синій?

Сашко сміявся угорі на дідових руках.

— Каменем сьогодні прибив! — сказала наша господиня і поцілувала діда в щоку. — Проходьте, тату.

— Сідайте, тату, — сказав Іван Тимофійович, взяв діда Гугенота під руку і повів у хату під грушу до столу.

— А чому дощ не йде? — спитав в небо відкритий рот Сашка Івановича.

— А ти сильно за ним скучив? — спитав Іван Тимофійович. — Оце, тату, наші гості: генерал, шофер і, не знаю, як вас величати...

— Та просто собі чоловік, — сказав дід Гугенот, — Хіба це так важно? Добрий чоловік, та й усе. Любо, а внеси-но бринзи. Щось мені після кавунів та бринзи захотілося. Доброго здоров'я, — сказав усім дід. — З наступаючими!

Люба підійшла до діда, білий халат її спалахнув ще більше, поцілувала діда швидко і тремко, наче було їй незручно, похапцем і побігла в стару хату по бринзу.

Зашелестівши грушу, вітер стих. Іван Тимофійович з прилиплим до спини грушевим листком щось тихо розказував Миколі Івановичу. Він говорив:

— Дзвонять. Підбігаю. Хто такий? Я. Ти? Я. Приїзди. Чим? Чим, питаю, — позаду Волга. Приїзди — розстріляю. Я кажу: ваш наказ не виконую: одбиваюсь. Приїздіть самі і розстріляйте мене тут на місці. А я не можу, бо відбиваюсь, мені ніколи...

Малиновий жар сигарети прописав ніч і десь упав під жоржинами. Іван Тимофійович продовжував:

— Ото війна!.. Сидиш під Сталінградом, зуби від мін випадають, а бігти ж то треба до Берліна... Врубали ми цю стометровку, оглянулись — сиві...

Потім ми заспівали. Дід Гугенот першим, за ним Іван Тимофійович, Микола Іванович, Сашко Іванович, Жора і я. Побравшись за руки навколо груші, ми стояли і співали «Цвіте терен»...

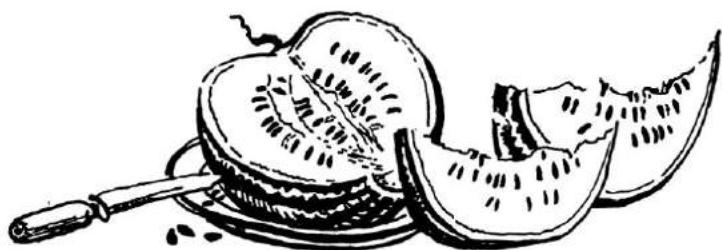
Ох, як він зацвів!..

Дід Гугенот чомусь в генеральському картузі, Іван Тимофійович у моєму кожусі, Сашко Іванович у дідовій куфайці.

Лише Люба з мамою не співали. Вони стояли за грушею, в світлотіні, і дивилися на нас якимись далекими прощальними очима... Микола Іванович обійняв грушу і заплакав.

Синьо спали у лимані білі нічні хмари. По той бік лиману стояла молода осіння темінь. З неї виглядало чись далеке незатулене вікно.

1979

Літо на Десні

Лисиця виглянула з нори, помружила малинові від сонця очі, розсунула мордочкою звіробій, подумала, помріяла, жовтенько залягла. Лисиця не бачила, що я її бачу з копиці сіна.

Над лисячою норою від краю поля довгов'язий «дикун» крав колгоспну картоплю. Лисиця тихенько свиснула. Але на цей раз свиснула не вона, а довгов'язий «дикун» свиснув своєму корешу, аби той біг швидше. Кореш біг старим деснянським річищем, і дві його сині спортивні сумки з білими літерами «Києву — 1500» читалися далеко, прочитала їх, видно, і лисиця, бо знову гулькнула у нору.

Лисиця жила в старому деснянському березі під старою дикою грушкою, і кращого місця для неї не було: від лівого ока на горбі темніє ліс із пахучим селом Соколівка, від правого ока тече правдива Десна. Перед норою вниз лежить моє озерце з чайними гніздами в рогозі, за озерцем сидить моя копичка, де я виглядаю по шию в сіні, а далі, скільки біліє чайне крило, туманіють деснянські луки, з мишами і жуками, жабами та вужами.

«Дикуни» похекали з картоплею до Десни, до палатки, і лисиця знову виглянула з нори: когось вона гладила у норі, бо вуса її тремтіли.

Я вивільнив з-під боку залежану руку і вже хотів було закуняти, як сонна моя копиця затрусилася і щось під нею бабахнуло: запахло чимось таким, що мені і навіть лисиці не стало чим дихати. Лисиця обхопила лапами звіробій і стала в нього внюхуватись, щоб не вчадіти... Я перегнувся в копиці і побачив, як об мою копичку чухається такий собі дпкий кабанчик завбільшки з наш човен «Прогрес».

Боки йому роздуло, мабуть, від пізньої вечері на картоплищі, і от прикурнув на ніч під мовку копичкою, переїд від картоплі на ранок дав себе знати, і кабан сам себе розбудив. Чухався він, як і належить чухатись мерові тутешніх луків з корінцями медових трав, полів з картоплями, лісів з дубняками і прочая, і прочая.

З того берега в Десну упало дві берези — проплив сірий з черевцем теплоходик з Києва, вперся в Десну, і Десна, вирываючись з-під нього, так ударила хвилями в свій низький берег, що берези не встигнули навіть ойкнути.

Кабан понурив рило в луг і став наслухати: до падіння беріз він звук, падали в Десну вони часто, і вони, і осоки, звук до човнів, впізнавав їх по голосу, який «Прогрес», чи «Казанка», а по суботах і неділях відходив з Десни подалі в луки — так гриміло, що аж боліло кабанові у вухах від Алли Пугачової і тих човнів, — звук до всього. Кабан, видно, почув мене. Він оглянувся на луки — ніде нікого, лише далеко вдалині в сизо-малиновому тумані з машини злазили косарі, Десна ще порожня, сонна, двос «дикунів» на березі чистять картоплю, хай собі чистять, — каже про себе кабан, — я їх не боюсь, я сам — дик, лисицею пахне з-під грушки старого берега, нехай собі пахне, що я, лисиці ніколи не чув?!

Кабан задер рило на копицю, але я вже заслонив обличчя віхтем сіна й дивився на нього крізь сіно. Над копицею продеркотів кукурудзник, над кукурудзником в пірчастих хмарах розминулися два реактивні — кабан звук і до літаків, слава богу, не один рік на світі живе... Трактори і машини, літаки і човни — всі вони були його сусідами по життю, кабан їх не боявся, швидше, вони боялись його. Але — що ж таке? — наче нікого нема і наче хтось є?.. Раптом кабанові на рило, на самісінький п'ятачок, сіла синя бабка, сіла, засміялася синіми крильцями, ще й ніжку встромила кабанові у віздрю, бо там було ніжці тепло.

Кабан скосив очі на свій п'ятачок, на бабку, і його щетина піднялась, як намагнічена, кожна щетинка застриміла окремо: сів би йому на рило літак чи трактор, то було б ще нічого, ті хоча б то спиталися, а це ж сіло без спросу, бринливе і синє, ще й лапу у віздрю запхало, добирається лапою до серця — пропало серце!.. І тут, рятуючи богом дане єдине життя, мер луків і лісів, боліт і полів і прочая дав такого горака і знову бабахнув так, що копиця моя задиміла! Позривалися з гнізд і закричали не своїми голо-

сами чайки, а в пахучому селі Соколівка заплакала чиясь маленька дитина...

Кабан нісся лугом, з нього вистрілювала неперетравлена за ніч картопля, і, вже зовсім легкий, він просвистів поміж помертвілими «дикунами», вилужився у Десну, проорав її світанковий малиновий сон, виборсався за впалими берегами на берег, гидливо оглянувся та й емігрував у потойбережний деснянський лісовий світ.

Лисиця рвала боки зі сміху: вона давно знала цього пришелешкуватого дурнобіга, якому, як переїсть, ні з того ні з сього щось таке привередиться, і він так само, ні з того ні з сього, зривається і пре-летить, аж повітря горить за ним...

Білою піськовою дорогою від Соколівки з'їжджав Валентином-копячкою з двома зчепленими бочками з криничною водою для косарів мій і лисиччин знайомий — Семен Семенович. За бочками йшла його чорно-біла бочкастенька корова, а сам він в колись зеленому кітелі покльовував носом на передку, додрімував, посилав гудзиками золоті зайчики то лисиці на старий берег у звіробії, то на луг на кошицю мені. Семен Семенович цієї ночі, видно, ліг пізно, встав рано, або й зовсім не спав, бо проминув зелений залужок, де завжди припинав свою тихеньку Маню пастися. Маня стиха гукнула свого хазяїна. Семен Семенович розплющив попелясті очі, оглянувся на Маню, сказав Валентиніві «трррр», звів з передка одну ногу в гумовому чоботі, потім другу, блиснув зайчиками на Соколівку, відв'язав Маню від бочки, доточив до налігача ще вірówki, вдарив підбором у траву шворня, припнув Маню ближче до озерця — захоче Маня в обід води, то нап'ється.

— Пасись, я в обід буду, — сказав їй Семен Семенович, підійшов до бочки, ударив кулаком по мокрому чопу, закинув на передок один чобіт, другим відштовхнувся, сів, сказав коню «но!», заплющив недоспані попелясті очі і поблимав зайчиками лугом далі.

Лисиця хихикнула — вона шанувала і цього мера корів, коней, курей, кролів і прочая — Семена Семеновича: во-зять косарям воду. Розвезе повні бочки, порожні постягує, бере косу і косить на приболітних берегах рогазу, чмакає чобітьми, слухає всмак Аллу Пугачову. Коневі крізь вії повільно підиться теплий сон, а Семен Семенович косить і ловить вухом Аллу.

— Трррр, — сказав Семен Семенович коню, а сам одним

чоботом, потім другим став на сидіння, і його попелясті очі вирости переді мною.

— Ви ще тут, Олексійовичу, чи вже?

— Тут, Семеновичу. Сиджу дубом. Бачив, як ви з гори з'їхали, Маню припнули.

— Та припнув. А жінка моя як сказала, — ще затемна в Київ з часником подалася! А я оце Маню припнув та й думаю, а що, як я зараз під'їду, а Олексійовича раптом нема?

— Як то — нема?

— Ну, мало що може бути, ну, телеграма з роботи... Ваш малий ще не встав?

— Наче ні. З палатки не вилазив.

— А кум з кумою?

— І кум з кумою.

— А вудки? У воді? Ви бачили, як оте сіре опудало проповзло — дві берези звалило? Пропали ваші вудки!

— Та ми їх на ніч сьогодні не закидали.

— А, тоді друге діло. Тоді — підснідаємо, — Семен Семенович поршається в офіцерській своїй з чорним швом по краях кітелевій кишені, видлубує з неї головку часнику, витирає об коліно, блискає зайчиком і кидає мені на копицю.

— Ловить! Це вже сьогорішній. У жінки ледве випросив — все в Київ та в Київ, а западись ти з своїм базаром!

Я ловлю головку, відкушую з неї білого чубчика, одломлю зубом часниковий зубок, чищу й стаю жувати.

— Олексійовичу, язик облізе і згорить! Ось я вам хліба дам і сальця. — Семен Семенович нагинається за сидіння, за один свій чобіт, за другий, шарудить під косою і виймає з соломи целофановий, — «салофановий», як каже Семен Семенович, — мішечок. — Та злазьте вже! У мене самого від вашого часникового жування слина тече.

Я з'їжджаю з копиці, тисну Семену Семеновичу правицю, до чого Семен Семенович вельми не байдужий, бо, подаючи мені щоранку правицю свою, відрекомендовується: «Семен Семенович Запоточний — людина і чоловік».

— Як спали? — і сам собі за мене відповідає: — Добре. А ваш малий? Добре. А кум з кумою? Ще не вставали. Давайте підснідаємо. Бідончик для вашого малого від Мані — ось.

Валентин, наче нехотячи і випадково, повертає свою загнуздану голову до Десни, до нашого намету і наче нечутно пирхає. Та мій малий на посту: синій від холоду, він

лежить за наметом у верболозі на піску і поїдом їсть очима коня.

Валентин моргає малому оком, і мій малий моргає йому зеленим своїм. Валентин веде вухом, і мій хапається рученням за вухо своє. Валентин ворушить хвостом, і мій, шукаючи хвоста у себе, відказує головою з купців Валентинові — нема, мовляв, у мене хвоста нема, я ще безхвостий! Валентин нагинає голову і підбирає з луку якусь бадилинку, — мій малий лиже вихололий у росі пісок. І таке — щоранку.

— Якось попалася мені на днях газета «Известия», так там написано: Южний полюс — мінус 59. А я вам скажу, що це не так уже й холодно. Якщо вже брати полюс, то там могло б бути і холодніше. Це ж не Десна... Ну, добре, я поїхав. Сьогодні увечері, як завжди! — каже Семен Семенович, смикає віжками, зганяє з сонячного Валентинового бока чорненьких лугових мушок, мушки відразу ж перелітають грітися на вицвілу кітелеву спину Семена Семеновича, і — поїхали до косариків далі.

«Сьогодні увечері, як завжди», ми з Семеном Семеновичем Запоточним, людиною і чоловіком, мером прочая і прочая, грали у підкидного. Грали вже тиждень, якщо не два. Пізно ввечері з сонними мушками на спині і з порожніми бочками від косарів Семен Семенович випрягав Валентина. Мушки це знали давно і відразу ж перелітали ночувати на нагрітого за день Валентина. Спутаний Семеном Семеновичем Валентин ночував їх на собі до ранку. Семен Семенович тим часом, відійшовши трохи від воза, стріпував однією ногою — чобіт летів на віз, стріпував другою — летів другий.

— Син не розщитав. Прислав мені чоботи на два номери більші, кітеля і штани — вгадав, а чоботи — ні...

Перед палаткою біля вогнища на спущеному надувному матраці лежала колода карт, простих і понятних, як казав Семен Семенович, біля матраца на клейонці вухатили відкриті консерви з кількою в томаті і так у маринаді, скумбрії в томаті і так у маслі, кругла буханка київського чорного хліба — любов людини і чоловіка — за клейонкою на тринозі чамрів з юшкою казанок...

З верболозу видибує мій малий, дзигонить від холоду, підскакує мені на руки, пахне піском і каже:

— Тату, а він мені оком — так, і я йому так. Він мені вухом — сюдь, і я йому — сюдь...

— Чого ж ти плачеш, дурненький?

— Ми вже скоро поїдемо... У тебе за халявою телеграма.

— Та не поїдемо...

— По-оїдемо!.. — реве мій малий, аж загикається.—

Я в колгосп хо-очу!.. Віддай мене у ко-о-лгосп до Валентина... Дядько Семен з ним сьогодні не приїде...

Я кутаю зарезаного загику піджаком і несу до палатки.

— Приїде. Ти ж чув, як дядько Семен мені сказав: сьогодні увечері, як завжди... А ти б сам підійшов до Валентина і познайомився. Сказав би: мене звати Дмитро, а по-київському — Діма. І я хочу до тебе в колгосп.

— Він не повірить... та ще мене за руку вкусить...

— Не вкусить. Він же не собака. То собаки кусаються і то, коли вже сильно їх роздрочив. А Валентин — коник смирний, він не кусається. От скажи, Дмитрику, от скажи: хочеш, тільки не плач, Валентин тебе сьогодні на собі покатає?

— У нього хвіст відпаде, як я на нього сяду...

— Не відпаде. Ти ж бачиш, які Валентин бочки з водою возить, і воза, і дядька Семена везе... Лягай, досипай, і я тебе сьогодні з ним познайомлю...

На Дмитрикових губах жовтою шкаралупкою засихає Манине молоко, і він, попирхуючи по-конячому, засинає в не прогрійтій ще сонцем палатці.

На Десні і в луках холониться ранок, а в небі гріється день. В небі вже насіялись жайворонки, а попід ними, наче змагаючись між собою, в синьо-золотистому сяєві чорними стрілами миготять ластівки. Під ластівками, кленучи немолоді свої крила і доганяючи молодих, летять столітні деснянські ворони. Під воронами, зневажаючи світ і все живе, собі на умі, горбато пролітають на кривих своїх крилах сірі чаплі.

— Поїхали — довезуть! — кажу я чаплям і окликую кума. Замість кума з палатки висовується його нога, каже — не буди! — і ховається знов.

— Ви не бачили Борі? — запитує мене молода особа у фіолетовому купальнику, з віддутими губами і з зачіскою «приходь до мене у печеру».

— Бачив, — відповідаю я, — от тільки не знаю, який він із себе.

— Всі ви однакові! — кажуть чорні від ожини віддуті губи. — Зсадив мене, паразит, на берег, ще вчора увечері зсадив, розклав вогонь, а сам, каже, поїду на той берег по черв'яки!.. У вас гребінець є?

— Є,— кажу я мадам і дістаю з палатки алюмінієвого гребінця.

— Я йому цього ніколи не прощу! Ніколи! — холодною сизою рукою вона бере гребінця і йде до Десни розчісуватись. Її зачіска нахилилась над водою, як розпущений жовтий парашут.

— Дайте мені закурить, бо в мене від одієї проклятої ожини вже язик, як мій купальник, бачите який,— вона показала мені свого чорно-фіолетового язика. Блисни з нього блискавка, і загрими грім — гроза, якої не бачив світ.

— У вас у палатці хтось є?

— Є.

— Нічого. Я ляжу. Ви що, не бачите, як я тремчу? Тільки не будить мене!

— А як же Боря? З'явиться раптом Боря?

— Він мене, паразит, покинув. Висадив і покинув. Всі ви однакові! Я б убила його або задушила!

«Приходь до мене у печеру» фіолетово впірнає в палатку — і її не стає.

Коником попірхує з палатки син, тоненько підспівує йому «Приходь до мене у печеру», двоє «дикунів» спинами до мене від своєї халабуди жують картоплю і зиркають через плече: чи піду я до озерця?

В озерці, якраз навпроти того берега, де живе лисиця, у нас із кумом під жовтими ліліями лежить верша — вчора кум накидав у вершу макухи, і на ранок один-два мильногубих линки — в ній. Ці ж двоє «дикунів» не можуть жити, аби чого не вкрасти: я зранку на озерце до верші,— кум з кумою відпочивають,— так вони вже у нашому погребі: брали, правда, небагато — одну-дві консерви чи баночку майонезу. Вчора кум їх відспівав і сказав, що ви такі ж самі «дикуни», як і ми, а ще раз застану біля нашого погреба — забудете, звідки ноги ростуть.

«Дикуни» пускалися з кумом у розбалакування і про те, і про се, діло доходило до японських магнітофонів, але кум стояв на своєму, казав, що повідриває їм ноги, і йшов у намет.

Як би зараз мені та пригодився біля нашого погреба отой собачка! Останнього разу, цієї весни, коли я летів з БАМу, з Якутії, в радгоспі Первомайському продимлена і легенька,— соснова стружка,— якутка, коли почула, що я з України, благала: ну, хоч оцього собачку на згадку візьміть... Її чоловік у сорок третьому шостого листопада за-

гинув під Києвом, коли наші брали назад Дніпро... Вона була сліпа, і з її очей по сивих зморшках текли сльози. Цуцик теж був сліпий, йому не минуло тижня, і з його рота пахло праженим соняшниковим насінням, та й мати його стуманілими від важкого передчуття очима просила мене, щоб я не забирив її грудного синочка...

Я гукнув кума. На цей раз з кумової палатки висунулось дві ноги, кумова і куми, полоскотали пальцями пісок, сказали мені — не будіть! — сховалися у палатку знову.

Най-най-най, ну, як би це сказати, найхолодніше впірнати в холодну придонну воду, пекучу озерну джерельну воду за вершею, коли з твого тіла не вийшов луговий сінокісний літній сон. Жовті озерні лілії помічають тебе ще від палатки, а ті, між якими ти зараз впірнеш за вершею, жовто темніють від страху, а сині бабки на них і синя бабка ота кабанова, не досушивши з ночі крила, зриваються і мерехтять. Маня з жовтою кульбабою в губах з того лисячого боку озера дивиться на тебе і стоїть. Чайки верещать. Водяні жуки — хто куди. Молоді невивігачі деркачєнята вишустуються з лози і — подалі від дому. Одна лиш лисиця у звіробії під грушкою з старого берега облизується і грає малиповими східними очима: так-так, придурчику двоногий і цивілізований, лякай їх усіх, хай бояться тебе, та швидше впірнай по вершу, та витягай вершу на берег, вибирай з неї рибу і мені, добрий, кинь у траву під лозу пару окуньчиків, бо ти знаєш, що у мене діти малі і їм ще цицьки треба!.. Преси хто інший — зробив би навпаки, але раз просить лисиця — пірнаю...

Водяна дрібнолиста кропивка по-морозячому покусює шию, тугі, гадючі тіла обмулєних лілій липко в'ються по тілу, відштовхую їх руками, вода холоднішає, вже скоро й дно, джерела б'ють знизу в обличчя, де ж верша, вершо, де ти? — мац рукою туди, мац другою сюди, — нема верші, і повітря нема, треба випірнати нагору, бо задихнуся, вже задихаюся! — перевертаюся ногами, як гумові, і темні, і в'юнкі зашморги лілій облїтають мене по ногах і руках і за шию, облєли, тримають посинїлого, синього вже тримають...

Всі: ясно і твердо живущі на небі і на землі — жайворонки, хмари, Маня, лисиця і ще хтось, побачивши мос живе буро-синє обличчя поміж вінцєносними ліліями, — посміхаються...

Скільки води може вилитися з нахлебтаної людини, щоб на березі затопити приозерні голубєнькі незабудки і впас-

ти на них під лозу на свою ж таки кимось випотрошену голісіньку вершу?.. Так що не буде тобі сьогодні, лисичко, рибки, лови сама!

Тим часом з намету вирачковує опелешений мій малий, і наполохані його очі стрибають по Десні і пісках, на луг, на копицю, на небо, рот відкритий, язик на губі, темною голівкою — таким собі кавунчиком-туманцем — і туди, і сюди, — батька нема, пропав десь батько! Лишився на світі сам! Але малий ще не вірить, вазирає в палатку, як саме кричить уві сні «Приходь до мене у печеру», і вже тоді дає дьору!.. На стежку під ожиною саме виповзла погрітися вужиха з вуженятами, підставили під сонечко свої слинькуваті очі, як мій малий з розгону наступив вужисі на хвоста, зойкнув і остовпів.

Вужиха з вуженятами кинулася від нього в ожину, а мій малий ще стояв з відкритим ротом, наче проковтнув гарячу з вогню картоплину.

— Не бійтеся! — сміялася вужиха до вуженят. — Це син отого, що на копиці ночує.

— А як він нас поїсть? — перешіптувались скручені вертутками вуженята.

— Не поїсть. Він — не лисиця. Вони їдять консерви.

Моїм малим перекрутило на стежці, і він подріботів до палатки. Та треба ж було, щоб цієї миті стежку перебігало двоє голопузих деркачень, а з-за нашої палатки знялася чапля і скинула йому на плече свій сніданок, аж лягнуло йому по плечі. Малий присів. А далі — звідкілясь узялась оса і, панюхавши з рота запах солодкого і золотого Маниного молока, засурмила перед його ротом ближче і ближче до язика...

— Д-д-д-д... — дидикав у мене на грудях славний продовжувач нашого роду, майбутній мер земних і небесних благ, цар природи, підкорювач космосу і прочая. — У двашій дпалатці дхтось!

— Ну чого ти злякався, дурненький? Це чужа тьотя прийшла сьогодні до нас, заблудилася і попросилася переночувати. Вона передрімас, встане і піде.

— А дяк не двстане і дне піде?

— Ми ось в дтобою дзараз днаберемо з дпогреба дцибулі та дкропу, дгарненько дпереміємо у Десні та й дбудемо дготувати дсніданок, — вже задидикав і я.

Десна мила цибулю і кріп, наче зроду-віку вона те й робила, що мила цибулю та кріп. Скисна деснянська вода ви-тьохкувала та щебетала в темно-зелених цибухах, при-

плюскувала кріп до руки, заплітала цибулю в кріп, брала їх, зелених, на губи — тільки що не просила солі.

Наша сіль в торбинці стояла захована від дощу в наметі, і я, делікатно покашлюючи в кулак, зупинився перед наметом. Покашляв голосніше, вже не в кулак, тихо прикрив поліг — від «Приходь до мене у печеру» в наметі на матраці лежало порожнє місце...

«Дикуни» ходили по березі на руках, зводячи і розводячи в синьому небі іржаві від загару ноги, і їхні набухлі перевернуті над піском голови співчували мені, невдасі.

Від стійбища «дикунів» тягло коричневим духом смажених ливків, і цієї ночі біля нашої ями-погреба пісок не топтав ніхто.

В Соколівці підняли гвалт собаки, та такий, наче хто їхню рідну Соколівку бив, душив, палив і завойовував. Собачі, віддані до останнього подиху невмирущі голоси закрутилися таким невідпорним смерчем, — куди там болільникам стадіону Маракана! Собаки стояли за свою безлюдну літню Соколівку на смерть, скреготіли розпеченими ланцюгами, кожную хату держали за поріг зубами і не віддавали не видимим мені з луку ворогам.

Лисиці забило дух: над Соколівкою в небо злетіли кури! І саме такенькі, яких лисиця найбільше любила: білі, невеличкі, майже без кісточок, ніжнесенькі соколівські кури — Соколівка держала тільки білих яйценосних курочок, бо недалечко ж Київ! Лисиця ладна була вже кинутися курям на допомогу, захищаючи їх до останньої пір'їночки, як з розбурханої Соколівки на білу піскову дорогу на повному галопі викотилися два циганські вози-халабуди. На кожному возі стояло по чорному циганові, і, чорно поганяючи своїх навчених коней, білою піськовою дорогою вони тарабанили вниз, на луг, де на лоні жовтевських кульбабок паслася бочкастенька Маня.

А раз Маня — то...

Маня підвела на вози свої чисті від роси голубі непорочні очі, кліпнула довгими, зроду нефарбованими віями, приглушила хвостом на своєму вигинистому боці молоденького гедзика, хотіла було прилягти на квітчасте виткиво луку і слухати, як у ній ніжно народжується молоко, коли отой задній циганський віз-халабуда зупинився, і з голубим, як Манині очі, відерцем з воза сплигнула молоденька, як Маня, циганочка.

— Мань-мань-мань! — оглядаючись на Десну, на луги і на Соколівку, неголосно, але ясно заговорила до Мани ци-

ганочка, і не встигла Маня ще раз кліпнути своїми довгими, зроду нефарбованими віями, як циганочка підставила під Маню своє голубе, як Манині очі, відерце, і Маня вже вдруге за сьогоднішній день тремко відчула, що з неї тече молоко.

Глухим далеким собачим громом догримувала Соколівка, спускалися з небес на рідну землю кури, окрім тих, що вже ніколи не заплачуть і не злетять з циганських возів-халабуд, навіки відкудкудачивши і віднесшись своїми золотими яєчками, які так полюблив недалечкий Київ.

Милуючись золотим рідним промінням рідного сонця і жовтими пахучими сонечками рідних кульбаб, Маня, мов зачарована, стояла і слухала, як спритні і тугі пальці циганочки дють в голубе відерце її туге молоко. І захотілося Мані, вперше в житті захотілося, піти з циганами, з оцими вільними і незалежними людьми бодай на край світу, слугувати їм вірою і правдою, усім, що вона має в собі найдорожчого, — молоком... Та не судилося Мані стати вірною помічницею циган, ділити з ними їхнє неспокойне і тривожне мандрівне життя, — доля їй судила інакше: з передка халабуди-воза щось каркнув чорний циган, і не встигла Маня і кліпнути своїми довгими, зроду нефарбованими віями, як квітчаста, як луг, циганочка з голубим, як Манині очі, відерцем опинилась на возі і циган ударив по конях: з глибини притуманеного луку, торохкочучи порожніми бочками, стоячи в передку, гнав Валентином, грізно блискаючи зайчиками, з батоном в одній і з косою в другій руці Семен Семенович Запоточний — мер корів, коней, курей, кролів і прочая!..

— Цигани Маню видоїли! Не догнав!.. Та хіба їх оцим старим стервом доженеш? Геть від мене! — і Семен Семенович вперіщив Валентина батоном.

Валентин винувато опустив спітнілу голову.

— *И-и-и-и!* — відразу ж заревів мій чемпіон Десни по сльозах і, не зводячи очей з Валентина, поклигав боком, подалі звідси, але куди? Праворуч морщився наш намет — намету нашого він вже боявся, ліворуч з мокрими бородами стирчали «дикуни», спереду Семен Семенович з батоном. І мій малий пішов до Десни.

— *И-и-и!* — плакав він з берега Аллі Пугачовій, але тій було не до нього: вона пролітала на «Казанках», «Прогресах», «Байкалах» і оспівувала літо. «Ах, літо!» — ридало

в сльозах мого малого і текло по щоках, засолонюючи Десну.

Семен Семенович кинув батога на пісок, стріпнув однією ногою — чобіт улігся на віз, стріпнув другою — з другої ноги чобіт перелетів Валентина і став «на попа» за востом:

— Може, що допомогти?

— Поможіть. Картопля в погребі, а ніж в палатці на стіні в кишеньці.

— Вд малого, той, вийміть з Десни та гарненько витріть, в Білорусії, видно, десь холодні дощі пройшли.

— Випряжіть, Семеновичу, Валентина, та посвятимо мого малого сьогодні в козаки, бо він мені жити не дає.

— О, на тобі, — маєш! Чого ж ви мені раніше про це не сказали? Беріть малого і — гайда!

Лисиця тихенько свиснула, і з нори на ранковий мамин сигнал вигулькнуло трое лисенят. Зубами, лапками і блідими немічними хвостиками лисенятка покусували себе, чухалися і обнюхувалися — чорними іскрами з них розстрибувалися блохи, але недалеко: старі, досвідчені блохи падали на звіробій, і, як тільки лисенятка ставали на передих, блохи стрімголов зіскакувалися на лисенят.

«А бодай ви всі вздихали!» — подумала про бліх лисиця, лівим оком промацала Соколівку, правим оком — Десну і, зібравшись з духом, від нори з-під грушки поповзаом через звіробій провела дітей до озерця.

Огинаючи озерце, біла піскова дорога лоскотнула лисицю цигано-курячим запахом — лисицею пересмикнуло! — і тут вона побачила перед самим своїм носом, як від озерця білу піскову цигано-курячу дорогу вперевальки перебігає двох голопузих деркаченьят. Лисицею аж засвітило, вона і незчулася, як стала мордою перед голопузимими. Голопузі врозтіч, — хай тікають! А що ж діти? А діти, пугаючись у синьому петровому батозі і буксуючи худими жовтенькими лапками в піску на дорозі, жалібно дзявкотили.

«Якісь у них очі не бистрі, і самі вони якісь не живкі — не вдалися ні в мене, ні в свого покійного батька. Ото був лис! Курей з димарів витягав! А мишей! Бувало, зранку проснувся, а він їх купками переді мною наскладає... Задріть!»

З придеснянських лоз на луг до копички мер курей, кролів, корів і коней вів розпряженого Валентина, а за ними

на плечах у свого рідного татуса пікся на сонці голопузенко. Мер блиснув зайчиками на Соколівку, на пришикну задумливу Маню з жовтою кульбабою у зрадливих устах, кинув зайчиком на Десну — Пугачову — і витер рукавом лоба.

— Тррр,— сказав мер коню, прокашлявся, оглянувся на голопузенка, задер на коня босу у розіпрілих мозолях ногу, гикнув і вивалив себе на коня. Валентин затремтів, прогнувся і поволеньки, але твердо припав на всі чотири коліна. Мер малиново набух та сказав:

— Не той тепер кінь пішов.

«Той,— подумала лисиця,— це ти, старе гєнкало, не те! Як будеш так говорити — витягаю всіх твоїх півників і курочок за цю зиму — тоді будеш знати!»

Курячий мер підійшов до батька голопузенка, і вони стали про щось говорити. Тоді рева передався на руки мерові, а його рідний з чорними залисинами татусь зірвав жовтеньку молоденьку кульбабу, збив щолобаном з неї бджолу, понюхав сам, дав понюхати плаксі і поніс ту кульбабу понюхати коневі. Той дурний понюхав і встав з колін.

«Не вставай! Бо й це опудало на тебе залізе! — закричала лисиця.— Не давайсь і тікай, стрибай у Десну і пливи на той бік до кабана у лісі!»

Та чорні залисини вже горбились на коні, шкірились гарбузовими зубами, розвертали п'ятами коня у луги, показували своєму зашмарканому нюні — от як треба!.. Ні, кінь знову припав на коліна.

Тоді розгніваний мер уклунив надію людства гузном на кульбаби, підбіг до коня, заніс над ним порізані осокою кулаки і... і сам заіржав по-конячому, заіржав глибоко, темно, з налитим кров'ю оком. Вторячи мерові, загігикав молодим необ'їкдженим жеребчиком і татусь, і тоді вони удвох, наче змовились, поставили Валентина на ноги, а самі — татусь під передні, мер під задні — зігнулись під коня, підняли його, безпам'ятного, над собою і застрибали навколо копячки. У Мані з голубих очей потекли голубі сльози, а лисиця сказала своїм дітям:

— Такого ми ще не бачили і, мабуть, не скоро побачимо...

Малий голопузенко зааплодував, та йому між долоні влетіла збита з кульбаби татовим щолобаном бджола, дала йому у долоню меду, що малий знову заревів першим ревом.

Тихим, замуленим поглядом спутаний на ніч Валентин

провів козаків з козаченьком у верболози до намету, глянув на свої передні та задні розтоптані копита, почухав об копичку биту батогом шию і ліг:

— Відбувся легким переляком...

Лисиця відкрила рот: прямо їй в рот з неба падав жайворонок, — лежу на його гнізді! — жайворонок ковзнув крильцями по її вусах, ударив по носі серцем і вимайнув в синю, аж темну, синість туди, де й був.

— Сірий чорт! Мало ока не вибив! — сказала лисенятам лисиця і глянула під себе: сіреньке, переїхане циганським колесом жайворонкове гніздо давно не пахло ні ним, ні його дітьми. — А кидається! Діти давно літають, а він ще — кидається! Літали б мої лисенята — співала б і я тоді та щебетала...

Лисиця дала команду своїм замріяним блохоносцям повзти за нею.

Біля копички пахло кабаном, — і що він, гад, таке їсть? Засмердів всі луги і чайок, вчора була зловила одну, так і чайку чути, рило твоє свиняче, тобою — фе!

Лисиця оббігла з дітьми копичку, де кабана було менше, глянула на Валентина, насмикала пучечок сіна, показала, як це робиться, дітям, і всі четверо з пучечками в писках впливли в озерце. Чайки підняли гвалт. Лисенятапливли за мамою і робили, як робила вона: лисиця занурилась в воду, сховався під водою і хвіст, і спина, і голова — впливли над водою лисиччині вуха та очі, та стирчав писк з сіном. Блохи на лисиці задихались. Чорною хмаркою вони зібралися в лисиці на пучечку перед очима. Посеред озерця лисиця сплюнула сіно в воду, а сама впірнула і випірнула не на чистому, а в жовтих ліліях. Випірнули, тут як тут, і лисенята.

В жовтому Валентин не міг ніяк розібрати — де лілії, де лисиця, а де кульбаби?

— Ну, а якби?

— Ви, Олексійовичу, не смійтеся, бо якби, то й що?

— Ну, а все-таки, а — якби?

— Все одно: я б їх тільки налякав, та й усе, бо за ними ж ООН стоїть, хіба я не знаю. Цигани їдуть-роз'їжджають куди хочуть, де хочуть стають. Мені ще мій дід казав: ніколи не тронь циган. А при моєму ж дідові ООНу не було. Аби Валентин був вдатніший, я б їх догнав і налякав: коса у мене гостра!.. Та поки ми оце з вами говоримо, цигани, ви думаєте, де? Вони вже в Туреччині. В Туреччині,

або па БАМі: жінки ворожать, діти ташцюють, а чоловіки золото на зуби бамівцям продають.

Семен Семенович скинув кітеля, склав його зеленим оберемком зайчиками всередину, поклав під палатку на пісок, покосився на «дикунів» і спитав:

— А що, кум з кумою ще не вставали?

Я гукнув кума. З кумової палатки виглянули чотири п'яти, сказали нам, — не чіпайте, — і я став тасувати карти. Сонце сідало. Семен Семенович говорив:

— Завтра переходжу на комбайн. Поборемося десять днів за врожай у себе вдома і — на Семипалатинськ. Бо треба допомогти і там. На місяць. Ви, Олексійовичу, знаєте, де Семипалатинськ? Аякже. Семипалатинськ за Волгою, забрався аж під Алтай: в сорок першому годі моя жінка, тоді ще дівчина, з такими, як і сама, з оцієї ось-о Соколівки два роки туди череду гнала. Сказали: на тиждень, відженете і станете. Відігнали на тиждень, тоді ще на тиждень, а там на Сталінград, Сталінградом за Волгу, гнали, пасли, доїли, били масло і знов гнали. Такий приказ Жукова був. Ви про Жукова чули? От. І я чув... Здавайте.

Поки я роздавав карти, Семен Семенович приліг на лікоть, прикидав піском чорненького жучка, почекав, коли той жучок вигарбається з піску, взяв того жучка за лапку, закинув у верболіз, щоб тому жучку було ближче додому, і сказав:

— Оце сьогодні, коли я їхав до вас, Олексійовичу, вранці, моя жінка покинула мене і сказала: надоїли мені твої побрехеньки: все я та я. А де ж я? Перебираюсь у Київ манікюрницею в готель. Кімнату найняла, не думай, на вулиці не буду. Стою на кооперативі... Он чого вона в Київ часник возила!.. Так що так. І що, ви думаєте, я їй сказав? Я їй сказав словами фронтовика:

Давай пожмем друг другу руки
И в дальний путь уйдем мы навсегда.

Отак і сказав. Вона, правда, присльознула, пішла в хлівець, принесла з хлівця сто пачок «Прими», вручила мені, тоді за клумак і — на автобус... Ну, молоді, молодь. А тобі? Тобі вже на котячі гори, на піч... Манікюрницею, добре, нехай і так... Граймо. Хто здавав?

— Я.

— Ви?

— Я.

— Тоді ходжу я.

-- У мене — шістка.

- У вас?

— У мене.

— Тоді ходіть.

— Ходжу.

— І чого ви, Олексійовичу, ходите?

— Бо в мене шістка.

-- Вічно у вас та шістка. Та отут ви мене на дурнячка не візьмете: давайте на щось грати, на вигоду. Іде? — Семен Семенович, людина і чоловік, мер Валентина, Мані і прочая, запитав мене ще раз: — Іде? Я вас запитую, чи не іде?

— Іде. Тільки на що?

— Я граю,— Семен Семенович оглянувся,— ну, на що я граю? — він глянув на мене і знову оглянувся.

Кітель. Чоботи. Віз. Валентин. Маня. За Манею біліє дорога під гору на Соколівку. Соколівка.

— Так на що ми будемо грати?

— Хіба я знаю?

— Хіба. Я знаю,— сказав Семен Семенович.— Я ставлю на коня. На Валентина.

— Ставте. Бо вам Валентина давно не жалко. Привезете з кулундинських степів молоденького собі коника — прощай, Валюша.

— Правду кажете. Так він мені набрид, що й сказати не можу. Бував, б'ю на ньому муху, а він стоїть і дивиться. Б'ю другу — дивиться. Даю води — п'є і дивиться. На, бери їж,— їсть і дивиться. І оце, ви скажете, кінь? Ставлю на Валентина. Сьогодні число яке? Двадцятье. Граємо двадцять партій.

— На коня я не граю, бо раптом виграю.

— Не виграєте!

— А раптом?

— Ні! Бо єсть же бог на світі: жінка мене покинула — раз, цигани Маню видоїли — два, син з невісткою писали приїдуть — не приїхали — три, ви що? Програти? Ні-і. Мене, поки є здоров'я, мене ніяка вода не затопить.

— А раптом все-таки виграю? Та й Валентин-то не ваш — колгоспний.

— Колгоспний. Заплачу п'ятсот рублів штрафу, схвачу строгача та скажу: циганам продав як не годного до роботи... А скільки він за одинадцять літ, як я на нім роблю, води перевіз косарям, а бідонів, а фуражу, силосу — за одинадцять, день у день,— та йому пам'ятник золотий і то ма-

ло! А скільки з'їв? Та коза більше з'їсть, Олексійовичу, коза!

— Тату, грай на коня! — мій малий паленів з тріпотливого — де взявся вітер? — намету, і в його очах вже бубнявіли сльози.

— Ти, будьоннівець, краще іди лягай спати... Граю, — сказав я Семену Семеновичу. — Граємо на Валентина з вашої сторони, а з моєї сторони я можу грати на все, що в мене є. Не враховуються — човен, вудки і плащ.

— Іде. Підходить, — сказав Семен Семенович. — Оце буде діло: привезу з Кулунди молоденького коника, підпряжу до Валентина, напну на возі вашу програму палатку та й приїду на оце саме місце восени на пісок. Сяду на вашому надувному матраці, закурю «Приму», зварю на піску юшку і на піску згадаю... Ні, от ви мені, Олексійовичу, поки ваш малий засинає, — я тихенько, — скажіть: на кого ви мені схожий? От схожий, і все: голосом, походкою, словами... Не вгадую, не вгадую...

День йшов до вечора. Хати в Соколівці від шиферу по вікна взялися рівною синню, на білу піскову дорогу від лісу вистелювалась темна щербата соснова тінь, мукнула Маня, жовту циганську кульбабку з невинних уст кинула через озерце у Десну.

Мій і кумів «Прогреси» при березі на мілкоті щось говорили носами на дрібній хвилі. Тільки мій говорив золоте, а кумів — темне. Сонце сідало, сіло, і мій теж заговорив про темне...

Валентин, вже програний більше як на половину, лежав під копичкою і рябою губою пирхав на сонних мушок.

— Кому-кому, а програвати, я бачу, то це вже мені, — сказав Семен Семенович. — Беріть Валентина і мене у рабство у Київ беріть, я вам у Києві буду холодець варить. О.

— Ви що: вже на людей граєте, грулі? — жовтий парашут «Приходь до мене у печеру» так раптово розкрився над нами, що Семен Семенович злякався і прикрив карти картузом. — У вас вазелін є? У мене губа тріснула.

— В палатці на стіні в кишеньці... Малий наче спить.

Її мандрівні очі сухо пройшлися по Десні, вона пригнулась, щось у ній наче тріснуло, і впала в намет.

Брови Семєна Семеновича росли зверху сивим, сиве переходило на вицвіло-біле, на дикий овес, а те межувало з чорним. Чорне налізало на попелясті очі, а ті питали мене: що, мовляв, за одна?

— Хто роздає, Семеновичу? Ви.

— Та здаю, здаю. Скільки там лишилося — чотири партії? Чотири... — зашепотів, щоб нікого не збудити, Семен Семенович. — Знаєте, що я вас попрошу, Олексійовичу, от ніколи не просив і більше не попрошу, більше ніколи не попрошу... Просить? Поки мені не пізно — просить?

— Та просить вже, Семеновичу!

— Піддайтесь мені, програйте... Христом-богом прошу... Виграйте і заберіть Валентина, але піддайтесь, щоб хоч раз моя була зверху.

— Воно вам треба?

— Та воно і не треба. Але це так, для себе.

Я відкрив банку згущеного молока і повів у палатку: «Приходь до мене» горілиць лежала на матраці і сухо дивилася перед собою в стелю, а мій малий покусаною комарами рукою обіймав її уві сні за шию. Я поставив молоко між матрацами.

— Пийте, бо комарі. Води дати?

«Приходь» мовчала. Я вийшов з намету на холодний пісок.

— Піддатися вам, — зашепотів Семену Семеновичу, — я, може, й піддамся, тільки ж навіщо ви мене заводили: от виграю у вас палатку, та приїду на цей пісок, та сяду на матраці, та закурю «Приму», та на піску заспіваю...

— Заспіваю — я не казав, — прошепотів Семен Семенович, — невже я сказав: заспіваю?! От хвалько я, хвалько! Правду мені моя жінка казала: все я та я, а коли ж буду я, твоя жінка?

— Го! Тепер, коли лишилося чотири партії з двадцяти, і від вашого Валентина для вас лишилися хвіст та грива, і строгач вам грозить, — тепер ви заспівали не тої...

— Як це не тої? Коли це і як я співав не тої? Тоді — не піддавайтесь! Грасм! Щоб ви там у Києві не розказували, мовляв, грав, мовляв, з одним таким собі деснянським чоловіком на коня... Так-от: щоб ви так про мене не розказували, то знайте: я граю на коня, і, раз таке діло, я граю на впридачу до нього: ставлю і на коня, і на воза, і на бочки з водою ставлю! Іде? — брови Семена Семеновича в холонучому пісковому світлі завмерли.

— На воза і на бочки з водою я, Семене Семеновичу, не граю. Бочок з водою мені не треба. У нас у Києві вдома вода у кранах. І Київ п'є, знаєте, чю воду? — деснянську. Ми в Києві воду не возимо. П'ємо з Десни. Десна в кожному крані у нас тече: і в кухні, і в ванній, і в...

— Що і в?.. — Семен Семенович вблід. — Що — і в?..

— Не в і в... я хотів сказати, а... а в... — а в туалетах у нас тече технічна вода з Трипільської ГРЕС, — сказав я не-
впевнено, — чули про таку?

— Чув.

— І я чув. І воза мені не треба. У нас у Києві метро є. А на балконі у нас у Києві вашим возом мені кататися ЖЕК заборонить.

Я так і строчив: у нас, та у нас у Києві.

Строчив не так для Семена Семеновича, як для Валентина, якому снівся, мабуть, вже київський сон, бо Валентин був моїм.

— У мене Десна з кранів, правда, не тече, і в мене метра в Соколівці нема. Валентин — ото і все моє метро.

— Ще скажіть, — підказав я Семену Семеновичу, — що куди б ви без нас, хліборобів, ділися разом у місті з вашим метром і ЖЕКом?

— Не скажу, — сказав Семен Семенович. — От чого не скажу, того не скажу.

Нам стало обом сумно. Я зібрав карти в колоду і підсунув під матрац.

«Дикуни» на цей раз приперли з поля до свого бунгало щось важке, їхня сумка «Києву — 1500» ледь проглядалась у болоті, хоча дощу і не було; один відразу звалився на пісок, а другий ще трохи постояв і теж звалився.

— Ну, добре. А Валентин, що ж він буде у вашому Києві робить?

— Не я, Семене Семеновичу, сідав грати на нього, а ви. Чи хто? Я чи ви?

— Я. От я й себе питаю: що Валентин у вас у Києві буде робить? Ви, в Києві, на якому?..

— На п'ятому. Ліфтом.

— Ну, на п'ятий поверх Валентин ще зможе вилізти і без ліфта, — не без гордості за Валентина сказав Семен Семенович. — Сам ще зможе й зійти. А ЖЕК?

— Валентин — не віз. Ваш віз — предмет не одухотворений, а Валентин — істота жива з живими чорненькими мушками на боках. Візьму Валентина як істоту живу, одухотворену, площа мені дозволяє, запишу його на своє прізвище і пропишу. Буду сплачувати за нього по карбованцю помісячно, як за собаку. Хліба у Києві вистачає, чорного, білого, — якого схоче. Схоче дієтичного, так у Києві і дієтичний висівковий є. Валентин голодувати не буде. Годус ж дехто з навколишніх сіл свинею київським хлібом, то б чом Валентин, проробивши все життя, ви ж самі сказали —

коза! коза! — на старість не з'їв би в день одну-дві бухачочки по шістнадцять копійок за штуку...

— З'їсти він з'їсть. А що ж він робити буде?

— Посидить хоч раз. А схоче — іржати ранками буде, замість будильника будити мене і весь наш будинок, а то й квартал на роботу. Та кияни, як почують кінське іржання, мішками носитимуть йому не тільки батони, київськими тортами завалять його. Наш Київ що? — наш Київ по шию стоїть у селі. А що киянам, вчорашнім молодим селянам, в бетоні і склі вранці почути голос коня і в його голосі голос свого дитинства, почути голос своїх стареньких соколівських, наприклад, тата і мами? Не бійтеся, Валентин у Києві не пропаде.

Семен Семенович порізаним осокою кулаком розчавив на щоді комара і сказав:

— Тоді беріть. Хай ірже. Хоча я, по правді, як оженив його колись батою, відтоді голосу його не почув.

— Розпутуйте, Семеновичу, Валентина, нехай погуляє цієї ночі в останній раз на своїй волі, попрощається з лугом, бо завтра вранці мені з ним в дорогу. Раненько. Вдосвіта. Хіба хочеш — треба. Та поки Валентина берегом до Києва піхотою доведу, в один день, може, і не вкладуся. А мені ж, як-не-як, на роботу...

Семен Семенович став коліньми на пісок, і його попелясті очі в сірих сутінках стали темними.

— Ви кажете, будете вести коня до Києва пішака. А як же човен, хто ж на човні?

— Човен попливе до Києва сам.

— У вас на човні комп'ютер?

— Комп'ютер. Експериментальний. Кибальчич придумав у тому столітті, в кресленнях.

— Натискаєте відповідну кнопку, і ваш човен пливе до Києва сам і сам пристає в Києві у відповідному місці. От техніка пішла, — сказав Семен Семенович і задумався. — А малий як? З вами і з Валентином також піхотою?

— Ні, Семеновичу. Посаджу малого в задок, вкутаю, щоб не змерз, і хай пливе.

З темного луку покинуто мукнула Маня. Самотній голос її вогко й повільно поплив над озерцем, над сонними чайками в рогазі, лагідно обволік копичку, дихнув на намет і темним видихом ліг на Десну. Десна, вночі швидко, забрала його в течію і понесла Манин мук в Дніпро на Київ.

Семен Семенович, ніби жалкуючи за чимось, стиха сказав:

— А ще Кибальчич, як придумав космічний корабель, придумав для корів зелені окуляри. В зелених окулярах корови дають більше молока. От моя Маня, приміром, взимку недодає молока на літрів три або й чотири. Бо моя Маня без окулярів. А той Кибальчич в минулому столітті в Коропі на Десні перед тим, як замахнутися на царя, придумав для корів окуляри: бере він зелені з-під пива пляшки, відрізує з пляшок денця, робить з тих денець окуляри і чіпляє на ніс корові. Корова їсть солому, а через зелені окуляри їй здається, що вона їсть сіно,— і зразу ж на три або й чотири літри молока більше. Ви думаєте, чому підскочили ціни на порожні пляшки, на склотару? Бо нарешті, нарешті ми прислухалися до винаходу Кибальчичем зелених окулярів для корів, і тепер ми рвонем по молоці вгору. Треба б було зробити такі окуляри і Мані, та ніяк не зберуся... А може, ви, той, Олексійовичу, ще лишитеся на день-два. Я саме мед качати зібрався,— зрадів Семен Семенович.— О, я знаєте що, я вам за Валентина бідон свіжого меду дам і півмішка в мене є сушених білих грибів на додачу.

Я похитав головою, встав і пішов до намету. Вільна Десна з-за мові спини сірим світлом влилась у намет, і в її сірому світлі комарі як слід і роздивились «Приходь до мене у печеру», обнялися над нею крильми і завели таку пісню во славу її довгому і солодкому тілу, що палатка моя забриніла.

«Приходь» лежала, як і лежала, і мій сонний малий розвацькував пальчиком її ожинкові віддуті вазелінові губи.

— У тій кишеньці, де вазелін, візьміть від комарів мастило, «Тайга» називається. Присвітить?

— Я вже тим мастилом не тільки мастилася, а й пила вперемішку зі згущонкою...

— Там у мене в головах під стіною матроська тільняшка лежить, одягніть, бо на ніч з Десни тягне.

«Приходь» сказала:

— Беріть мед і гриби, не видумуйте і не мучте чоловіка. Ви що, з усіма так балакаєте?

— Як?

— Ну, як про кося, що буде іржати з п'ятого поверху?

— А що тут такого: схоче — поірже, а не схоче, як схоче,— сказав я.— Вкривайтесь обос, тут є чим вкритись.

Сонна покусана рука мого малого сповзла з її вазелінових губ і обняла за шпю.

«Приходь» притисла підборіддям малому руку:

— У вас щось шерстяне є? Покладіть на поріг, щоб гадюка не влізла.

Я скинув джемпер, намацав у нетерплячій комариній пісній поріг, обкутав його джемпером, сказав на добраніч і виїшов до Семена Семеновича.

Його не було. Десь він пішов. На нашому картярському матраці жевріла молода роса, в кумовій палатці за погребом було, як завжди, тихо і мирно, палатка дихала. Від «дикунів» на цей раз пахло смалятиною: скреготливими ножицями над вогнем вони один одному підстригали бороди і сміялися, бо їм було весело.

Малиновими зблисками на хвостах пригальмовували на Київ літаки. В принишклому тьмяно-сізому лузі якоюсь невідомою мені дорогою на машинах вибирались під гору соколівські косарі. Я підкинув у вогнище мокрих вербових паліч і пішов до копички. Моя копичка вночі ставала більшою, і вищим став розпутаний на ніч Семеном Семеновичем Валентин. Він хрипко дихав і крізь зуби не то стогнав, не то сміявся. Наче він з кимось боровся. Задніми ногами Валентин впирався в луг, передніми чеберяв у низьких соколівських зорях, а темною своєю безталанною головою бився об копичку. Я підійшов ближче: на голові у Валентина сиділа наша з кумом верша. Перелякані Валентинові мушки з плачем пересіли на мене, думаючи, що я — Семен Семенович.

Лисиця ж тим часом з чорного пругу деснянського берега своїми жовто-білими нічними очима через луг дивилася на Валентина і сміялася дітям:

— І не пришелепкуватий? І є в нього розум? Зрадів, що розпутали, давай бігти у темінь там, де ми бліх топили. Вскочив мордою в вершу, а тепер стогне. Стогни-стогни, а ми підемо по ковбасу.

Лисиця підстрибнула і в зоряній теміні зловила отого Семена Семеновичевого жука, що змерз у верболозі і летів у Соколівку погрітися; вона зловила його, важкопузого, подержала в зубах, підкинула до зір над собою, діти пороззявляли пiski, жук упав і схрумкотів на зубах у мами.

— Ви навіть жука спіймати не вмiєте! Знайте: на осiнь порозганяю. Живіть самі. Оце ще підемо по ковбасу, а на осiнь драла від мене хто куди, бо я від вас або здохну, або ж подамся в монахині в зоопарк у Київ... По ковбасу підповзаємо так: всі вчотирьох, я перша, обминаємо «дикунів», «дикунів» нам не треба, картоплею давляться хай са-

мі, підповзаємо до кумової палатки, до кума, до того, що п'яти з палатки стирчать, і залягаємо. Залягли. Подивились туди-сюди. Оглянулись, чи ззаду ніхто не йде і не пахне. Подивилися на копичку, той, що на копичці, — там, вершу з Валентина зняв, сьорбає з копички носом — накупався в ліліях зранку, сьорбаєш? — сьорбай. Дама в палатці, спить, вона так спить, як я курей бачу, — дивиться. Десна, як Десна, — біжить. Пугачова вночі — де-не-де. Час пісні минув. Настав час пісенної ночі. Лежимо. Я перша: дзяв! і мовчу. Тоді знову: дзяв! І тоді ви за мною тоненько: дзяв-дзяв! І знову — мовк. Мовчок.

— Лисичко, — прошепоче кум до куми, — місяце наш медовий, моє дороге лисенятко...

— Дзяв, мій дорогий. Яке щастя! Ні Крим, ні Сочі, ні Одеса...

І як тільки кума скаже: ні Крим, ні Сочі, ні Одеса — ми ще лежимо і мовчимо, але будьмо наготові. А вже тоді, як почуємо від куми — ох-ох — на лапи! Кум, а за ним і кума вийдуть з палатки і — в Десну. А ми — в палатку. В палатці під матрацом у кума лежать ковбаси. По палиці в зуби, і — на добраніч....

В лузі хтось темно кашлянув, збудив своїм кашлем ще когось темного, і той, розбуджений, темний, сердито спитав:

— Що?

— А нічо, — відказав третій хтось із невидимих дальніх озер, де вдень косили косарі.

— Чо-чо-чо, — зачокало лугом і пішло на розмову:

— Човник...

— Чоботи...

— Чоботята...

— Чіп...

— Чистісінька...

— Час...

— Чирок...

— Качечка...

На качечці стихло. Луг розплющував і підводив до зір свої повільні росяні очі. На нашому з лисицею озерці чутно скидалася риба, і чайки на гніздах на своїх дітях, схвилювані і нагріті їхнім дихом, схилялися з гнізд і прихапцем скльовували росу.

— Це кашляли, Семеновичу, часом не ви?

— Я. А що?

— Та нічого. Чую, хтось іде й кашляє.

— Це я. Я кашлянув спеціально для вас, щоб ви почувли. Дай, думаю, кашляну, може, думаю, чоловік задрімав, то почув, що я кашляю.

Триповерхові брови Семена Семеновича росли і світилися з темного лугу.

— Де ви ділились?

— Нікуди я не дівався. Відвів Маню додому, дав собаці і курям їсти на цілий день — та й усе. Комбайн мій стоїть, жде команди. Іду, кашляю.

— А що це у вас на спині?

— Мішок. А що?

— Та нічого.

— А я хіба що ж, я так само кажу, що нічого. Ви, Олексійовичу, тільки з мене допрос не знімайте: що та що. Нещо мішок і в руці бідончик для малого — що ж іще? Сольця взяв, часничину. Хліба не брав, у вас київський є чи вже нема?

— Є.

— О. Ми-то з вами сьогодні не вечеряли? Чи ви — вже?

— Наче ви не знаєте.

— Тоді — можна до вас у хату? Драстуйте. Добрий вечір.

— Заходьте.

Семен Семенович, блискаючи місячними зайчиками, втелющив мішок на копичку, ліг біля мене, впав на мішок головою і сказав:

— Знаєте, що я вам приніс взамін за Валентина?

— Не знаю.

— Вгадайте. До трьох раз. — Семен Семенович, мер того і сього, блаженно дихав.

— Гриби і мед відпадають?

— Гриби і мед відпадають. Гриби і мед — це гостинець, це — само собою. Вгадуйте. Тільки не прошибіть.

— Вгадую: не вгадав. Раз.

— Разом тут не обійдешся.

— Кожух.

— Кожух Валентина не стоїть. Беріть вище.

— Тоді як?

— Вгадуйте.

— Не вгадаю.

— Замок рейхстагівський із Берліна я вам приніс! Дивіться: бронзовий, сім з половиною кілограмів. Я тоді був молодий і дурний. Взяли ми Берлін, Гітлер — в пекло, пекло його не приймає, наші хлопці розписуються на стінах,

а я, замість того щоб і собі розписатися для історії, примітив оцей замок. Бачу: висить. Рейхстагові капут, а замок висить. Я його зняв, у вештмішок — і гайда додому. Приїхав додому, а вдома хати нема. Попіл, я і замок з рейхстагу. Сім з половиною. Бронзовий. Тоді я, не довго думаючи, нарізав у березі лози, сплів з лози хату, обмазав глиною, почепив його на тимчасові двері, а моя, теперішня манікюрниця, сміється: не лякай цим бронзовим опудалом людей. І справді. Перечепив я цей замок на уборну. Так він у мене на уборні і висів, як на сьогоднішній год, то довгенько. А тоді я думаю: замок історичний, а ти його на уборні держиш. Хоче не хоче, Олексійовичу, а цей замок я дарю вам. У вас дача є?

З луку, з туману, підійшов розпутаний Валентин, задер голову і став дивитися на нас, на копичку. Де він був, де ходив, де дибала його душа, — Валентин прийшов у тумані ввесь і дихав туманом, туманом сивіла кожна його волосинка, — Валентин стояв над чоботом «на попа» за возом.

— Чуєте, Олексійовичу, як дзюрчить? Рівенько і прямо в чобіт. Інтересно, надзюрчить повен чи тільки до половини?

Валентин надзюрив чобіт по вінця і коли перестав, Семен Семенович сказав:

— А при мені він стільки води не пив зроду. Що то у нього новий хазяїн! А старому хазяїнові можна і в чобіт. Отак усе...

...Ми підпливали до Києва. Помітивши нас, Київ зазвонив у всі свої золоті дзвони. Причалили. «Приходь до мене у печеру» зняла тільняшку, прикрила нею сонного малого і сказала:

— Дякую, що підвезли. Дякую за увагу, — і з якогось сильного, великого розгону відштовхнулася від мене своїми темними віддутими ожиновими губами.

РІК З ДОВЖЕНКОМ

Спогад

Того літа я вперше побачив Київ і Дніпро.

Дорога від нашої хати до Київського театрального інституту пролягає між скіфськими могилами по старому чумацькому шляху з Криму на Чернігів. З новим коричневим магазинним чемоданом я вийшов на ту дорогу, на її сухий світанковий асфальт...

У Києві стало страшнувато: на рядових вулицях людей було більше, ніж недільними днями на базарі в Умані і навіть у Саврані... Та що найбільше мучило — сам інститут: затиснута несміла будова в три поверхи сиділа на овочевому магазині. З магазину пахло, чим і належить пахнути з овочевого магазину, а в коридорах інституту пахтіли духи і пудра солідних батьків, чиї діти за нумерованими дверима аудиторій відстоювали своє право служити Мельпомені. Жаль було тих, що не пройшли на перших турах. Вони нагадували глушену рибу.

Під кінець складання екзаменів моє економічне становище впало нижче рівня слаборозвинутих країн. Гроші на дорогу додому недоторканно лежали в кишені і обпалювали мою душу.

До того ж я соромився обідати в їдальнях: людей багато, — здавалось, усі дивляться на тебе.

Жили ми в розхитаному дерев'яному гуртожитку на Сталінці. У дворі чорніла колонка з водою. Вранці я напивався води на цілий день і — бігом по Червоноармійській на Хрещатик, у майбутні рідні пенати. Від щоденного пиття з колонки хлорованої води мої кістки і тіло пропахли хлоркою так, що на мене боялись сідати мухи. Та перед останнім екзаменом я був порятований: у прибиральниці нарвав на рупі палець, і мити підлогу в гуртожитку взявся я. За це одержав «гонорар»: кавун, оселедець, а хліб — скільки з'їси.

Одне слово, на останній екзамен я прийшов у бойовій готові. Викликають. За столами — знайомі обличчя викладачів, які, здавалось, нічим поганим не загрожували. Складали ми етюд. В коридорах було чути: «найнайнайнайваж-

дивіший екзамен». Мені випав Чарлі Чаплін. Треба було зіграти глядача, який дивиться в кінотеатрі фільм Чапліна. Яюсь я чув від своєї мами, що до війни був такий дуже смішний артист Чаплін. Якщо смішний, то мені, глядачеві, належно сміятися. Та по очах приймальної комісії я побачив, що цей етюд давали уже не одному абітурієнту. Роздумувати було ніколи, я сів на стілець, покліпав очима перед уявним кіноекраном і «заснув». З кожною хвилиною сон мого персонажа міцнів, в уявному залі знімалась буря, на неї я, не розплющуючи очей, намагався відповідно реагувати і, разом з тим, дивився і далі свій сон натомленої людини.

Отже, поставили мені п'ятірку, і в той день 1955 року я став студентом акторського факультету Київського театрального інституту.

Нас відпустили на короткі канікули додому. В садах стояла пізня серпнева темнота, і дорога від вокзалу до нашої хати лежала холодна... Щось кінчилося, погасло в мені. Інше, нове, ще не почалося: радості чогось не було.

У темному вишневому дворі, напроти чорно-білої літньої печі, на низенькій табуретці сиділа мати. Вона тільки-но посадила хліб у піч і підгортала вуглину. Бузкові жарини освітлювали її лице. Те світло од печі нагадувало мені вечірній Київ. Я поставив чемодан. Мати глянула на мене й ні про що не спитала. Тільки сказала:

— Тато в хаті.— У матеріному голосі було те, до чого вона давно приготувалася.

Батько сидів за столом. Перед ним лежала розрізана диня. Батько ложкою вибирав з неї насіння. В хаті нічого не змінилося: та ж сама велика гасова лампа на стіні, мій саморобний детекторний приймач із чорними навушниками на етажерці, свіжа, як завжди, ясна чистота скрізь, той же високий лисий батько з чорними очима й тонким прямим носом, і тільки я, — новоспечений київський студент. Батько не повірив:

— Покажи бумажку.

Я показав. Батько довго читав. У тій «бумажці» він довго читав не те, що треба. Батька вразило надруковане на машинці «державними літерами» його прізвище. Уперше в житті він побачив своє прізвище, надруковане такими літерами. Батько всміхнувся. Він відсунув диню, встав, підніс посвідку до лампи, прочитав своє прізвище тихо, по складах ще раз, подумав і запитав:

— Як там Київ?

А Київ першого студентського вересня став для мене столицею світу, захоплюючих лекцій, репетицій, футболу, кавунів і віршів.

Десь у середині вересня мені зненацька запропонували, крім занять з акторської майстерності, відвідувати заняття ще й з режисури. Хто те придумав, я й досі не знаю. Надалі я став навчатися і там, і там. На режисерському курсі студенти були значно старші за мене, я їх спочатку боявся, а тоді звик. Мені одразу сподобалось, що вони говорять не так голосно, як мої однокурсники. А те, що вони кидали на мою персону свої надто зневажливі й зверхні погляди,— це не турбувало мене: вони без п'яти хвилин режисери, а я хто?

Почалися всякі режисерські розробки, аналізи п'єс, креслення мізансцен — я накинувся на цю роботу, як вогонь на суху соломку...

Була друга половина вересня. Мене викликали з лекції. В коридорі секретарка дивним, як на секретарку, голосом сказала, щоб я йшов прямо до кабінету ректора і що там зо мною хоче говорити Довженко. Хто такий Довженко — я не знав. «Хто ж це такий,— думав я,— і чого такий тихий голос секретарки?»

Підходжу до дверей кабінету ректора. Відповідного кольору двері, оббиті по краях мідними кнопками, не те щоб лякали собою, а ніби від чогось застерігали. Заходжу. Зупиняюсь біля порога. За красивим бідогоріховим столом сидить наш ректор, а на дивані в голубу сосонку, навпроти вікна з призахідним сонцем,— сивий, широкоплечий, міцний чоловік. М'яким, уважним поглядом дивиться на мене. Це був Довженко.

Враз його погляд упав на мої балетки... Кілька днів тому в моїй тій взуванці відклеїлись підметки. Я підібрав мідну дротину якраз під колір балеток і зшив нею підметки з передами, так що в інституті, а тим паче на вулицях, ніхто того не помічав і не помітив би зроду... Довженко усміхнувся. Я почервонів... Ректор назвав моє прізвище. Довженко — своє. Настала пауза. Довженко весело розглядав мене. Мені стало ніяково під його поглядом, плечі мої в синій безрукавці піднялись, зсутулились, як у древнього вґиштяннина. Так я стояв, похиливши голову на ключці.

Тоді Довженко спитав, звідки я, з якої сім'ї, скільки у нас дітей, яка в нас річка, чи багато з нашого села молоді поїхали піднімати цілину, чи є в нашому колгоспі коні і

скільки. Я відповідав і дивувався тим запитанням. Якби таких запитань та побільше мені на екзаменах!

Потім Довженко запитав, чи не болять у мене п'яти. Ректор якось особливо запитливо поглянув на Довженка. П'яти у мене справді боліли. Балетки ж були без каблуків. Коли ходиш у них на ґрунтовій дорозі — п'яти не болять, а як походиш по асфальту — ниють.

— Болять, — відповів я, і враз мені стало легко, і тоді я, вже в свою чергу, глянув, у що взутий і одягнутий Довженко. Він помітив це, відкинув голову на голубі сосонки дивана і засміявся. У призахідному вересневому сонці його засмагле обличчя світилось темним житнім золотом.

Довженко запитав, що я читав на екзаменах. Я читав «Гонта в Умані» — трагічний розділ з поеми Шевченка «Гайдамаки». Він попросив прочитати. Я прочитав. І коли закінчив читати, Довженко раптом рвучко встав, упала на підлогу з дивана його палиця, встав і враз зміненим, різким, беззаперечним, владним голосом сказав, що забирає мене з собою в Москву, в кіноінститут.

Ще гарячий від «Гонти в Умані», я подивився на ректора. Поволі підвівся й ректор. Та я вже знав: хто б і що б зараз мені не сказав, заборонив, не пустив — я вже належу цій людині. Він — мій.

Так воно й вийшло: ректор тихо сказав Олександрю Петровичу, що я ще молодий, що мене ж тільки прийняли до театрального інституту, тепер відвіую й режисуру, і що в Москві мені буде важко...

Та Довженко, не мовлячи й слова, рвучко вийняв записник, швидко щось у ньому записав, відірвав аркуш, подав мені й сказав, щоб за тією адресою я прийшов до нього завтра о сьомій вечора. То була адреса й телефон його сестри Поліни Петрівни по вулиці Горького.

Вечір і всю ніч наша кімната в новому гуртожитку була блокована студентами, особливо старших курсів. Усі, хто бачив, слухав, читав Довженка, говорили про нього. Мене вчили, як поводитися з Довженком, яким голосом з ним взагалі говорити, в яких випадках з ним взагалі мовчати. Коротше кажучи, молоді «довженкознавці» надресировали мене так, що весь наступний день я ходив як лунатик, забув навіть уранці помитися.

О сьомій вечора холодною, не своєю рукою натиснув кнопку дзвінка.

Двері відчинила Поліна Петрівна і запросила увійти. З кімнати, крайньої від дверей, вийшов Олександр Петро-

вич: в окулярах, блідо-голубій сорочці, молодий і чимось задоволений. Він замовив Поліні Петрівні чаю й повів мене в кімнату, посадовив, узяв зі столу аркуш паперу і почав читати із «Зачарованої Десни» те місце, де він, маленький Сашко, їде з батьком на сінокіс... Довженко вів слова по єдино відомій йому дорозі, попереду якої йшли його очі: все було винятково видиме, чітке і ясне — навіть повітря можна було брати руками.

Довженко читав довго, в голосі його не було суети. Інколи він поглядав на мене. Я запам'ятовував і запам'ятав усе з першого і до останнього слова — так воно мені все припало до душі. Легка моя пам'ять вбирала в себе одразу все, що їй подобалося.

Закінчивши читання, Довженко поцікавився, скільки мені років. Я сказав і запитав:

— А хто це написав?

У школі і вже в інституті всі мої вчителі читали і говорили з книг і по книгах письменників. Письменник для мене — було і в щось на зразок всесвіту. І коли я знову запитав:

— Ви письменник? — Довженко поклав аркуш на стіл, сів, про щось подумав, і йому стало сумно.

Поліна Петрівна принесла чай. Довженко мовчав. Поліна Петрівна подивилася на Олександра Петровича, а тоді на мене. Мені стало холодно. Поліна Петрівна вийшла, Довженко продовжував думати про щось своє... Я хотів тікати. Мені стало страшно, що я міг образити чи сказати щось не те цій людині... В коридорі задзвонив телефон. Довженко підвівся і вийшов до телефону. На столі, списаний дрібними, як зерня яблука, літерами, лежав аркуш, а з-за скла в шафі мені світила кольорова листівка з Довженка. З листівки очі Довженка дивилися спокійно і строго.

У кімнату після телефонної розмови Довженко увійшов так, ніби він щойно біг. Він підійшов до столу, зібрав списаний аркуш і сам собі сказав, що буде негайно їхати. Він був знервований і похмурий, і краї його губ опустилися в печаль.

Довженко знову сів. Дихав він важко і голосно, на щок і надбрів'ї виступали червоні плями. Я підвівся, щоб іти. Довженко подивився на мене, і в сіро-зелених очах його були біль і образа, що впали на нього під час телефонної розмови.

Вже на сходах мене гукнула Поліна Петрівна і дала ме-

ні п'ятдесят карбованців на нові балетки, як вона сказала, від Олександра Петровича.

У той вечір в гуртожиток я не пішов, а пішов у Ботанічний сад за околицею Києва і там у кущах переночував. У Ботанічному саду стояв пригасаючий запах флоксів. У ту ніч я, мабуть, не спав, тому що мені нічого не снилося. Перед очима був аркуш, списаний яблуневим насінням, і у вухах гримів недобрый телефон.

Минали дні. Лекції спливали як вода. Була субота. В одну з перерв до мене підійшла секретарка і таємничим, підпільним голосом звеліла зайти до бібліотеки. У бібліотеці на столі лежала телеграма: мій Довженко кликав мене до себе в Москву... Поцливли по небу непорушні хмари! «Ой, — сказала секретарка, — якби в цю хвилину бачив тебе твій Довженко!»

Біле осіннє повітря на пероні тремтіло. Майбутні розповнілі заслужені і народні артисти, а поки що мої однокурсники проводжали мене з виноградом у руках і сміялися на диво голосно, ніби я їхав на міжнародний фестиваль.

У Москві падав лист. Молода осінь поспішала. У вестибюлі мого нового інституту пахло свіжими огірками — так завжди пахне свіжа фарба. Я зайшов до деканату і сказав, що я — до Довженка. В деканаті звели брови й відповіли, що Довженко буває в інституті по середах і п'ятницях. Ага. Ясно. Сьогодні був понеділок. Мій улюблений чемодан у руді враз став важким. Я зібрався йти на вокзал: переночую ці дві ночі там.

— А вы, случайно, не тот ли?

— Той...

— Да-а-а?

Деканат приготувався, очевидно, зустріти привезеного самим Довженком з України ну принаймні Тараса Бульбу...

Через кілька хвилин я вже сидів у аудиторії серед своїх майбутніх товаришів і друзів. Тільки що таке? Що за обличчя? Як на плакаті «Миру — мир»... Так воно й вийшло: Іспанія і Корея, Грузія і НДР, Іран, Естонія, Росія, Татарія, Польща, Узбекистан. Усе це — майстерня Довженка. Наш Майстер зібрав таких ось нас з усього світу під свої, відомі світові художні знамена вчитись. Як усе чудово починається!

Але увечері того дня трапилось таке: до мене підбіг якийсь студент і приречено запитав:

— У футбол граєш?

Я зрозумів, що футбольна честь нашого інституту того вечора залежить і від моїх ніг.

Коли в другому таймі я врізався головою в штангу, хтось із трибуни жіночим голосом захоплюючи закричав: «Отелло!!!» З голови «Отелло» здеркотіла кров, і після матчу довелось постригтися... Багато було проліто рятівної зеленки.

Та — наближалась середа. Середа... Довженко... Якби в мене був глузд, я б з нього зійшов: стрижений, з синім, як виноградне гроно, синцем під оком, я повинен був стати перед очі Довженка. У таких випадках з сорому й ганьби краще всього провалитися крізь землю. Та земля в Москві тверда, асфальт, і провалитися крізь нього було важкувато.

Вранішнє сонце розлилося на стерильній чистоті аудиторії. Всі ждали Довженка. Ждав його і я, забившись у куток під стіною, нагнувши голову, як перед ешафотом.

І ось о дев'ятій нуль-нуль в аудиторію увійшов Довженко зі своїми асистентами. Всі встали. Одним оком з-за спини виглянув і я. Довженко розглядав кожного свого учня окремо. І коли всі сіли, я зігнувся іще нижче: слава богу, Довженко мене не помітив. Довженко підійшов до вікна і, ніби охоплюючи щось руками, сказав, що на тому тижні приїхав з України: тихими осінніми рухами він став нам показувати каховські береги і саму Каховку. Довженко говорив про будівельників і птахів, бульдозери і велику воду. Довженко говорив про комунізм. Комунізм був його любов'ю й надією.

Довженко говорив про світогляд. Про науку мислення, про почуття, народи, час. Він був зачарований. Він був у полоні Каховки, її людей, повітря, Дніпра, грандіозного наступу на посушливі степи. Його душа, його талант, фантазія належали великому перетворенню Півдня України. Каховка повернула Довженкові молодість.

Минула година, друга. Облич своїх однокурсників я не бачив, та бачив обличчя асистентів Довженка: мимоволі забувши, що вони наші викладачі, вони, слово честі, нагадували мені людей, що вперше сіли за шкільну парту. Крім новизни думок, несподіваної і стрімкої образності, чарівності, Довженко володів іще якимсь чудодійним гіпнозом оповідача...

Всі підвелись і підійшли до Довженка. Я тихенько попід стіною хотів прослизнути до дверей, але хтось із викладачів гукнув мене. Я зупинився. Од вікна на мене дивився Дов-

женко. Ноги мої ніби хтось прибив до підлоги цвяхами.

Прикривши рукою виноградне око, другим я дивився туди, де пахло зворотною, залізною дорогою додому. Довженко підійшов, узяв рукою мою стрижену голову, повернув її туди-сюди, ніби хотів відгвинтити, і сказав:

— Товкач! Який товкач!

Усі засміялись...

Увечері того ж дня я вперше переступив поріг квартири Довженка. У ясному маленькому коридорі стояла Юлія Іполитівна. Вона була в той вечір схвилювано-урочиста, красива. Її краса вразила, потрясла мене.

Довженко був не сам. У кімнаті сиділи люди. У вікні на кватирці висіла фіранка з марлі, і за тією марлевою фіранкою гув унизу машинами проспект. Довженко познайомив мене з своїми гостями: Шостакович, Шкловський, Ліванов, Козловський, Хікмет. Але що найголовніше мені сподобалось у квартирі Довженка — це телевізор! Біля телевізора Довженко мене й посадив. Йшла розмова про напумілий роман Дудінцева «Не хлібом єдиним». Потім Довженко почав розповідати про якусь нову українську повість (то була «Рідна сторона» Василя Земляка), про уявну дамбу через Берінгову протоку. Враз запитав мене, чи не пишу я віршів.

Після того вечора Довженко наказав мені засісти для початку за греків і римлян. Ох ці бородаті стародавні греки і свіжовиголені стародавні римляни!.. Я окопався в золотій землі давніх часів, але ноги мої і вві сні бігли до дівчат: не міг же я допустити, щоб з нашого інституту наших дівчат переманювали на концертні вечори в інші вузи, ну, скажімо, типу МДУ.

За це мені й перепаало. Вчився я легко, з нальоту, спав на голій сітці, без матраца і ковдри, але хтось доніс, і Олександр Петрович «узяв мене в роботу»: і за дівчат, і за куріння, тільки про футбол нічого не казав.

Після цієї розмови найстрашнішим місцем для мене стала сцена, де ми, студенти, грали всякі уривки з п'єс: як на зло, я грав у цих уривках усі любовні ролі! Господи, як мені було! Олександр Петрович дивився із залу!.. Я зненавидів кожне любовне слово, написане Лєсковим, Гауптманом, Вишневським. Але треба було грати, заробляти оцінку, а заодно й стипендію. Тільки ж горе — стипендію мені перестали платити, з фізкультури «двійка». В нашій футбольній інститутській команді грати було нецікаво, я грав за іншу, клубну команду, за це мені, зраднику, — «двійка».

Олександр Петрович дізнався про це. Нічого не казав. А коли пізніми вечорами я виходив від нього, Юлія Іполитівна в кишеню мого піджака клала гроші.

У журналі «Дніпро» вийшла «Зачарована Десна». Олександр Петрович, дивлячись на той номер журналу, здавалося, не вірив, що так воно й є.

— Миколо, — «л» у нього було м'яке, полтавське, — сідайте і кадруйте мою Десну.

Як він любив цей журнальний номер! Любив тією любов'ю, ім'я якій — страждання.

Завжди з ним була його любов. Як уважно вона оберігала його від суєти і неправди, як стрімко створила для єдиного в світі — для людської спільності, народу...

В його очах пролітав сніг...

У Будинку літераторів Довженко читав «Поему про море». Я там був. Пробрався на антресоли, сидів у пальті і слухав свого вчителя три години. Народу там було повно.

Увечері, коли сказав Довженкові, що я там був, Олександр Петрович якось щасливо, тихо подивився на мене і попросив розповісти, як він читав і що було потім.

..Йшла пізня осінь.

З М І С Т

ПЕРВІНКА	3
СІРОМАНЕЦЬ	35
КІНЬ НА ВЕЧІРНІЙ ЗОРІ	77
У ГЛИБИНІ ДОЩІВ	119
ЛІТО НА ДЕСНІ	161
Рік з Довженком. <i>Спогад</i>	188

Вінграновський М. С.

В48 Кінь на вечірній зорі: Повісті: Для серед. та ст. шк. віку./Худож. В. С. Качальський.— К.: Веселка, 1987.—197 с.: іл.

Твори українського радянського письменника відрізняються своєрідним сприйняттям світу, глибокою символікою, точністю художніх деталей, гумором, незвичайною єдністю людини і природи.

До книги увійшли повісті «Первінка» та «Сіроманець», відзначені Державною премією УРСР імені Т. Г. Шевченка, інші твори, а також нова повість «Кінь на вечірній зорі».

4803010200—184

В

 КУ—№ 9—103—1987

84Ук7—44

М206(04) — 87

Литературно-художественное издание

Николай Степанович Винграновский

КОНЬ НА ВЕЧЕРНЕЙ ЗАРЕ

Повести

(На украинском языке)

Для среднего и старшего
школьного возраста

Художник

Владимир Станиславович Качальский

Киев «Веселка»

Редактор Т. И. Конончук

Художний редактор В. Ю. Тернавський

Технічний редактор Т. В. Остапелська

Коректори Н. В. Савенко, Л. В. Осипова

Информ. бланк № 4567

Здано на виробництво 18.12.86. Підписано до
друку 28.05.87. БФ 23591. Формат 84×108¹/₃₂.
Папір друкарський № 1. Гарнітура звичайна
нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 10,5+
+(0,42)=10,92. Умовн. фарб.-відб. 13,23. Обл.-
вид. арк. 11,6+(0,44)=12,04. Тираж 50 000 пр.
Зам. 569. Ціна 65 к.

Ордена Дружби народів видавництво
«Веселка»,
252655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Білоцерківська книжкова фабрика,
256400, Біла Церква, Карла Маркса, 4.

